

NARXOZ
UNIVERSITY

ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

CENTRAL
ASIAN
ECONOMIC
REVIEW

CENTRAL ASIAN
ECONOMIC REVIEW
VOLUME 1 (148)

2023

Central Asian Economic Review

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және коммуникация
министрлігінде тіркелген

Қуәлік № 16353-Ж
23.02.2017 ж.

№1 (148) 2023
1996 жылдан бастап
шыға бастады

Негізін қалаушы
«Нархоз Университеті» КеАҚ
ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

«Нархоз Университеті» КеАҚ Central Asian Economic Review ғылыми-редакциялық кеңесі

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС

Бас редактор Святов С.А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Редактордың орынбасары Арыстанбаева С.С.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Адамбекова А. А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Байтенова Л. М.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Сейтказиева А. М.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Смағұлова Ш.А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Өмірзақов С. Ы.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Каршалова А.	–	<i>Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
Раимжанова А. Ж.	–	<i>Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
Турсыбек А. Қ.	–	<i>Ғылыми зерттеулер бөлімінің аға координаторы, журналдың техникалық редакторы, Нархоз Университеті</i>

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

Бас редактор Святов С. А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Бас редактор орынбасары Арыстанбаева С. С.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Адамбекова А. А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Байтенова Л. М.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Кантарбаева Ш. М.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Сейтказиева А. М.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Симанавичене Ж.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Munksgaard Университеті</i>
Смағұлова Ш. А.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Умирзақов С. Ы.	–	<i>экономика ғылымдарының докторы, профессор, Нархоз Университеті</i>
Абенова Е. А.	–	<i>педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
Акимов А.	–	<i>PhD, профессор, Griffith Business School</i>
Баймағамбетова Л. К.	–	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті</i>
Браувайлер К.	–	<i>PhD, профессор, West Saxon University of Zwickau</i>
Дюсембекова Ж. М.	–	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
Елшибаев Р. К.	–	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Нархоз Университеті</i>
Исабаев М.	–	<i>Ph.D., зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті</i>
Каршалова А.	–	<i>Ph.D., қауымдастырылған профессор, Нархоз Университеті</i>
Ким Д.	–	<i>PhD, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті</i>
Кожамет С.	–	<i>Ph.D., зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті</i>
Медени Т.	–	<i>PhD, профессор, Ankara Yildirim Beyazit University</i>
Рузиева Э.	–	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті</i>
Рыскулова М. М.	–	<i>экономика ғылымдарының кандидаты, зерттеуші-профессор, Нархоз Университеті</i>
Сарсенбаева А. Ж.	–	<i>«Фортуна Полиграф» Баспасы» ЖШС бас директоры, журналдың жауапты редакторы</i>
Турсыбек А. Қ.	–	<i>Ғылыми-зерттеулер бөлімінің аға координаторы, Нархоз Университеті, журналдың техникалық редакторы</i>

Central Asian Economic Review

Журнал зарегистрирован в
Министерстве информации и
коммуникаций Республики Казахстан

Свидетельство № 16353-Ж
23.02.2017 г.

№1 (148) 2023

Издается с 1996 года

Учредитель
НАО «Университет Нархоз»
ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

Редакционный совет Central Asian Economic Review НАО «Университет Нархоз»

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

Главный редактор Святов С. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Заместитель главного редактора Арыстанбаева С. С.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Адамбекова А. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Байтенова Л. М.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Сейтказиева А. М.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Смагулова Ш. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Умирзаков С. Ы.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Каршалова А.	–	<i>Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Раимжанова А. Ж.	–	<i>Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Турсыбек А. Қ.	–	<i>старший координатор Отдела НИР, Университет Нархоз, технический редактор журнала</i>

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор Святов С. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Заместитель главного редактора Арыстанбаева С. С.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Адамбекова А. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Байтенова Л. М.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Кантарбаева Ш. М.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Сейтказиева А. М.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Симанавичене Ж.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Mykolas Romeris</i>
Смагулова Ш. А.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Умирзаков С. Ы.	–	<i>доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Абенова Е. А.	–	<i>кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Акимов А.	–	<i>PhD, профессор, Griffith Business School</i>
Баймагамбетова Л. К.	–	<i>кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Браувайлер К.	–	<i>PhD, профессор, West Saxon University of Zwickau</i>
Дюсембекова Ж. М.	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Елшибаев Р. К.	–	<i>кандидат экономических наук, профессор, Университет Нархоз</i>
Исабаев М.	–	<i>Ph.D., профессор-исследователь, Университет Нархоз,</i>
Каршалова А.	–	<i>Ph.D., ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Ким Д.	–	<i>PhD, профессор-исследователь, Университет Нархоз</i>
Кожамет С.	–	<i>Ph.D., профессор-исследователь, Университет Нархоз</i>
Медени Т.	–	<i>PhD, профессор, Ankara Yildirim Beyazit University</i>
Рузиева Э.	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Рыскулова М. М.	–	<i>кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Университет Нархоз</i>
Сарсенбаева А. Ж.	–	<i>генеральный директор ТОО «Издательство «Фортуна Полиграф», ответственный редактор журнала</i>
Турсыбек А. Қ.	–	<i>старший координатор Отдела НИР, Университет Нархоз, технический редактор журнала</i>

Central Asian Economic Review

This Journal is Registered in the Ministry
of Information and Communication of
The Republic of
Kazakhstan

Document №16353-Ж
23.02.2017 year

Volume 1 No. (148) 2023

*The journal has been published
since 1996*

The Founder
NP JSC «Narxoz University»

ISSN 2789-4398
e-ISSN 2789-4401

Editorial Board Central Asian Economic Review NP JSC «Narxoz University»

EDITORIAL COUNCIL

Chief Editor Svyatov S.A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Deputy Chief Editor Arystanbayeva S. S.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Adambekova A. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Baytenova L. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Seitkaziyeva A. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Smagulova Sh. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Umirzakov S. Y.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Karshalova A.	–	<i>Ph.D., Associate Professor, Narxoz University</i>
Raimzhanova A. Zh.	–	<i>Ph.D., Associate Professor, Narxoz University</i>
Turysbek A. K.	–	<i>Senior Coordinator of the Research Department, Narxoz University, Technical Editor</i>

EDITORIAL BOARD

Chief Editor Svyatov S.A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Deputy Chief Editor Arystanbayeva S. S.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Adambekova A. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Baytenova L. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Kantarbaeva Sh. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Seitkaziyeva A. M.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Simanavicienė Ž.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Mykolas Romeris University</i>
Smagulova Sh. A.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Umirzakov S.Y.	–	<i>Doctor of Economics, Professor, Narxoz University</i>
Abenova E. A.	–	<i>Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
Akimov A.	–	<i>Ph.D., Professor, Griffith Business School</i>
Baimagambetova L. K.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor, Narxoz University</i>
Brauweiler C.	–	<i>Ph.D., Professor, West Saxon University of Zwickau</i>
Dyussebekova Zh. M.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
Elshibaev R. K.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Professor, Narxoz University</i>
Issabayev M.	–	<i>Ph.D., Research Professor, Narxoz University</i>
Karshalova A.	–	<i>Ph.D., Associate Professor, Narxoz University</i>
Kim D.	–	<i>PhD, Research Professor, Narxoz University</i>
Kozhakhmet S.	–	<i>Ph.D., Research Professor, Narxoz University</i>
Medeni T.	–	<i>Ph.D., Professor, Ankara Yildirim Beyazit University</i>
Ruziyeva E.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
Ryskulova M. M.	–	<i>Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Narxoz University</i>
Sarsenbayeva A. Zh.	–	<i>General Director of Fortuna Polygraph Publishing House LLP, Executive Editor</i>
Turysbek A. K.	–	<i>Senior Coordinator of the Research Department, Narxoz University, Technical Editor</i>

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ**

**МЕМЛЕКЕТ ЖӘНЕ БИЗНЕС: БАСҚАРУ ТЕОРИЯСЫ МЕН ПРАКТИКАСЫ
ГОСУДАРСТВО И БИЗНЕС: ТЕОРИЯ И ПРАКТИКА УПРАВЛЕНИЯ**

SPATIAL CONCENTRATION AND FIRM-LEVEL PRODUCTIVITY IN KAZAKHSTAN Z. M. Adilkhanova	6
TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN R. Ismailova, Zh. Bolat	22
THE IMPACT OF REMOTE WORKING ON THE EFFICIENCY OF CIVIL SERVANTS IN KAZAKHSTAN S. Ibrayev, J. Nemes, L. Kussainova	33
АТОМНАЯ ЭНЕРГЕТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ РАЗВИТИЯ Б. М. Мусин, Э. Нурлан	47

**ҰЛТТЫҚ ЭКОНОМИКА: ДАМУ БАҒЫТТАРЫ
НАЦИОНАЛЬНАЯ ЭКОНОМИКА: ВЕКТОРЫ РАЗВИТИЯ**

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПРОФИЛЬ КРУПНЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА Д. М. Кангалакова, З. Т. Сатпаева, А. Ильяс	60
ФОРМИРОВАНИЕ ОПТОВО-РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ В СИСТЕМЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО СНАБЖЕНИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА Ш. Момынқұлова	72
RESEARCH IN ECO-TOURISM IN KAZAKHSTAN AS A SUCCESSFUL MECHANISM IN THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL TOURISM MANAGEMENT V. M. Pazylkhaiyr, Zh. M. Assipova, A. S. Aktymbayeva	83
ТУРИСТІК КӘСІПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК, ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ, БІРЛЕСКЕН БӘСЕКЕЛЕСТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: БИБЛИОМЕТРИКАЛЫҚ ТАЛДАУ А. А. Әмірбаева, Л. М. Муталиева, Л. М. Байтенова	97
ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ Ж. Д. Дәулетханова, Қ. С. Алпысбаев, Ж. С. Абельдинова	111

**ИНВЕСТИЦИЯЛАР, ҚАРЖЫ ЖӘНЕ ЕСЕП
ИНВЕСТИЦИИ, ФИНАНСЫ И УЧЕТ**

ВЛИЯНИЕ СИСТЕМНО ЗНАЧИМЫХ БАНКОВ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КАЗАХСТАНА А. Ю. Дальке, С. А. Святов, Э. А. Рузиева	122
ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТЕГІ ХЕДЖЕРЛЕУДІҢ МӘНІ М. Д. Жумабаева, Г. Ж. Каримбаева, Н. С. Нуркашева	136
CONCEPTUAL APPROACHES OF THE BUSINESS MODEL IN THE INTERNAL AUDIT AND ITS TYPOLOGY K. M. Ramazanova, A. M. Nurgaliyeva	147

**БИЗНЕС ЖӘНЕ БАСҚАРУ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ШЕШІМДЕР
БИЗНЕС И УПРАВЛЕНИЕ: ПРОБЛЕМЫ И РЕШЕНИЯ**

УПРАВЛЕНИЕ ТАЛАНТАМИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОМПАНИЙ Р. К. Амангаева, Н. Т. Сарганова	164
---	-----

CONTENT

STATE AND BUSINESS:
THEORY AND PRACTICE OF MANAGEMENT

SPATIAL CONCENTRATION AND FIRM-LEVEL PRODUCTIVITY IN KAZAKHSTAN Z. M. Adilkhanova	6
TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN R. Ismailova, Zh. Bolat	22
THE IMPACT OF REMOTE WORKING ON THE EFFICIENCY OF CIVIL SERVANTS IN KAZAKHSTAN S. Ibrayev, J. Nemeč, L. Kussainova	33
NUCLEAR POWER INDUSTRY OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: PROBLEMS AND DEVELOPMENT TRENDS B. M. Mussin, E. Nurlan	47

NATIONAL ECONOMY: DEVELOPMENT VECTORS

SOCIO-ECONOMIC PROFILE OF LARGE CITIES OF KAZAKHSTAN D. M. Kangalakova, Z. T. Satpayeva, A. Ilyas	60
FORMATION OF WHOLESALE DISTRIBUTION CENTERS IN THE FOOD SUPPLY SYSTEM OF REGIONS OF KAZAKHSTAN Sh. Momynkulova	72
RESEARCH IN ECO-TOURISM IN KAZAKHSTAN AS A SUCCESSFUL MECHANISM IN THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL TOURISM MANAGEMENT B. M. Pazylkhaiyr, Zh. M. Assipova, A. S. Aktymbayeva	83
COMPETITIVE, COOPERATIVE, COOPETITION RELATIONS OF TOURIST ENTERPRISES: BIBLIOMETRIC ANALYSIS A. A. Amirbayeva, L. M. Mutaliyeva, L. M. Baitenova	97
THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE AGRO-INDUSTRIAL SECTOR IN KAZAKHSTAN Zh. D. Dauletkhanova, K. S. Alpyrbayev, Zh. S. Abeldinova	111

INVESTMENT, FINANCE AND ACCOUNTING

THE INFLUENCE OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS ON ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF KAZAKHSTAN A. Yu. Dalke, S. A. Svyatov, E. A. Ruziyeva	122
THE IMPORTANCE OF HEDGING IN FINANCIAL ACCOUNTING M. D. Zhumabayeva, G. J. Karimbayeva, N. S. Nurkasheva	136
CONCEPTUAL APPROACHES OF THE BUSINESS MODEL IN THE INTERNAL AUDIT AND ITS TYPOLOGY K. M. Ramazanova, A. M. Nurgaliyeva	147

BUSINESS AND GOVERNANCE: ISSUES AND SOLUTIONS

TALENT MANAGEMENT AS A FACTOR IN INCREASING COMPANY EFFICIENCY R. K. Amantayeva, N. T. Sartanova	164
--	-----

МРПТИ 06.61.33; 06.61.53

JEL Classification: C23; R10; R11; R12; R15

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-6-21>

SPATIAL CONCENTRATION AND FIRM-LEVEL PRODUCTIVITY IN KAZAKHSTAN

Z. M. Adilkhanova

NAC Analytica, Nazarbayev University, Astana, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the research. This paper studies the effect of spatial agglomeration on firms' total factor productivity in Kazakhstan using panel data from 2009 to 2017.

Methodology. We employ a two-stage estimation strategy and control for endogeneity biases by making use of the GMM approach. The firm-level data is obtained from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan.

Originality / value of the research. This study contributes to an empirical study of spatial concentration and firm-level productivity in developing countries and provides valuable insights for policymakers to consider before implementing government programs.

Findings. The results suggest that productivity increases with clustering: a 10 % increase in the number of employees of the neighboring firms inside the same industry increases firm-level productivity by 1.36 %, while a 10 % increase in employment in other industries enhances firm performance by 1.95 %. The productivity gains are higher at the 2-digit regional level rather than at the 9-digit sub-regional level of geographical aggregation, implying that the denser geography increases firms' performance.

Keywords: agglomeration economies, total factor productivity, spatial concentration, clusters

INTRODUCTION

The spatial concentration of firms and people is one of the topics of current interest for many researchers in different countries. A denser concentration of economic activity contributes to increased firms' productivity through a number of positive externalities, such as knowledge spillovers, labor pooling, and sharing input markets in agglomerated economies.

The literature has widely emphasized that knowledge spillovers positively affect firms' performance [1; 2; 3]. Industrial clusters promote an exchange of ideas, a transmission of technologies, the diffusion of knowledge through social networks, face-to-face communications between economic agents, and the formation of pools of specialized workers. Moreover, cities facilitate the creation of innovations that are clustered spatially in industries where new knowledge is extensively important [2]. Marshall highlighted that labor market pooling can greatly enhance industry benefits from the localized and constant market of skills [4]. It creates a platform for better matching between workers and employers, as well as, increases the probability of suitable matches due to cluster-specific skills deserved by firms [5]. The advantage of sharing facilities and inputs market externalities lies in the concept of economies of scale: The larger population uses the same facilities and infrastructure for a lesser cost per person. A high concentration of producers motivates suppliers to locate nearby, thereby increasing specialized services for firms and reducing the burden on the infrastructure budget. Nowadays, many countries are actively pursuing policies to increase the concentration of industries and the density of the population. However, congestion and surge in real estate prices are negative externalities of agglomeration, which can adversely affect firms' performance and increase transportation costs. Therefore, it would be useful for policy analyses to understand what are the economic benefits of agglomeration and whether government intervention should be done in favor of industrial or spatial clusters. According to the literature, agglomeration is characterized by two concepts – localization and urbanization. Localization refers to the territorial concentration of firms of one industry at certain geographical points, the so-called industrial clusters of economic

activity. Urbanization represents an increase in the density of the population in cities. This work is devoted to the study of the benefits of agglomeration in Kazakhstan, in particular, the effect of localization and urbanization economies on firm-level total factor productivity (TFP).

The analysis is conducted using firm-level data for Kazakhstan covering the 2009 to 2017 period. Our data allows us to control for the endogeneity issues by adopting a two-step estimation approach. First, we estimate firm-level TFP using the GMM method proposed by Wooldridge that resolves simultaneity and selection biases when estimating the Cobb-Douglas production function [6]. In the second stage, the firm-level productivity is regressed on agglomeration economies through a GMM specification. The agglomeration economies are decomposed into intra-industry (localization), inter-industry (urbanization) economies, and competition inside the industry. In this paper, we find that localization and urbanization economies positively affect TFP: our benchmark results after controlling for industrial heterogeneity show that a 10 % increase in the number of employees of the neighboring firms inside the same industry increases firm-level productivity by 1.36 %, while a 10 % increase in the employment in other industries enhance firm performance by 1.95 %. Competition is observed to have a negative impact on TFP by lowering productivity by 0.46 % as a response to the 10 % increase in sectoral employment.

We also explore whether more intense agglomeration is always or not beneficial by employing a nonlinear specification. As cities grow, negative externalities may dominate the positive externalities of clusterization at a certain level of agglomeration. The results show that firms start receiving productivity gains from localization if they choose to locate in a territory with more than 2 860 employees inside their industry. However, the TFP gains decrease if firms choose to locate nearby territory with more than 363 000 workers in the same industry.

The paper is organized as follows. Section 2 presents an overview of the literature, details the empirical strategy, discusses the methodology, and proceeds to the data description. Section 3 presents the results and Section 4 concludes.

MAIN PART

Literature review. The growing firm-level empirical studies on the relationship between TFP and agglomeration economies are mixed. Using Sweden data, Andersson and Lööf find that manufacturing firms operating in larger regions are more productive when taking into account ownership structure, participation in international trade, and industry variations [7]. A similar positive relationship between population density and TFP growth in regions is reported by Combes et al. and Harris and Moffat for the French and British firms [8; 9]. Lopez and Südekum, Martin et al., and Hashiguchi and Tanaka find positive effects of intra-industry side effects but hardly see cross-industry externalities reported in previous papers [10; 11; 12]. This is consistent with Cainelli and Ganau findings of localization economies [13]. They also report that there is a positive effect of localization economies on productivity growth for Italian firms, which increases with the distance after controlling for the characteristics of neighboring firms, and a negative effect of cross-sectoral externalities. However, in the case of Italian manufacturing firms, DiGiacinto et al. show evidence of productivity gains for firms located in both urban and industrial areas, confirming the beneficial effects of both urban and location economies on TFP [14].

Most of the studies use a two-stage estimation procedure and apply the Cobb-Douglas specification at the first stage [11; 8; 14; 9; 13]. The paper of Martin et al., which analyzes the effect of localization and urbanization economies, as well as industry diversity and intensity of competition on the TFP of French manufacturing firms, uses the control functions method proposed by Levinsohn and Petrin for the estimation of the Cobb-Douglas production function [11; 15]. This approach does not solve the endogeneity issue, therefore, as in Cainelli and Ganau, we apply a method proposed by Wooldridge to overcome the arising simultaneity issue [13; 6].

Martin et al. and Carreira and Lopes go a step further and employ a non-linear specification to test the effects of localization economies [11; 3]. The rationale behind this test is in agglomeration diseconomies such as congestion effects that may negatively affect TFP at a certain level of agglomeration, besides the positive externalities. Martin et al. find that there is a bell-shaped relationship with negative effects on TFP for small values of localiza-

tion [11]. While contradicting the congestion theory, Cainelli et al. report positive effects of specialization and diversity above a certain threshold [16]. Based on these findings, we also analyze whether agglomeration economies are significant above a certain value of industrial concentration and whether the congestion effects dominate positive externalities above a certain threshold for the number of people employees in the industry.

Empirical methodology. Agglomeration is assumed to improve the total factor productivity (TFP) of firms through different channels such as localization and urbanization economies. The empirical analysis is based on the estimation of the Cobb-Douglas production function using firm-level data:

$$Y_{it} = A_{it} K_{it}^{\alpha} L_{it}^{\beta} \quad (1)$$

where subscripts i and t denote firm and year respectively;

Y_{it} – output for firm i at time t ;

K_{it} – the capital stock (measured by fixed assets) for firm i at time t ;

L_{it} – labor (measured by hours worked) for firm i at time t ;

A_{it} – TFP for firm i at time t , which is assumed to depend on firm-level component U_{it} for firm i at time t , and local milieu in terms of localization and urbanization economies:

$$A_{it} = (LOC_{it}^{sl})^{\sigma} (URB_{it}^{sl})^{\gamma} (COMP_{it}^{sl})^{\mu} U_{it} \quad (2)$$

where LOC_{it}^{sl} – localization economies for firm i , in sector s , location l , at time t ;

URB_{it}^{sl} – urbanization economies for firm i , in sector s , location l , at time t ;

$COMP_{it}^{sl}$ – competition for firm i , in sector s , location l , at time t .

The agglomeration variables (localization and urbanization economies) and competition are constructed using the number of employees at different sectors and locations as in Martin et al. [11]. Localization economies are aimed at dealing with the externalities among the same industries. It is measured as the share of other workers working in the same industry within the same location. Specifically, we calculate the number of workers for firm i in sector s , location l , and year t :

$$LOC_{it}^{sl} = workers_{it}^{sl} - workers_{it}^{sl} + 1 \quad (3)$$

where $workers_{it}^{sl}$ – number of workers in sector s , location l , and year t ;

$workers_{it}^{sl}$ – number of workers for firm i in sector s , location l , and year t .

Urbanization economies capture the externality of cross-fertilization of different industries in the same location and are measured as the number of workers of other sectors where firm i operates:

$$URB_{it}^{sl} = workers_{it}^{sl} - workers_{it}^{sl} + 1 \quad (4)$$

$COMP_{it}^{sl}$ is introduced as an additional variable to control for the local competition among firms and industries. This variable aims to test whether more intense competition enhances the productivity of the firms within the sectoral and geographical clusters. We use the inverse of the Herfindahl index of employment concentration to measure competition that a firm face inside sector s on a given location l at time t :

$$COMP_{it}^{sl} = \frac{1}{Herf_t^{sl}} \quad (5)$$

$$Herf_t^{sl} = \sum_{j \in S_t^{sl}} \left(\frac{workers_{jt}^{sl}}{workers_{it}^{sl}} \right)^2 \quad (6)$$

where $Herf_t^{sl}$ – the Herfindahl index of employment concentration in sector s and location l , at time t .

Estimation issues and strategy. Unobserved heterogeneity and simultaneity bias are the main challenges in assessing agglomeration economies. The unobserved heterogeneity such as transportation infrastructure, climate, proximity to natural resources, or governmental services can increase productivity and therefore correlates with localization and urbanization variables. Whereas the simultaneity bias arises when an economic shock in a specific area or industry affects the performance of other firms. To deal with these endogeneity issues, we implement the two-step estimation approach suggested by Combes and Gobillon [17]. First, we estimate the production function and save the residuals as TFP. Then, the firm-level TFP is regressed against the agglomeration variables and competition [11; 16; 3].

In the first stage, we estimate the Cobb-Douglas production function. Several methodologies have been designed specifically to address the problem of simultaneity and selection bias in estimating capital and labor shares via regression analysis. The simultaneity arises due to the correlation between inputs (capital and labor) with unobservable productivity shocks. Firms choose inputs knowing the level of productivity, and this introduces a bias in OLS parameter estimates. There are numerous approaches to addressing this issue: instrumental variable (IV), fixed-effects approach [18; 15], control functions, and generalized methods of moments (GMM) [18; 15]. Input prices are candidates for the role of instruments in IV estimation. However, finding an appropriate instrument for capital is the main problem of this method. Regarding the fixed-effects model, which controls for unobservable heterogeneity across firms, it requires the productivity shock to be fixed over time, and a strict endogeneity of inputs conditional on firms' heterogeneity, which does not hold in theory [19]. The control functions method is a semiparametric method introduced by Olley and Pakes, Levinsohn and Petrin where investments (intermediate inputs) are introduced through a semiparametric function to control for unobservable productivity shocks [18; 15]. They develop a two-step estimation procedure to resolve the pathologies of simultaneity and selection bias present in OLS. However, Wooldridge proposed a new estimation technique using a GMM framework to modify the control functions method [6]. His approach has several advantages over the two-step approach. First, it addresses an identification problem highlighted by Akerberg et al. who finds that the assumptions of the previous approach hold if there is some variation in the data. If not, labor and the non-parametric term suffer from collinearity, because firms choose the variable input at some point in time depending on their capital and productivity [20]. Second, it accounts for heteroskedasticity and serial correlation by obtaining robust standard errors. The model equations and descriptions are given below. We specify the Cobb-Douglas production function of the equation (1) in logarithmic form for estimating the model parameters:

$$y_{it} = \alpha_0 + l_{it}\alpha + k_{it}\beta + c_{it}\lambda + e_{it} \quad (7)$$

$$y_{it} = \eta_0 + l_{it}\alpha + k_{it}\beta + \sigma_1(c_{i,t-1}\lambda) + \dots + \sigma_G(c_{i,t-1}\lambda)^G + \epsilon_{it} \quad (8)$$

where y_{it} is logarithm of output for firm i at time t ;

l_{it} – logarithm of labor for firm i at time t ;

k_{it} – logarithm of capital for firm i at time t ;

m_{it} – logarithm of intermediate inputs for firm i at time t ;

e_{it} and ϵ_{it} are error terms for firm i at time t ;

$h(k_{it}, m_{it})$ is a function of $c_{it}\lambda = c(k_{it}, m_{it})\lambda$ containing polynomials of order three or less:

$$h(k_{it}, m_{it}) = \lambda_0 + c(k_{it}, m_{it})\lambda \quad (9)$$

After obtaining the production function elasticity coefficients, we compute TFP as residuals:

$$\hat{a}_{it} = y_{it} - \hat{\alpha}_0 - l_{it}\hat{\alpha} - k_{it}\hat{\beta} - c_{it}\hat{\lambda} \quad (10)$$

where \hat{a}_{it} estimated TFP for firm i at time t .

In the second stage, TFP is regressed on localization, urbanization and competition as it was indicated in equation (2). The log-linear form of the equation (2) is follows:

$$\hat{a}_{it} = \sigma loc_{it}^{sl} + \gamma urb_{it}^{sl} + \mu comp_{it}^{sl} + u_{it} \quad (11)$$

where loc_{it}^{sl} logarithm of localization economies for firm i , in sector s , location l , at time t ;

urb_{it}^{sl} logarithm of urbanization economies for firm i , in sector s , location l , at time t ;

$comp_{it}^{sl}$ – logarithm of competition for firm i , in sector s , location l , at time t ;

u_{it} – error term.

Considering that firms do not change location or industry, the fixed-effects approach can be used to take into account firm-level environmental unobserved characteristics. However, at the same time, the agglomeration may also affect these regional characteristics. Therefore, to mitigate problems due to simultaneity and endogeneity, we employ the system of GMM approach with one-year lagged values for all control variables. Finally, to control for possible intertemporal correlation across firms in each industry, each location and each year, we employ robust standard errors clustered by location- industry-year.

Data. The data (1-PF and 1-T forms) (*1-PF and 1-T are annual statistical forms named as “Report on financial and economic activities of the enterprise” and “Report on labor, correspondingly*) are obtained from the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan for all medium and large firms except educational and medical organizations, banks, public associations, and insurance companies [21]. These datasets are collected annually from firms with more than 50 employees from 2009 to 2014 and from firms with more than 100 employees since 2015 after changing the data collection methodology. We limit the entire sample to firms with more than 100 employees from 2009 to 2017. The data covers variables such as location, industries, and various financial indicators. The panel dataset of firms is unbalanced. It consists of about 5873 unique firms observed between 2009 and 2017, for a total of 29 490 observations.

Table 1 shows the location and industrial composition of the data. The geographical composition of the data is presented by a detailed 9-digit classification; in panel A, we use the first 2 digits to identify the main 14 oblasts and 2 republican-level cities, Almaty and Astana. It demonstrates that the largest concentration of firms is located in Almaty (20 %), then about 8.4 % in Astana and 7.8 % in East Kazakhstan region. The industrial variation in our data is provided via a 5-digit classification; we also use the first 2 digits and distinguish 17 sectors. Manufacturing (19.5 %), Construction (14.6 %), Agriculture (11.7 %), and Retail and Wholesale trade (10.5 %) are the main sectors, which account for more than half of observations. Specifically, Table 2 demonstrates within industry-time variation of firms in the dataset. On average, 3277 medium and big firms operate each year, in core industries: on average around 384 in agriculture, 134 in mining, 31 - oil and gas, 637 – manufacturing, 478 – construction, etc. Along with the balance sheet data (output, capital, wage fund, investments, etc.), detailed information about the location, industry, and size of the firm is also provided.

Summary statistics of the variables are provided in Table 3. There is a high variability of most variables due to the large values of standard deviations. The average number of workers is about 339.59 in our data, where the maximum number of workers reaches 40 864 employees. According to the dataset, there are 326 missing values of capital in the whole panel.

Table 1 – Data structure

Panel A: Location composition			Panel B: Sector composition		
Regions	Freq.	Percent.	Sector	Freq.	Percent.
Aktobe region	1332	4.5	Accommodation and Food Services	759	2.6
Almaty region	1649	5.6	Administration and Support Services	1784	6.0
Atyrau region	1450	4.9	Art Entertainment and Recreation	1266	4.3
East Kazakhstan region	2311	7.8	Construction	4305	14.6
Kyzylorda region	1025	3.5	Finance and Insurance	107	0.4
Mangystau region	1316	4.5	Information and Communication	653	2.2
North Kazakhstan region	1529	5.2	Other Services	111	0.4
Pavlodar region	1289	4.4	Professional Sci. and Tech. Services	1930	6.5
South Kazakhstan region	1900	6.4	Real Estate	592	2.0
West Kazakhstan region	1138	3.9	Transportation and Warehouse	2007	6.8
Akmola region	1607	5.4	Agriculture	3455	11.7
Almaty city	5704	19.3	Automobile	138	0.5
Astana city	2480	8.4	Manufacturing	5736	19.5
Karagandy region	2176	7.4	Mining	1206	4.1
Kostanay region	1905	6.5	Oil and Gas	277	0.9
Zhambyl region	679	2.3	Utilities	2070	7.0
			Retail and Wholesale Trade	3094	6.81
Total	29490	100	Total	29 490	100

Note – compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]

Table 2 – Data structure within industry-time variation

Industry\ Year	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	Average	Total
Agriculture	460	446	424	405	374	363	335	326	322	384	3455
Mining	121	130	130	142	145	147	133	129	129	134	1206
Oil and Gas	28	26	27	29	32	33	28	37	37	31	277
Manufacturing	599	627	649	658	660	669	637	623	614	637	5736
Utilities	216	228	227	239	235	239	225	232	229	230	2070
Construction	464	499	507	542	528	524	437	417	387	478	4305
Automobile	11	11	12	16	18	21	20	14	15	15	138
Retail and Wholesale Trade	278	300	309	356	377	383	369	358	364	344	3094
Transportation and Warehouse	216	220	227	229	235	234	214	221	211	223	2007
Accommodation and Food Services	67	75	79	80	88	99	87	92	92	84	759
Information and Communication	61	64	67	73	78	83	81	74	72	73	653
Finance and Insurance	11	15	13	13	12	10	12	10	11	12	107
Real Estate	68	67	73	70	71	70	59	61	53	66	592
Professional Sci. and Tech. Services	191	194	234	209	218	246	212	209	217	214	1930
Administration and Support Services	133	154	179	200	225	241	227	215	210	198	1784
Art Entertainment and Recreation	55	65	132	157	167	171	169	181	169	141	1266
Other Services	5	5	6	9	11	17	18	16	24	12	111
Total	2984	3126	3295	3427	3474	3550	3263	3215	3156	3277	29490

Note – compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]

According to the localization economies, the average number of workers that operate in the same sector and area is about 13 114 employees, and the average number of firms is about 40. The minimum value of localization variables also shows that there are several firms: the only delegates of their sector in their location. As for urbanization variables, the average value of workers in the same location is 7 times higher than in localization economies variables with an average of about 280 firms.

Table 3 – Summary statistics

Variable	Mean	Std. Dev.	Min.	Max.	N
Output	3661.88	27262.30	0.64	2053803.64	29490
Capital	3418.46	29228.55	0	1723772.28	29164
Employment	339.59	820.74	100	40864	29490
# of workers, same sector and location	13114.71	12435.09	100	61765	29490
# of workers, same location	91014.29	52802.09	16701	209883	29490
# of firms, same sector and location	40.07	34.12	1	156	29490
# of firms, same location	279.77	183.97	69	705	29490

Note – Compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]. Output and capital are in thousands of real Tenge. Capital is measured as a fixed assets of a firm.

RESULTS

Measuring agglomeration economies. Table 4 presents the regression results of the effect of the agglomeration variables on the firm-level TFP. All estimations are based on yearly variations of panel data, which address the short-run effects of spatial agglomeration. The signs and the range of coefficients from both OLS and GMM methods coincide and do not change the conclusion, validating the robustness of the results. According to GMM method, the localization coefficient is positive and significant in the short-run, implying that a 10 % increase in the number of employees of the neighboring firms in the same industry increases firm productivity by 2.88 % on average, keeping other things equal. There is a similar positive relationship between urbanization economies and firm-level productivity: a 10 % increase in the number of workers in neighboring firms operating in other industries increases TFP on average by 1.61 %. However, after controlling the industrial heterogeneity, the localization coefficient decreases by half from 0.288 to 0.136, while the coefficient of urbanization economies additionally gains about 0.034 of firms' productivity and is set at 0.195 in the GMM estimation results. Competition is observed to have a negative impact on TFP: a 10 % increase in the number of employees inside the industry in a given territory lowers productivity by 0.46 % on average, taking other things equal. It implies that even if intense competition is assumed to boost innovations and improve productivity, it reduces firm performance in the short run.

Table 4 – Regression results of the effect of agglomeration economies

Dependent variable	Ln TFP			
	OLS	GMM	OLS	GMM
localization	0.262*** (0.02)	0.288*** (0.02)	0.122*** (0.01)	0.136*** (0.02)
urbanization	0.167*** (0.03)	0.161*** (0.03)	0.203*** (0.02)	0.195*** (0.02)
competition	-0.196*** (0.02)	-0.231*** (0.03)	-0.034 (0.02)	-0.046* (0.03)
Time fixed effect	Yes	Yes	Yes	Yes
Industry fixed effect	No	No	Yes	Yes
Constant	3.948*** (0.33)	3.879*** (0.36)	3.988*** (0.22)	3.982*** (0.24)
N	29106	22963	29106	22963
R ²	0.049	0.052	0.217	0.228

Note – Compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11].

All regressions are GMM with clustered standard errors at the location-industry-year level, *p < 0.10, ** p < 0.05, ***p < 0.01

The difference of geographical aggregation. In this subsection 3.2, we examine at what level of aggregation firms benefit most from agglomeration economies. According to Martin et al., the level of geographical aggregation can affect the values of agglomeration [11]. The geographical variation in our data is provided via 2- and 9-digit classifications. In previous subsection, we focused on geographical entities at the 2-digit regional level, constituting 14 oblasts and 2 cities of the republican level. Here, we employ the 9-digit sub-regional level of spatial aggregation that includes 202 subregions (called rayons) and cities.

Table 5 – Regression results with the different level of geographical aggregation

Dependent variable	Ln TFP			
	OLS	GMM	OLS	GMM
localization	0.120*** (0.01)	0.147*** (0.01)	0.050*** (0.01)	0.059*** (0.01)
urbanization	0.075*** (0.01)	0.079*** (0.01)	0.076*** (0.01)	0.078*** (0.05)
competition	-0.093*** (0.02)	-0.148*** (0.02)	0.056*** (0.02)	0.044* (0.04)
Time fixed effect	Yes	Yes	Yes	Yes
Industry fixed effect	No	No	Yes	Yes
Constant	6.185*** (0.07)	6.056*** (0.07)	7.541*** (0.12)	7.302*** (0.43)
N	29106	22963	29106	22963
R2	0.072	0.073	0.304	0.318

Note – Compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11].
 All regressions are GMM with clustered standard errors at the location-industry-year level, *p < 0.10, ** p < 0.05, ***p < 0.01

Table 5 is obtained by using the same estimation strategy. The GMM method results, corrected for the industrial variation, represent a positive effect of localization and urbanization economies but to a lesser extent compared with the previous results of the 2-digit regional level of geographic aggregation. At this lower level of spatial aggregation, competition tends to positively influence firm-level productivity. The reason for this could be that the competition at the rayon's level is lower than the regional level of geographical aggregation. Competing with fewer firms in the rayon or with firms from the whole region makes a huge difference due to the lower market power. Also, when firms compete with each other, they are motivated to innovate and improve their products or services. This can lead to technological advancements and better production methods that can increase TFP. However, the coefficient of competition is observed to be small and weakly significant.

These results suggest that agglomeration economies, represented by localization (intra-sectoral agglomeration) and urbanization (inter-sectoral agglomeration), increase firm-level productivity at both 2-digit and 9-digit levels of geographic agglomeration. However, firms benefit more from higher levels of spatial aggregation (2-digit), deriving positive agglomeration externalities from labor and resource markets.

Who creates externalities: firms or employees? Which is better: supporting and facilitating the growth of existing firms, or encouraging the opening of new small firms? The question of whether the size of firms or the number of firms in an industry in a given location has a greater influence on firm productivity is an important issue for policymakers. To address it, we decompose localization economies into two terms. The first is the number of firms in the industry s , location l at time t , and the second is the mean size of these firms in terms of the number of employees.

Our results are presented in Table 6 at 2- and 9-digit geographical level of aggregation using the GMM approach. The results coincide with Martin et al. who finds that workers generate higher agglomeration externalities than plants, while Henderson claims the opposite [11; 22]. After controlling the number of neighboring firms in their own industry and their average size, it can be seen that the coefficients of the average size of firms increase total factor productivity at both levels of spatial agglomeration, while the coefficient of the number of firms is found to be insignificant. Interestingly, the magnitude of the coefficient of the average size of firms is quite higher than those of the localization economies.

Table 6 – Regression results with localization decomposition

The level of spatial aggregation	ln TFP	
	2-digit level	9-digit level
Ln (Average size of firms), same industry-area	0.935*** (0.06)	0.877*** (0.15)
Ln (Number of firms), same industry-area	-0.003 (0.05)	0.222 (0.20)
urbanization	0.148*** (0.03)	0.027*** (0.01)
competition	0.179*** (0.06)	-0.086 (0.25)
Time fixed effect	Yes	Yes
Constant	0.146 (0.49)	2.072** (0.01)
N	22805	20648
R2	0.091	0.060

Note – Compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]. All regressions are GMM with clustered standard errors at the location-industry-year level, *p < 0.10, ** p < 0.05, ***p < 0.01

Overall, these findings indicate that the number of employees in the industry in its territory is one of the main channels of external effects of agglomeration. The size of firms in terms of the number of workers is preferable to the concentration of small firms. The results suggest that supporting the development of large firms and encouraging their internal capacity increases the productivity of firms in clusters, rather than a multiplication policy of smaller firms.

Does the size of clusters matter? The results obtained in previous sections suggest that firm-level productivity increases with the growth of localization and urbanization economies, that is, clustering. Carreira and Lopes and Martin et al. investigate a nonlinear relationship between agglomeration economies and TFP [3; 11]. They argue that in addition to positive externalities, there are also negative ones. Congestion can negatively impact market growth and firm productivity, which means that the relationship between clustering and productivity may be nonlinear. To explain whether clustering is always more beneficial, or whether firms always internalize the benefits from locating nearby, we introduce a nonlinear specification of the model via quadratic and cubic terms of localization and urbanization economies.

Table 7 shows nonlinear regression results for different levels of spatial aggregation. All coefficients of localization terms are significant, while the coefficient for urbanization is significant only at the 9-digit sub-regional level. Figures 1 and 2 show the results for localization economies at 2- and 9-digit location level, respectively. The dark curve represents the fitted value of TFP gains at each level of localization. The gray curve is a distribution of localization economies for Kazakh firms. Figure 1 shows a cubic curve relationship between TFP and localization economies. Quantitative analysis of the model explains that there is a threshold of around 2 180 employees at which firms start receiving positive externalities from industrial clusterization. The thresholds are calculate by taking natural logarithm of localization. The first threshold is equal to Ln (localization), when TFP=0, because it is starting point when firms gain TFP surplus (see Figure 1). The second threshold is a value of Ln (localization), when TFP reaches its peak. The peak value is computed by taking derivative of the non-linear equation subjected to localization. The second threshold implies a peak of around 363 000 employees in an industry that maximizes the benefits from localization economies, but thereafter, TFP gains decrease due to the congestion effects. Two curves move in a similar pattern suggesting that firms do internalize the TFP surplus from clustering while choosing the location. Figure 2 shows similar results with a weaker fit, implying that firms in a lower level of geographical aggregation are less likely to internalize the productivity gains.

Table 7 – Nonlinear regression results

Dependent variable	ln TFP	
	2-digit level	9-digit level
localization	-1.523***	-0.299***
	(0.16)	(0.08)
localization ²	0.311***	0.083***
	(0.03)	(0.02)
localization ³	-0.015***	-0.003***
	(0.00)	(0.00)
urbanization	2.806	0.117*
	(2.64)	(0.07)
urbanization ²	-0.333	-0.011
	(0.25)	(0.01)
urbanization ³	0.013	0.000
	(0.01)	(0.00)
competition	-0.339***	-0.378***
	(0.04)	(0.04)
Time fixed effect	Yes	Yes
Constant	0.391	6486***
	(49.80)	(0.13)
N	22965	22965
R ²	0.076	0.091

Note – Compiled by the author based on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]. All regressions are GMM with clustered standard errors at the location-industry-year level, *p < 0.10, ** p < 0.05, ***p < 0.01

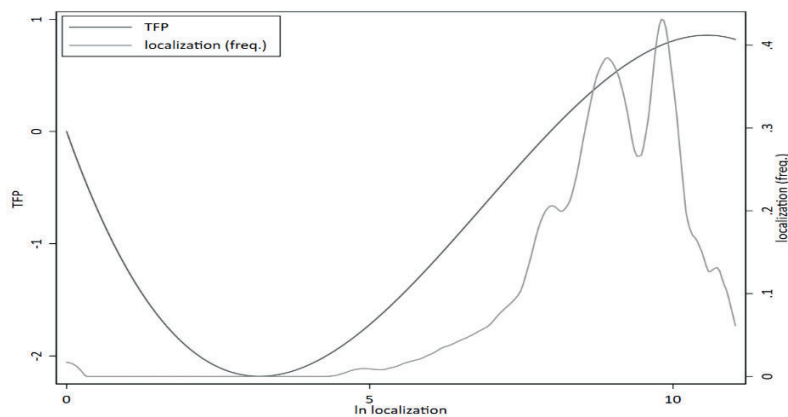

Figure 1 – Localization economies at 2-digit location level
 Note – compiled by the author based [11]

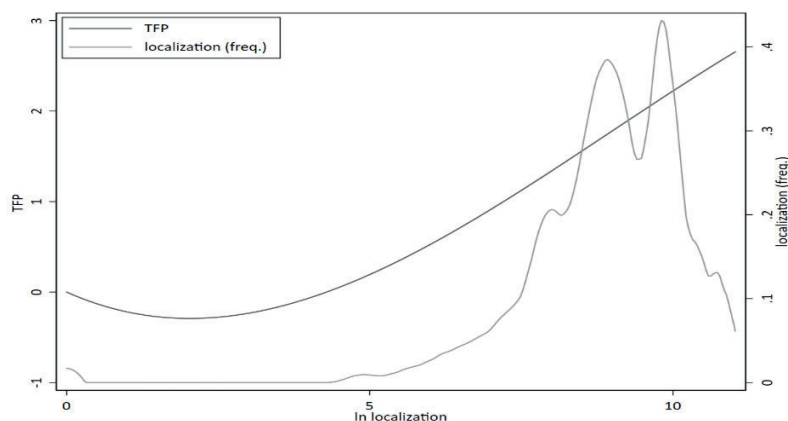

Figure 2 – Localization economies at 9-digit location level
 Note – compiled by the author based [11]

Figure 3 shows a linear relationship between urbanization economies and TFP surplus at the 9-digit subregional level of aggregation. It describes that the firm-level productivity gains from urbanization are increasing even if the distribution of urbanization economies passed its peak. This can be explained by the fact that cities and people in Kazakhstan are sparsely located on a large territory, so the level of urbanization is low, and the peak at which negative externalities outweigh positive ones is very high.

In this paper, we considered the location of firms in the regional and subregional levels of aggregation. The subregional level of aggregation is much more accurate in describing the actual level of agglomeration in the country, while the 2-digit regional level of aggregation shows the adjusted level of agglomeration.

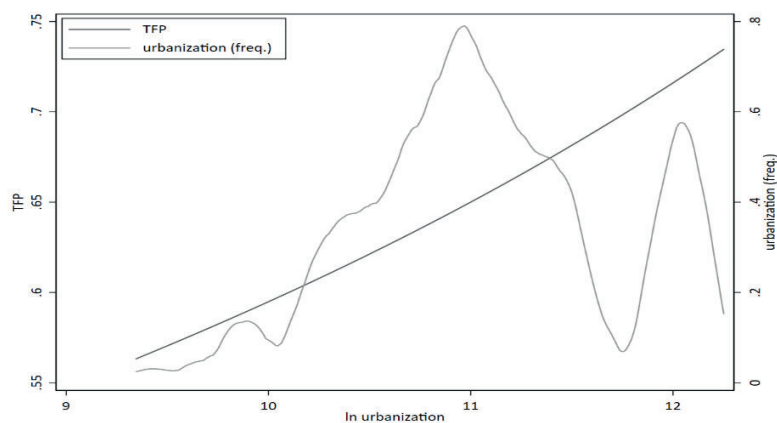

Figure 3 – Urbanization economies at 9-digit location level
 Note – compiled by the author based [11]

These findings explain that more clustering is not always better. There are negative externalities of agglomeration, such as congestion, which can outweigh the benefits, holding all other factors constant. Policymakers need to take these factors into account when deciding whether to stimulate cluster growth.

Table 8 – The elasticity coefficients of localization economies at 2-digit regional level

Region	
Astana city	0.193 (11.73)
Almaty city	0.178 (8.72)
Akmola region	0.064 (-4.56)

Aktobe region	0.098 (4.89)
Almaty region	0.110 (5.10)
Atyrau region	0.153 (-1.98)
West Kazakhstan region	0.082 (0.94)
Zhambyl region	0.041 (-3.69)
Karagandy region	0.082 (-0.92)
Kostanay region	0.082 (-1.53)
Kyzylorda region	0.052 (-1.74)
Mangystau region	0.124 (3.75)
South Kazakhstan region	0.082 (-0.92)
Pavlodar region	0.099 (3.94)
North Kazakhstan region	0.054 (-4.74)
East Kazakhstan region	0.082

Note – Compiled by the author on 1-PF and 1-T firm-level data from [11]. Estimated using GMM approach with clustered standard errors at the location-industry-year level. The elasticities are calculated as it is indicated below (e.g., for Astana city = $\hat{\sigma}_0 + \hat{\sigma}_1$). T-statistics of the interaction terms are in parentheses. The reference category is the East Kazakhstan region and takes the value of the localization coefficient ($\hat{\sigma}_0$). All statistically insignificant coefficients for regions' interaction terms takes the value of $\hat{\sigma}_0$.

Finally, Table 8 presents the elasticities of localization economies to firm productivity at the 2- digit regional level. To obtain regional-level coefficients, we introduce interactive terms of localization variable with regional dummies to Equation (11) and get:

$$\log(A_{it}) = \sigma_0 \log(LOC_{it}^{sl}) + \sum_{i=1}^{15} \sigma_i D_i \log(LOC_{it}^{sl}) + \gamma \log(URB_{it}^{sl}) + \mu \log(COMP_{it}^{sl}) + u_{it} \quad (12)$$

The benchmark region is East Kazakhstan oblast (EKO), so that $D_i = 0$ for $\forall i = 1, 2, \dots, 15$.

$$\text{where } D_1 = \begin{cases} 1 & \text{if Astana city} \\ 0 & \text{if otherwise} \end{cases}$$

$$\text{where } D_2 = \begin{cases} 1 & \text{if Almaty city} \\ 0 & \text{if otherwise} \end{cases}$$

...

$$\text{where } D_{15} = \begin{cases} \dots \\ 1 & \text{if North Kazakhstan region} \\ 0 & \text{if otherwise} \end{cases}$$

The elasticity of TFP with respect to localization would be different. That is, for EKO:

$$\frac{d \log(A_{it})}{d \log(LOC_{it}^{sl})} = \sigma_r$$

For Astana city:

$$\frac{d \log(A_{it})}{d \log(LOC_{it}^{sl})} = \sigma_0 + \sigma$$

The elasticities show how sensitive productivity of firms would be to the localization economies across regions. The higher the elasticity, the more sensitive firms are to an increase in the number of employees in the industry. The results suggest that TFP in Astana city, Almaty city, Atyrau, and Mangystau regions is more sensitive than in EKO, and they will receive higher firm-level productivity gains from localization economies.

The economic rationale for this could be that the level of market development and competition in EKO may potentially prevent TFP gains from the localization economy. At the same time, Zhambyl, Kyzylorda and North-Kazakhstan oblasts are less sensitive for TFP than in East Kazakhstan region, and they will receive modest benefits from higher clustering compared to other regions.

CONCLUSION

This paper analyzes the effect of agglomeration on total factor productivity using firm-level panel data for Kazakhstan. We show that localization and urbanization economies have a strong and positive impact on firms' performance. The results suggest that productivity increases with clustering: a 10 % increase in the number of employees of neighboring firms inside the same industry increases firm-level productivity by 1.36 %, while a 10 % increase in employment in other industries enhances firm performance by 1.95 %.

Our results have several interesting policy implications. First, industrial clusters and urbanization have positive side effects on productivity in the short term. Productivity gains are higher at the 2-digit regional level than at the 9-digit subregional level of geographical aggregation, implying that the denser geography increases firms' performance more than in the observed geography (2-digit regional level of spatial aggregation consists of 14 oblasts and 2 cities of republican significance, 9-digit subregional level consist of 202 rayons and cities). Second, fostering internal growth of existing firms and attracting large firms amplifies the positive externalities for TFP from industrial clustering rather than the proliferation of small firms in the region. Third, besides the positive externalities, other externalities such as congestion effects can reduce productivity and negatively affect spatial growth. We find thresholds at which firms start gaining benefits from locating near industrial clusters and at which negative effects of agglomeration dominate positive externalities. When clusters become overcrowded (more than 363 000 employees in the industry), congestion effects may outweigh localization effects. Consequently, policymakers should also consider the impact of negative externalities before introducing government programs.

REFERENCES

1. Storper M., Venables A. Buzz: face-to-face contact and the urban economy // *Journal of Economic Geography*. – 2004. – № 4(4). – P. 351-370.
2. Audretsch D., Feldman M. Knowledge spillovers and the geography of innovation // Elsevier: *Handbook of Regional and Urban Economics*. – 2004. – № 4. – P. 2713-2739.
3. Carreira C., Lopes L. Regional knowledge spillovers: a firm-based analysis of non-linear effects // *Regional Studies*. – 2018. – № 52(7). – P. 948-958.
4. Marshall A. Principles of economics. – Macmillan, London, 1890. – 320 p.
5. Berliant M., Reed R., Wang P. Knowledge exchange, matching, and agglomeration // *Journal of Urban Economics*. – 2006. – № 60(1). – P. 69-95.
6. Wooldridge J. On estimating firm-level production functions using proxy variables to control for unobservables // *Economics Letters*. – 2009. – № 104. – P. 112-114.
7. Andersson M., Loof H. Agglomeration and Productivity – evidence from firm-level data // Working Paper Series in Economics and Institutions of Innovation. No. 170. – CESIS, 2009. – 39 p.
8. Combes P.-P., Duranton G., Gobillon L., Puga D., Roux S. The productivity advantages of large cities: Distinguishing agglomeration from firm selection // *Econometrica*. – 2012. – № 80(6). – P. 2543-2594.
9. Harris R., Moffat J. Total factor productivity growth in local enterprise partnership regions in Britain // *Regional Studies*. – 2015. – № 96(6). – P. 1019-1041.
10. Lopez R., Sudekum J. Vertical industry relations, spillovers, and productivity: Evidence from Chilean plants // *Journal of Regional Science*. – 2009. – № 49(4). – P. 721-747.
11. Martin P., Mayer T., Mayneris F. Spatial concentration and plant-level productivity in France // *Journal of Urban Economics*. – 2011. – № 69(2). – P. 182-195.
12. Hashiguchi Y., Tanaka K. Agglomeration and firm-level productivity: A Bayesian spatial approach // *Papers in Regional Science*. – 2015. – № 94. – S95-S114.

13. Cainelli G., Ganau R. Distance-based agglomeration externalities and neighboring firms' characteristics // *Regional Studies*. – 2018. – № 52(7). – P. 922-933.
14. DiGiacinto V., Gomellini M., Micucci G., Pagnini M. Mapping local productivity advantages in Italy: Industrial districts, cities or both? // *Journal of Economic Geography*. – 2014. – № 14. – P. 365-394.
15. Levinsohn J., Petrin A. Estimating production functions using inputs to control for unobservables // *Review of Economic Studies*. – 2003. – № 70(2). – P. 317-341.
16. Cainelli G., Fracasso A., Marzetti G. V. Spatial agglomeration and productivity in Italy: A panel smooth transition regression approach // *Papers in Regional Science*. – 2015. – № 94. – S39-S67.
17. Combes P.-P., Gobillon L. The empirics of agglomeration economies // Elsevier: *Handbook of urban and regional economics*. – 2015. – № 5. – P. 247-348.
18. Olley S., Pakes A. Dynamic behavioral responses in longitudinal data sets: Productivity in telecommunications equipment industry // *Econometrica*. – 1996. – № 64(6). – P. 1263-1297.
19. Wooldridge J. Simple solutions to the initial conditions problem in dynamic, nonlinear panel data models with unobserved heterogeneity // *Journal of applied econometrics*. – 2005. – № 20(1). – P. 39-54.
20. Akerberg D., Caves K., Frazer G. Structural identification of production functions? // *MPRA Paper*, 38349. – 2006. – 42 p.
21. Statistical forms for [Electronic resource] // Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan [website]. – 2021. – URL: <https://stat.gov.kz/en/respondents/statistical-forms/> (Accessed: 16.01.2023).
22. Henderson J. V. Marshall's scale economies // *Journal of Urban Economics*. – 2003. – № 53(1). – P. 1-28.

REFERENCES

1. Storper, M. and Venables, A. (2004). Buzz: face-to-face contact and the urban economy. *Journal of Economic Geography*, 4(4), 351-370.
2. Audretsch, D. and Feldman, M. (2004). Knowledge spillovers and the geography of innovation. Elsevier: *Handbook of Regional and Urban Economics*, 4, 2713-2739.
3. Carreira, C. and Lopes, L. (2018). Regional knowledge spillovers: a firm-based analysis of non-linear effects. *Regional Studies*, 52(7), 948-958.
4. Marshall, A. (1890). *Principles of economics*. Macmillan, London, 320 p.
5. Berliant, M., Reed, R. and Wang, P. (2006). Knowledge exchange, matching, and agglomeration. *Journal of Urban Economics*, 60(1), 69-95.
6. Wooldridge, J. (2009). On estimating firm-level production functions using proxy variables to control for unobservables. *Economics Letters*, 104, 112-114.
7. Andersson, M. and Loof, H. (2009). Agglomeration and Productivity – evidence from firm-level data. Working Paper Series in Economics and Institutions of Innovation. No. 170, CESIS, 39 p.
8. Combes, P.-P., Duranton, G., Gobillon, L., Puga, D. and Roux, S. (2012). The productivity advantages of large cities: Distinguishing agglomeration from firm selection. *Econometrica*, 80(6), 2543-2594.
9. Harris, R. and Moffat, J. (2015). Total factor productivity growth in local enterprise partnership regions in Britain. *Regional Studies*, 49(6), 1019-1041.
10. Lopez, R. and Sudekum, J. (2009). Vertical industry relations, spillovers, and productivity: Evidence from Chilean plants. *Journal of Regional Science*, 49(4), 721-747.
11. Martin, P., Mayer, T. and Mayneris, F. (2011). Spatial concentration and plant-level productivity in France. *Journal of Urban Economics*, 69(2), 182-195.
12. Hashiguchi, Y. and Tanaka, K. (2015). Agglomeration and firm-level productivity: A Bayesian spatial approach. *Papers in Regional Science*, 94, S95-S114.
13. Cainelli, G. and Ganau, R. (2018). Distance-based agglomeration externalities and neighboring firms' characteristics. *Regional Studies*, 52(7), 922-933.

14. DiGiacinto, V., Gomellini, M., Micucci, G. and Pagnini, M. (2014). Mapping local productivity advantages in Italy: Industrial districts, cities or both? *Journal of Economic Geography*, 14, 365-394.
15. Levinsohn, J. and Petrin, A. (2003). Estimating production functions using inputs to control for unobservables. *Review of Economic Studies*, 70(2), 317-341.
16. Cainelli, G., Fracasso, A. and Marzetti, G. V. (2015). Spatial agglomeration and productivity in Italy: A panel smooth transition regression approach. *Papers in Regional Science*, 94, S39-S67.
17. Combes, P.-P. and Gobillon, L. (2015). The empirics of agglomeration economies. Elsevier: *Handbook of urban and regional economics*, 5, 247-348.
18. Olley, S. and Pakes, A. (1996). Dynamic behavioral responses in longitudinal data sets: Productivity in telecommunications equipment industry. *Econometrica*, 64(6), 1263-1297.
19. Wooldridge, J. (2005). Simple solutions to the initial conditions problem in dynamic, nonlinear panel data models with unobserved heterogeneity. *Journal of applied econometrics*, 20(1), 39-54.
20. Akerberg, D., Caves, K. and Frazer, G. (2006). Structural identification of production functions? MPRA Paper, 38349, 42 p.
21. Statistical forms for. (2021). Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Retrieved, January 16, 2023, from <https://stat.gov.kz/en/respondents/statistical-forms/>.
22. Henderson, J. V. (2003). Marshall's scale economies. *Journal of Urban Economics*, 53(1), 1-28.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ КЕҢІСТІКТІ КОНЦЕНТРАЦИЯ ЖӘНЕ ФИРМА ДЕҢГЕЙІНДЕГІ ӨНІМДІЛІК

З. М. Адилханова

NAC Analytica, Назарбаев Университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты. Бұл жұмыс 2009-2017 жылдар аралығындағы панельдік деректерді пайдалана отырып, Қазақстандағы фирмалардың жалпы фактор өнімділігіне кеңістік агломерациясының әсерін зерттейді.

Әдіснамасы. Біз моменттердің жалпылама әдісін (GMM) қолдана отырып, екі сатылы бағалау стратегиясын және эндогендік бейімділіктерді бақылауды қолданамыз. Фирма деңгейіндегі деректер Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросынан алынған.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Бұл зерттеу дамушы елдердегі кеңістіктік шоғырлану мен фирма деңгейінің өнімділігін эмпирикалық зерттеуге ықпал етеді және саясаткерлерге мемлекеттік бағдарламаларды жүзеге асыру алдында қарастыратын құнды түсініктерді береді.

Зерттеу нәтижелері. Нәтижелер кластерлеу кезінде өнімділіктің жоғарылайтынын көрсетеді: бір саладағы көрші фирмалар қызметкерлерінің санының 10 %-ға артуы фирма деңгейіндегі өнімділікті 1,36 %-ға арттырады, ал басқа салалардағы жұмыспен қамтудың 10 %-ға артуы фирма өнімділігін 1,95 %-ға арттырады. Өнімділіктің артуы географиялық біріктірудің 9-сандық қосалқы аймақтық деңгейіне қарағанда 2-сандық аймақтық деңгейде жоғары болады, бұл тығыз географияның фирмалардың өнімділігін жоғарылататынын білдіреді.

Түйін сөздер: агломерациялық экономикалар, жалпы фактор өнімділігі, кеңістіктік концентрация, кластерлер.

**ПРОСТРАНСТВЕННАЯ КОНЦЕНТРАЦИЯ И ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТЬ
ФИРМ В КАЗАХСТАНЕ**

З. М. Адилханова

NAC Analytica, Назарбаев Университет, Астана, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования. В данной статье изучается влияние пространственной агломерации на общую факторную производительность предприятий в Казахстане с использованием панельных данных с 2009 по 2017 год.

Методология. Мы используем двухэтапную стратегию оценки и контролируем отклонения эндогенности, используя подход обобщенного метода моментов (GMM). Данные на уровне предприятий получены от Бюро национальной статистики Агентства стратегического планирования и реформ Республики Казахстан.

Оригинальность / ценность исследования. Это исследование вносит вклад в эмпирическое исследование пространственной концентрации и производительности на уровне компаний в развивающихся странах и дает ценную информацию для политиков, которую следует учитывать перед реализацией государственных программ.

Результаты исследования. Результаты показывают, что производительность увеличивается при объединении в кластеры: 10 % увеличение числа сотрудников соседних фирм в той же отрасли увеличивает производительность на уровне фирмы на 1,36 %, а 10 % увеличение занятости в других отраслях повышает производительность фирмы на 1,95 %. Прирост производительности выше на двузначном региональном уровне, а не на 9-значном субрегиональном уровне географической агрегации, что означает, что более плотная география повышает производительность компаний.

Ключевые слова: агломерационные экономики, общая факторная производительность, пространственная концентрация, кластеры.

ABOUT THE AUTHOR

Adilkhanova Zarina Muratovna – master of arts in economics, senior researcher, Economic Modeling Development Center, NAC Analytica, Nazarbayev University, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: zarina.adilkhanova@nu.edu.kz, <https://orcid.org/0000-0002-7206-6290>

МРПТИ 06.52.13

JEL Classification: M48

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-22-33>

TRANSFORMATION OF THE INSTITUTE OF PUBLIC-PRIVATE PARTNERSHIP IN KAZAKHSTAN

R. Ismailova¹, Zh. Bolat^{2*}

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana,
Republic of Kazakhstan

²Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study to determine the main stages of the development of the functioning of public-private partnership (hereinafter – PPP) in Kazakhstan and to assess the PPP based on the analysis of the experience of the Kazakh PPP model.

Methodology. The scientific article uses the works of foreign and domestic scientists, regulatory legal acts and other official sources. The study uses a systematic approach and a method of comparative analysis.

Originality / value of research. The value of the research lies in the practical significance of the scientific results, namely, the improvement of the institutional and legal mechanisms of PPP for the interaction of government agencies and business entities in order to increase the efficiency of the implementation of infrastructure and socially significant projects.

Findings. Research results allowed us to determine how important it is to study the institutional and legal basis of the PPP mechanism in order to attract private and additional investments. Through a comparative analysis, the main stages of the development of public-private partnership in Kazakhstan are identified, an assessment of institutional and legal aspects is given and the main directions for improving the development of this tool are identified. The practical significance lies in the fact that the research materials can be used to obtain practical recommendations, taking into account the specifics of PPP projects in Kazakhstan.

Keywords: public-private partnership, government, business, concession, infrastructure project.

INTRODUCTION

Improving the quality of the PPP mechanism in Kazakhstan is a priority task of the Concept of Public Finance Management of the Republic of Kazakhstan until 2030 in order to involve business in public administration and attract additional sources of financing for socially significant and infrastructure projects. This is due to the fact that Kazakhstan currently needs to modernize the country's infrastructure in order to move to an innovative development model in the face of increasing global competition. The crisis of recent years caused by the COVID-19 pandemic led to a reduction in government support and worsened the solvency of consumers, which negatively affected the financial condition of infrastructure enterprises. In this sector, there was a decline in investment and further aging of fixed assets without the possibility of updating them [1]. So, the accident of heating units in Ekibastuz in November 2022 led to an extremely difficult situation to provide heat to residents. The main reason was the physical wear of the heat supply system.

Developed infrastructure creates a comfortable environment for the population, it participates in the formation of conditions for improving living standards, as well as an increase human capital. Infrastructure implies the provision of necessary conditions (electricity, gas, water, etc.) for both the population and economic entities (trade, industry, agriculture, etc.) [2]. International and domestic experience over the past 15 years proves that PPP is one of the ways to increase resources, mobilize unused reserves for economic growth and

improve the efficiency of state property management. PPP as a promising form of involvement of economic entities in the socio-economic process requires new approaches and forms of interaction between the state and business [3].

The relevance of the article lies in the fact that in world practice, PPP has proven itself as an effective project management tool. Today, the most developed PPP mechanism is in the UK and Australia, and PPP is often associated with “new public management”, the main purpose is to increase the efficiency of the state. The implementation of the PPP instrument in Western countries is characterized primarily by the use of private sector funds, its technologies and experience in infrastructure [4]. Due to the fact that the first scientific definition of PPP was given in 1984, the PPP subject is new not only in Kazakhstan, but also in the world. Foreign and domestic scientists mainly study PPP from an economic point of view, although it is also important to study the issue in institutional and legal aspects. Consequently, for the present, regarding the study of PPP from the institutional and legal side, there are minor studies. Accordingly, the article is devoted to the study of the institutional and legal framework of PPP in Kazakhstan in order to analyze the basic laws that regulate public relations in the field of PPP over the past 2 decades.

Literature review. The study of scientific works devoted to PPP allowed us to determine that the development of this institution is primarily based on conceptual legal and financial aspects. Thus, R. S. Holland, one of the first researchers in the field of PPP, in 1984 defined the institute of PPP as cooperation between people or organizations of the public and private sector in order to obtain mutual benefit. Modern interpretations give a deeper understanding of PPP and reflect its main goals and content. According to Y. Loeva and M. A. McLindon, a PPP is a contract between a private legal entity and the government, involving a private partner in servicing public interests and sharing risks with the state [5]. M. Deryabina, researching PPP, notes that in modern conditions, PPP can be considered as a substitute for privatization programs, allowing to realize the potential of entrepreneurial initiative, on the one hand, and to preserve the functions of the state in socially significant sectors of the economy, on the other. At the same time, unlike privatization as a form of paid transfer of state property to legal entities and individuals, in PPP, the ownership right remains on the state [6]. Also, the financial and legal component of PPP, revealed the fact that the purpose of PPP is to improve the quality of public administration within the framework of public services and public infrastructure [7].

If we consider domestic researchers according to A. Soltangazinov PPP in Kazakhstan is at an early stage, and a lot of work has been done in the field of institutional and legal aspects, but nevertheless, there are still unresolved issues that require further improvement of legislation. The implementation of public investment projects using the PPP mechanism requires an effective legal and institutional framework and highly qualified personnel [8]. The same idea is confirmed by Sh. Uzakova, where she noted that when implementing PPP projects, there are a number of restrictions in the application of legislation and insufficient legal regulation, as well as the absence of a formed legal scheme of interaction within the framework of PPP. In addition, the presence of administrative barriers, high expectations of the amount of state support, unity of approaches in the preparation of projects and the lack of quality guarantees at all stages of the project implementation are problems that exist in Kazakhstan's PPP model [9]. A. Tleuberdinova, noted the PPP as a «creative alliance» between the state and private business to achieve certain goals, where other participants such as non-governmental organizations, non-profit associations, public organizations, local communities can also join in order to successfully implement the project. PPP also provides new innovative opportunities and transfers of risk to the strongest players, optimizing the price-quality ratio [10]. Z. Esbergenova considers PPP as a legally formalized relationship between the state and business in relation to projects of social significance, providing for risk sharing, consideration of interests [11]. N. Mouraviev, examining the dynamics of the development of the PPP institute in Kazakhstan, noted that the main problems in the implementation of PPP projects are ignoring the principle of «value for money», as well as putting pressure on the regions to implement PPP projects, which, with an accelerated process of selection, preparation and implementation of projects, led to an adverse consequence for the country and a sharp increase in state obligations to private partners [4].

MAIN PART

In Kazakhstan, the PPP institute created in 2006 when the Law «On Concessions» was adopted, hence, it served as the basis for the creation of the legal framework in field of the PPP in Kazakhstan. In this regard, at the initial stage, Kazakhstan managed to create a well-organized and institutional framework for initiate PPPs [12]. In 2007, the Law on Concessions allowed the implementation of specially recognized concessions. Most of the them in terms of form were construction and operation. For example, the first one was concession related to the International Airport in Aktau; the second one was the Yeraliyev-Kuryk railway line; the third one was the electrification of the Makat-Kandyagash railway line. Later, in 2008, concession agreements were initiated for the purpose of tapped gas turbine plant in the Kandyagash and the Korgas-Zhetygen railway line [13]. Another project was the concession project of the Great Almaty Ring Road (hereinafter – BAKAD). BAKAD's Construction-Transfer-Operation (BTO) concession agreement was signed for 20 years in February 2018. The construction cost is 540 million US dollars; the total cost is approximately until 750 million US dollars [14].

In 2008, a specialized division was created called the Kazakhstan Center for Public-Private Partnership (PPP Center). The Center contributed to the development of PPPs by determining prospects for the creating of PPPs in various sectors, helping stakeholders in the preparation of project documentation, the development of standardized contracts, as well as advising government officials and private partners on how to make decisions in terms of PPP cases. After 6 years, the PPP Center set up another LLP as the Kazakhstan Project Preparation Fund. The center acts as an independent body on the PPP issues for the government agencies.

From 2007-2011, new contracts began to appear in the energy, social and transport sectors, the terms of implementation of which ranged from 14-28 years. Nevertheless, the development of the PPP mechanism was slow and in 10 years only the legal and institutional framework was developed. In 2015, 3 more concessions were concluded: Railway in Eastern Kazakhstan, interregional and electric network in Northern Kazakhstan and Aktau International Airport.

Due to the fact that for 10 years there have been only few PPP projects, there is an opinion among practitioners and researchers that the Law on Concessions does not work at the proper level and does not meet the needs of the country. In addition, the Law was not flexible and to create partnership was bureaucratic and took a lot of time. Consequently, a year later, the new law on October 31, 2015, «On Public-Private Partnership» was adopted. After that, the number of projects has increased and according to data from 2016 to 2019, approximately 700 contracts were founded. Also, from 2017-2019, more than 700 contacts were created [4]. The main reasons for the rapid growth of PPP projects after 2015 are the following: firstly, improved procedures for create partnerships, secondly, the order of the President of Kazakhstan to the government on the activation of PPP contacts [15]. Thirdly, the Government set targets and KPIs for line ministries and governor offices of the region (hereafter – akimat), and last, a broad state support.

A comparative analysis between the two normative legal acts, which is shown in Table 1, allowed us to conclude that there is no clear separation between the two laws, or rather, identical measures of state support, deadlines for the implementation of projects are observed. Duplication of some articles of laws create difficulties in regulating public relations, prove that a concession is a form of PPP. Accordingly, double system generates a double regulation and the total number of law in field of PPP today are more than 1400 pages. Therefore, in order to make a decision, for investors necessary to study a large volume of laws and regulations.

The new law on PPP defined a significant area of the measures of support from the Government for private partners, as well as for domestic and foreign investors. The law has significantly expanded the concept of PPP and now a PPP project can be initiated not only by the state, but also by a private partner. Hence, we can to determine that there are a concession contract and a non-concession contract. A concession contract has own legislation and tax regulation. The concession contracts are not a form of PPP contract and regulated by the Concession law from 2006.

A non-concessional contract are all types of contracts that has its own legislation and elements. Most researchers and practitioners consider PPP as a contractual agreement [18]. However, the legislation did not

clarify how abovementioned contracts are related and what differences between two types of laws. However, the PPP Law for now contain provisions which is not clear or must be tested in the courts in order to understand broadly and clearly.

Table 1 – Comparative analysis between concession and PPP laws

Basic provisions	Law of the Republic of Kazakhstan «On Concessions» 2006	Law of the Republic of Kazakhstan «On Public-Private Partnership» 2015
Parties	Two parties: the concedent – represented by state bodies and the concessionaire – a legal entity and an individual who has concluded a concession agreement and participating in entrepreneurial activity.	Identical to with the concession law. But according to paragraph 2 of Article 5, parties of the PPP contract can be financial and other organizations, as well as «industry operators» can also act as parties to a PPP contract.
State Partner	The Government, akimats and authorized state agencies. State partners may be one or more state bodies.	It is identical with the law on concession, but, also state partners can also be LLP, JSC, where more than 50 % of the participation or voting shares directly or indirectly belong to the government.
Private partner	any individual and legal entity that doing business activities, foreign legal entities and a consortium	It is identical to the law on concession, but the definition is so extensive where a private partner can be a non-profit organization.
Term	Up to 30 years	Minimum 5 years – 30 years
The object of the agreement	According to Article 4, objects of tourist activity, social and public infrastructure and life support in all sectors of the economy can be transferred to the concession, with the exception of objects, the list of which is determined by the Government.	According to Article 6, PPP can be founded in all sectors of the economy. In particular, any property, including property complexes, where design, construction, development, reconstruction, modernization and operation are carried out within the framework of a PPP project, as well as works (services) and innovations to be implemented during the implementation of a PPP project, can be considered as a PPP object.
Competition	Uniform procedure under Article 19	The competition is open/closed, two-stage/simplified), or on the basis of «direct negotiations».
dispute resolution	According to article 27, disputes are resolved by law and the concession contract. Also, has the right to apply to arbitration via law «On Arbitration». But, related to concession projects where one of the shareholders of the concessionaire is a non-resident of Kazakhstan, arbitration is defined by contracts of the parties.	It is identical with a concession, but according to article 57, if a private partner or one of the shareholders owning 25 % or more of the voting shares is a non-resident of Kazakhstan, the parties to the PPP agreement may apply to international arbitration to eliminate disputes and if the cost of contract is more than four million times the size of the Monthly Calculation Index
Direct negotiations	According to article 26-2, it is possible for concession projects of special significance. The concedent, concessionaire and creditors may enter into a direct agreement.	It is identical with the law of concession and according to article 44, direct negotiations determined via the state body and by the decision of the Government of the Republic of Kazakhstan.
Note – Data are based on the source [16-17]		

Today, the main stakeholders in the implementation of state policy in the terms of PPP are the Government, the Ministry of National Economy, the Ministry of Finance, akimats and other authorized bodies that implement the policy within their competence, as well as private business. As can be seen from Table 2, the Ministry of National Economy plays as coordinator and methodological supervisor. Akimats monitor contracts and the realization of PPP contracts, prepares and hold an examination of local contracts, creates regional PPP centers on the principle of «one window» and performs other functions. One of the subjects of innovative development of territories are Social and Entrepreneurial Corporations (SEC), which ensure the promotion of partnership in Kazakhstan through the creation of joint ventures.

Table 2 – Institutional support of partnerships and their main functions

Government				
The Ministry of National Economy				
Kazakhstan PPP Center JSC	LLP «Kazakhstan Project Preparation Fund»	«Atameken»	SEC	Regional PPP centers
Examination of republican PPP projects	advisory support of republican PPP projects	preparation of an expert opinion on the project concept	together with private business development of the region's mineral resources	research on the planning and implementation of investment projects
training of specialists in the field of PPP	search for investment and infrastructure projects	maintaining a register of potential private partners	stimulating competition in areas that are unattractive for business at this stage	work on attracting foreign and domestic direct investors for projects
PPP research and recommendations	development of project documentation	participation in the competition commission	promotion of regional business development	consultations, seminars, trainings, round tables, conferences on PPP issues
support for both sides of the partnership	Search for financial solutions for projects	participation in monitoring the realization of PPP contracts	realization of high-tech investment and innovation projects	expertise of financial and feasibility studies of budget investments and concession projects
			provision of land plots, financial resources, construction and infrastructure development	

Note – Data are based on the source [19]

DISCUSSION AND CONCLUSIONS

When the new PPP Law come into force in 2015, the Government pursued two goals. The first one was to create a new legislative scope, which was supposed to provide more widely cognition of the idea and principles of PPP. It was estimated that the new structure would be flexible compared to the Concession Law [20]. The second one was to perform small PPP contracts at the regional level. In order to achieve these goals, the Government has decentralized the drafting, authorization and realization of PPPs, hence, projects can be implemented faster at the regional level, without any authorization from the PPP Center or ministries.

Another advantage of the PPP Law and disadvantage is that a private part can be selected via direct negotiations. The advantages of the direct negotiation method are simplified procedures, PPP projects are launched faster and a private partner can start implementing the project immediately. The disadvantage of the direct negotiation method is that in practice it can be misused at the regional level and can be used as a back door that permit to conclude an agreement out of tender. For example, by the end of 2018, more than half of the PPP agreements were concluded through direct negotiations, which raises concerns. This led to an increase in the state obligation to private partners and misuse of budget funds [4].

The Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) noted in its report that PPP projects are focused on the national level, but many projects are carried out at the local level. There are fewer opportunities and expertise at the local level [16]. Consequently, many regional officials and businessmen tried to ensure the implementation of the projects through the PPP mechanism, in most cases through direct negotiations and without tender procedures. Therefore, most of the PPP cases at the local level are related to corruption [21]. For example, the Accounts Committee of Kazakhstan also stated to find the new approaches to PPP and explains this by the fact that recent growth of PPP projects is the reason of the state expenditures. Consequently, the Accounts Committee recommends developing procedures for calculating the socio-economic effect of PPP projects, as well as gradually reducing the burden on the budget [22]. The Prosecutor General's

Office, the Ministry of Finance and Atameken also proved abovementioned facts and confirmed that most of the contracts were fake. Also, due-to a lack of transparency and abuse of the PPP tools by officials, including for corruption reasons the development of PPP in Kazakhstan has led to negative consequences [21]. In 2018, it was becoming obvious that PPP required serious adjustments. Consequently, poor selection and preparation of PPP projects by local authorities due to lack of competence in the regions led to defaults, litigation and annulment contracts [23].

In 2020-2021, a number of amendments were made to the laws in the field of PPP, based on the Laws «On Public-Private Partnership» and «On Concessions», in order to move from the quantity to the quality of PPP projects, increase the budget efficiency and improve of investment activities. The President of Kazakhstan, at an expanded meeting of the Government, held on July 10, 2020, expressed concern about the state's obligations in the realization of PPP contracts. In particular, the President noted that more than 90 % of the cost of PPP projects are state obligations. Moreover, about 30 % of payments of all obligations will be made in the coming years. Therefore, one of the way to improve the PPP mechanism, it is necessary to objectively evaluate and select projects for business and society, equal conditions for the private sector as well as an optimal and adequate distribution of risks between the parties. In addition, regular communication between the government and the private partner will be vital to minimize risks and assess each stage of management [9].

In total, from adoption PPP law until June 2022, the Parliament adopted fourteen laws providing for amendments and additions to some legislative acts regulating the PPP sphere. The Law of the Republic of Kazakhstan «On Concessions» has been amended thirty-two times since its adoption on July 7, 2006.

Below you can see a comparative table on the one hand, the law on «concessions» and the law on «public-private partnership», and on the other hand, the Concept of the draft Law of the Republic of Kazakhstan «On Amendments and Additions to Some Legislative acts of the Republic of Kazakhstan on public-private partnership» (see Table 3). This table shows the current state of PPP in the legislative framework, and also provides the main arguments in the concept that the improvement of the situation suggests. The new concept proposes the following measures: combining the above-mentioned laws into one law in order to facilitate the implementation of the law for private and public partners; it is also proposed to give an expanded interpretation of the classification of contracts; to strengthen competition among private partners in order to implement the principle of value for money; exclusion of direct negotiations to ensure competitiveness, transparency and increased trust on the part of private partners to the state; increased monitoring of PPP projects, and especially with the expenditure of budget funds; transfer all processes to a digital format in order to minimize corruption risks and ensure accessibility for interested parties; development of mediation techniques for effective conflict resolution at the legal level.

Table 3 – Comparative analysis between current and draft laws regulating PPP in Kazakhstan

№	Laws of the Republic of Kazakhstan «On Public-private partnership» and «On concessions»	Concept of the draft Law of the Republic of Kazakhstan «On amendments and Additions to Some legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on public-private partnership»
1.	The laws «On Public-Private Partnership» and «On Concessions» function as 2 different law.	It is proposed to combine 2 laws. The concept also provides for the abolition of dormant norms, in particular «programmatic PPP» and considers the exclusion of institutional PPP due to the lack of practice.
2.	Currently, in terms of realization the PPP divided into institutional and contractual: institutional in the form of LLP and JSC. Contractual divided to: 1) concessions; 2) trust management of state property; 3) property lease (lease) of state property; 4) leasing; 5) contracts concluded for the development of technology, production of a prototype, pilot testing and small-scale production; 6) life cycle contract; 7) service contract; 8) other agreements that correspond to the characteristics of public-private partnership.	New classifications of PPP contracts will be introduced, excluding confusion with other contracts with state property, the introduction of distinctive identification features. This measure will also eliminate the possibility of bypassing public procurement procedures through PPP.

3.	The concessions have a single tender procedure according to Article 19, and the PPP Law ensure the possibility of holding a tender (open, closed, two-stage and simplified); A simplified procedure is provided for a local project whose cost does not exceed 4,000 Monthly calculation indices; The choice of a private part is carried out via direct negotiations for contracts of special significance; The presence of a competitive dialogue from the state partner with contest participants;	PPP projects only on a competitive basis; Revision of approaches to the existing system of competitions to determine a private partner; exclusion of direct negotiations when concluding PPP contracts; Contract PPP projects through a two-stage competition regardless of complexity and uniqueness; Service contracts will be implemented through a one-stage tender to choose a private partner or through an auction, where the criterion for choosing a private partner is a price offer.
4.	As noted in Table 2, PPP projects are monitored by state bodies (Government, ministries, akimats etc.) and Atameken	Introduction of a set of tools aimed at improving the monitoring process of project implementation in order to ensure objective control of project execution
5.	Currently, private partners submit documentation in paper envelopes, which increases the risk of corruption and distrust on the part of private partners and third parties.	it is expected to transfer all the processes of planning and implementing PPP projects to a digital platform with access to information for the public, interested parties.
6.	The law on concession is identical with the law on PPP, but according to the article 57, if a private part owning 25 % or more of the voting shares is a non-resident of Kazakhstan, the parties to the PPP agreement may apply to international arbitration to resolve disputes and if the project costs more than 4000 of the Monthly calculation index. In other cases, disputes are resolved in court in accordance with the legislation.	It is expected to introduce a mechanism for pre-trial dispute settlement, conciliation procedures; it is also expected to consider supplementing the legislation in the field of PPP with provisions regulating mandatory procedures for out-of-court dispute settlement in order to maximize the interests, first of all, of the population and all stakeholders of the project.
Note – Data are based on the source [16; 17; 24]		

CONCLUSION

In conclusion, it should be noted the following: Currently, due to the growth of state obligations to private partners, corruption at regional levels and the significant impact on the national economy the COVID-2019 pandemic has become the reason for a serious transformation of the PPP institute in Kazakhstan.

Firstly, the PPP mechanism is currently moving to the third stage of transformation. If the first stage was the adoption of the law on concessions in 2006, which create a basic institutional framework at the legislative level, then the second stage is the growth of PPP projects throughout Kazakhstan due to the adoption of the PPP Law in 2015. The PPP Law created a simplified procedure for the execution of a PPP contract and provided broad state support for private partners. Today, there is a process of combining almost two similar regulatory legal acts and that the third stage of the development of the PPP institute will significantly facilitate the regulation of public relations between the state and business, if the main provisions of the concept are adopted. Due to the fact that today there is a duplication of laws, the presence of dormant norms and collisions misleads all interested parties who are involved in the PPP process. Consequently, a unified and well-structured law in the field of PPP will greatly facilitate the work of not only a private partner, but also a public partner. Creating a strong legal base is the foundation of a strong institution. Accordingly, «a strong institution is a strong state».

Secondly, there is a high demand for high-quality provision of public services in Kazakhstan today. In this regard, it is needful to promote the principle of «value for money» at the legislative level in order to provide impactful allocation of resources. For example, the government in the UK defines the principle of «value for money» as the optimal combination of costs and quality of goods and services to meet the needs of consumers. If we ignore the above-mentioned principle, the launch of PPP projects for Kazakhstan will be very expensive for taxpayers.

Thirdly, according to article 18 of the Law on Concessions and article 32 of the Law on PPP, qualification requirements for potential private partners are defined. One of the criteria for define a private part is the availability of own funds. In the case of a concession, this is 10 % of the cost of creating a concession object, and in a PPP contract, at least 20 % of the cost of a public-private partnership object. The measure on the one hand is aimed at minimizing the disruption or closure of the project, but on the other hand, the amount of funds

available is more symbolic. In this regard, it is necessary to consider whether the amount should be adequate for each PPP project and supported by guarantees from shareholders or investors.

Fourth, today Kazakhstan is among the top most digitized states in the world. More than 90 % of public services are provided in electronic format. In this regard, the transition of the planning and realization of PPP contracts to a digital platform will ensure a favorable impact on improving the quality of the contracts. Also, this measure corresponds to the basic principles of PPP as «publicity» and «openness». Consequently, the developed digital platform will allow monitoring not only by government agencies, but also by public associations and third parties. The transition to digital PPP processes will also minimize corruption risks, which today is one of the main problems of implementing the PPP mechanism in Kazakhstan. In addition, for the public partner and for private partners and investors, providing and receiving public services in a digital format will help to use time rationally and de-bureaucratize the process.

REFERENCES

1. Korkuna O. I. Methodological Principles of Assessing Development Potential of the Tourist and Recreational Sphere in Regional Economy // *Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series «Economics»*. – 2020. – № 1(13). – P. 152-158.
2. European Court of Auditors. Public-Private Partnerships in the EU: Widespread Shortcomings and Limited Benefits. Special Report. – 2018. – 77 p.
3. Варнавский В. Г. Государственное и частное партнерство: Теория и практика: учеб. Пособие. – М.: Центр ГЧП Внешэкономбанка, 2010. – 228 с.
4. Mouraviev N. Rapid public-private partnership deployment in Kazakhstan: Enablers and implications // *NISPAcee Journal of Public Administration and Policy*. – 2021. – № 14(2). – P. 189-221. – DOI:10.2478/nispa-2021-0020.
5. Skietrys E., Raipa A., Bartkus E. Dimensions of the Efficiency of Public-Private Partnership // *Engineering Economics. The Economic Conditions of Enterprise Functioning*. – 2008. – № 3 (58). – P. 45–50.
6. Дерябина М. Государственно-частное партнерство: теория и практика // *Вопросы экономики*. – 2008. – № 8. – С. 61-77 – DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2008-8-61-77>.
7. Gorodnova N., Peshkova A. Legal regulation of public-private partnership in Russia // *International scientific and practical Web-congress “economy, law, society: resume of 2016. – Winterthur (Switzerland): Labour economics and personnel management, 2016*. – P. 239-247.
8. Soltangazinov A. et al. Development of Kazakhstan's social and economic potential based on public-private partnership activation // *Revista Espacios*. – 2017. – Т. 38. – №. 34.
9. Uzakova S., Nurlanov A. Public-private partnership in gaining sustainable development goals in Kazakhstan // *Central Asian Economic Review*. – 2021. – №. 2. – С. 131-140.
10. Тлеубердинова А. Т., Алдабергенова А. Т., Салауатова Д. М. Концептуальная модель государственно-частного партнерства в сфере туризма // *Economics: the strategy and practice*. – 2021. – Т. 16. – №. 1. – С. 64-80.
11. Есбергенова З. Т. Сущность и определение государственно-частного партнерства // *МНИЖ*. – 2015. – № 5-3(36). – С. 131-132.
12. 2017/2018 Review: Kazakhstan [Electronic resource] // *European Bank for Reconstruction and Development (EBRD) [website]*. – 2018. – URL: <https://ppp-ebd.com/review.php?country=Kazakhstan> (Accessed: 08.02.2023).
13. Mouraviev N., Kakabadse N., Robinson, I. Concessionary nature of public-private partnerships in Russia and Kazakhstan: A critical review // *International Journal of Public Administration*. – 2012. – № 35(6). – P. 410-420. – DOI: 10.1080/01900692.2012.658000.
14. SK E&C strikes financial contract with investors to finance Almaty Ring Road [Electronic resource] // *NewsWorld [website]*. – 2020. – URL: <http://www.newsworld.co.kr/detail.htm?no=6426> (Accessed: 04.12.2022).

15. Послание Президента Республики Казахстан от 30 ноября 2015 г. «Казахстан в новой глобальной реальности: рост, реформы и развитие. [Electronic resource] // Әділет [website]. – 2015. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500002015> (Accessed: 11.01.2023).
16. Закон Республики Казахстан «О концессиях»: офиц. текст: по состоянию на 7 марта 2022 г. – Астана: Әділет, 2022. – 37 с.
17. Закон Республики Казахстан «О государственно-частном партнерстве»: офиц. текст: по состоянию на 7 марта 2022 г. – Астана: Әділет, 2023. – 46 с.
18. Чиканаев Ш. ГЧП в Казахстане. Grata international [Electronic resource] // Zakon.ru [website]. – 2021. – URL: https://zakon.ru/blog/2021/07/03/gosudarstvenno-chastnoe_partnerstvo_v_kazahstane_evolyuciya_gosudarstvennoj_politiki_i_realnost_razv?ysclid=l91iuz3pyd625249661 (Accessed: 18.12.2022).
19. Жилкибаева М. А. Государственно-частное партнерство в Казахстане: оценка динамики, институциональное обеспечение, приоритеты развития // Экономика в Центральной Азии (Journal of Central Asia Economy). – 2020. – № 4(4). – С. 311-328. – DOI: 10.18334/asia.4.4.41506.
20. Ruiz Rivadeneira A., Garin J. Public private partnerships review of Kazakhstan // OECD Journal of Budgeting. – 2019. – № 19(2). – P. 3-86. –DOI: <https://doi.org/10.1787/f7696c94-en>.
21. Secretary of State conducted a meeting of the President’s Commission on fighting corruption [Electronic resource] // Official website of the President of the Republic of Kazakhstan [website]. – 2019. – URL: <https://www.akorda.kz> (Accessed: 26.09.2022).
22. В Казахстане изменяют подход к проектам к ГЧП [Electronic resource] // Sputnik Казахстан [website]. – 2022. – URL: <https://ru.sputnik.kz/20200610/v-kazahstane-izmenyat-podkhod-k-proektam-gchp-14204750.html> (Accessed: 15.01.2023).
23. Судебная практика разрешения споров по проектам ГЧП в Казахстане [Electronic resource] // Sayat Zholshy and Partners [website]. – 2019. – URL: https://szp.kz/custom/wysiwyg/image/file/20191127/20191127115011_65888.pdf (Accessed: 09.02.2023).
24. Концепция проекта Закона Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам государственно-частного партнерства» [Electronic resource] // Egov.kz [website]. – 2022. – URL: <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14198968&ysclid=ldusjwvnmq914415437> (Accessed: 07.02.2023).

REFERENCES

1. Korkuna, O. I. (2020). Methodological Principles of Assessing Development Potential of the Tourist and Recreational Sphere in Regional Economy. Scientific Bulletin of Mukachevo State University. Series “Economics”, 1(13), 152-158.
2. European Court of Auditors. (2018). Public-Private Partnerships in the EU: Widespread Shortcomings and Limited Benefits. Special Report. 77 p.
3. Varnavskij, V. G. et. al. (2010). Gosudarstvennoe i chastnoe partnerstvo: Teoriya i praktika, Centr GCHP Vneshekonombanka, Moscow, – 228 p. (In Russian).
4. Mouraviev, N. (2021). Rapid public-private partnership deployment in kazakhstan: Enablers and implications. NISPAcee Journal of Public Administration and Policy, 14(2), 189-221, DOI: 10.2478/nispa-2021-0020.
5. Skietrys, E., Raipa, A. and Bartkus, E. (2008). Dimensions of the Efficiency of Public-Private Partnership. Engineering Economics. The Economic Conditions of Enterprise Functioning, 3(58), 45-50.
6. Deryabina, M. (2008). Public-Private Partnership: Theory and Practice. Voprosy Ekonomiki, 8, 61-77, DOI: <https://doi.org/10.32609/0042-8736-2008-8-61-77> (In Russian).
7. Gorodnova, N. and Peshkova, A. (2016). Legal regulation of public-private partnership in Russia. International scientific and practical Web-congress “economy, law, society: resume of 2016, Labour economics and personnel management, Winterthur (Switzerland), 239-247.
8. Soltangazinov, A., Smagulova, Z., Amirova, M., Kadyrova, A., Kaidarova, S. and Zolotareva, S. (2017). Development of Kazakhstan's social and economic potential based on public-private partnership activation. Revista Espacios, 38(34).

9. Uzakova, S. and Nurlanov, A. (2021). Public-private partnership in gaining sustainable development goals in Kazakhstan. *Central Asian Economic Review*, (2), 131-140.
10. Tleuberdinova, A. T., Aldabergenova, A. T. and Salauatova, D. M. (2021). Konceptual'naya model' gosudarstvenno-chastnogo partnerstva v sfere turizma. *Economics: the strategy and practice*, 16(1), 64-80 (In Russian).
11. Esbergenova, Z. T. (2015). Sushchnost' i opredelenie gosudarstvenno-chastnogo partnerstva. *Mezhdunarodnyj nauchno-issledovatel'skij zhurnal*, 5-3(36), 131-132 (In Russian).
12. 2017/2018 Review: Kazakhstan. (2018). European Bank for Reconstruction and Development (EBRD). Retrieved February 8, 2023, from <https://ppp-ebrd.com/review.php?country=Kazakhstan>.
13. Mouraviev, N, Kakabadse, N, and Robinson, I. (2012). Concessionary nature of public-private partnerships in Russia and Kazakhstan: A critical review. *International Journal of Public Administration*, 35(6), 410-420, DOI: 10.1080/01900692.2012.658000.
14. SK E&C strikes financial contract with investors to finance Almaty Ring Road. (2020). NewsWorld. Retrieved December 4, 2022, from <http://www.newsworld.co.kr/detail.htm?no=6426>.
15. The president's message of the Republic of Kazakhstan dated November 30, 2015 "Kazakhstan v novej global'noj real'nosti: rost, reformy i razvitie". (2015). Adilet. Retrieved January 11, 2023, from: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500002015> (In Russian).
16. Zakon Respubliki Kazahstan «O koncessiyah»: ofic. tekst: po sostoyaniyu na 7 marta 2022 g. (2022). Astana, Adilet, 37 p. (In Russian).
17. Zakon Respubliki Kazahstan «O gosudarstvenno-chastnom partnerstve»: ofic. tekst: po sostoyaniyu na 7 marta 2022 g. (2023). Astana, Adilet, 46 p. (In Russian).
18. Chikanaev, Sh. (2021). GCHP v Kazahstane. *Grata international. Zakon.ru*. Retrieved December 18, 2022, from https://zakon.ru/blog/2021/07/03/gosudarstvenno-chastnoe_partnerstvo_v_kazahstane_evolyuciya_gosudarstvennoj_politiki_i_realnost_razv?ysclid=I91iuz3pyd625249661 (In Russian).
19. Zhilkibaeva, M. A. (2020). Public-private partnership in Kazakhstan: dynamics assessment, institutional support, development priorities. *Journal of Central Asia Economy*, 4(4), 311-328, DOI: 10.18334/asia.4.4.41506 (In Russian).
20. Rivadeneira, A. and Garin, J. (2019). Public private partnerships review of Kazakhstan. *OECD Journal of Budgeting*, 19(2), 3-86, DOI: <https://doi.org/10.1787/f7696c94-en>.
21. Secretary of State conducted a meeting of the President's Commission on fighting corruption. (2019). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved September 26, 2022, from available at: <https://www.akorda.kz>.
22. V Kazahstane izmenyat podhod k proektam k GCHP. (2022). Sputnik Kazakhstan. Retrieved January 15, 2023, from <https://ru.sputnik.kz/20200610/v-kazahstane-izmenyat-podkhod-k-proektam-gchp-14204750.html> (In Russian).
23. Sudebnaya praktika razresheniya sporov po proektam GCHP v Kazahstane. (2019). Sayat Zholshy and Partners. Retrieved February 9, 2023, from https://szp.kz/custom/wysiwyg/image/file/20191127/20191127115011_65888.pdf (In Russian).
24. Konceptsiya proekta Zakona Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam gosudarstvenno-chastnogo partnerstva». (2022). Egov.kz. Retrieved February 7, 2023, from <https://legalacts.egov.kz/npa/view?id=14198968&ysclid=ldusjwvnoq914415437> (In Russian).

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ MEMLEKETТІК-ЖЕКЕМЕНШІК
ӘРІПТЕСТІК ИНСТИТУТЫН ТРАНСФОРМАЦИЯЛАУ**

Р. А. Исмаилова¹, Ж. Б. Болат^{2*}

¹ Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару Академиясы,
Астана, Қазақстан Республикасы

² Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанда мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің (бұдан әрі – МЖӘ) жұмыс істеуін дамытудың негізгі кезеңдерін айқындау және МЖӘ-нің қазақстандық моделінің тәжірибесін талдау негізінде МЖӘ-ні бағалау.

Әдіснамасы. Ғылыми мақалада шетелдік және отандық ғалымдардың еңбектері, нормативтік-құқықтық актілер және басқа да ресми дереккөздер пайдаланылды. Зерттеу жүйелік тәсілді және салыстырмалы талдау әдісін қолданады.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Зерттеудің құндылығы ғылыми нәтижелердің практикалық маңыздылығында, атап айтқанда инфрақұрылымдық және әлеуметтік маңызы бар жобаларды іске асырудың тиімділігін арттыру мақсатында мемлекеттік органдар мен шаруашылық жүргізуші субъектілердің өзара іс-қимылы үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің институционалдық және құқықтық тетіктерін жетілдіруде жатыр.

Зерттеу нәтижелері – жеке және қосымша инвестицияларды тарту мақсатында мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігінің институционалдық және құқықтық негізін зерделеудің қаншалықты маңызды екенін анықтауға мүмкіндік берді. Салыстырмалы талдау арқылы Қазақстанда мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамытудың негізгі кезеңдері анықталды, институционалдық және құқықтық аспектілерге баға берілді және осы құралды дамытуды жетілдірудің негізгі бағыттары айқындалды. Практикалық маңыздылығы: зерттеу материалдары Қазақстандағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларының ерекшелігін ескеретін практикалық ұсынымдар алу үшін пайдаланылуы мүмкін.

Түйін сөздер: мемлекеттік-жекеменшік әріптестік, Үкімет, бизнес, концессия, инфрақұрылымдық жоба.

**ТРАНСФОРМАЦИЯ ИНСТИТУТА ГОСУДАРСТВЕННО-ЧАСТНОГО
ПАРТНЕРСТВА В КАЗАХСТАНЕ**

Р. Исмаилова¹, Ж. Болат^{2*}

¹ Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Республика Казахстан

² Международный казахско-турецкий университет имени Ахмета Ясауи,
Туркестан, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования определить основные этапы развития функционирования государственно-частного партнерства (далее – ГЧП) в Казахстане и дать оценку ГЧП на основе анализа опыта казахстанской модели ГЧП.

Методология. В научной статье использованы труды зарубежных и отечественных ученых, нормативно-правовые акты и другие официальные источники. В исследовании используется системный подход и метод сравнительного анализа.

Оригинальность / ценность исследования. Ценность исследования заключается в практической значимости научных результатов, а именно в совершенствовании институциональных и правовых механизмов ГЧП для взаимодействия государственных органов и хозяйствующих субъектов с целью повышения эффективности реализации инфраструктурных и социально значимых проектов.

Результаты исследования позволили нам определить, насколько важно изучить институциональную и правовую основу механизма ГЧП с целью привлечения частных и дополнительных инвестиций. Посредством сравнительного анализа выявлены основные этапы развития государственно-частного партнерства в Казахстане, дана оценка институциональных и правовых аспектов и определены основные направления совершенствования развития этого инструмента. Практическая значимость заключается в том, что материалы исследования могут быть использованы для получения практических рекомендаций, учитывающих специфику проектов ГЧП в Казахстане.

Ключевые слова: государственно-частное партнерство, правительство, бизнес, концессия, инфраструктурный проект.

ABOUT THE AUTHORS

Ismailova Rymkul – Doctor of Economics, Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan, e-mail: r.ismailova@apa.kz

Bolat Zhandautet – PhD student, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Ahmed Yasawi, Turkestan, Republic of Kazakhstan, e-mail: bolatov111@bk.ru*

MPHTI 06.77.64

JEL Classification: E24; J21; J22; J23

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-33-47>

THE IMPACT OF REMOTE WORKING ON THE EFFICIENCY OF CIVIL SERVANTS IN KAZAKHSTAN

S. Ibrayev^{1*}, J. Nemeč^{2,3}, L. Kussainova¹

¹The Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan,
Astana, Republic of Kazakhstan

²Masaryk University, Brno, Czech Republic

³Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia

ABSTRACT

The purpose of the study is to draw attention to issues related to the effectiveness of distance employment in public administration system in the Republic of Kazakhstan, during COVID-19 pandemic and at the present time. The approach to the organization of remote work of civil servants in Kazakhstan is becoming one of the important objects of public attention, as they have a great impact on quality of life and well-being of the population.

The article examines administrative measures taken by the state in the context of the pandemic in order to create conditions for new flexible forms of employment in the public sector of Kazakhstan, and also presents the assessment of assess the effectiveness of the current state of remote work by civil servants.

Methodology. The study is based on scientific papers on the topic of remote employment in the public sector, collected from international databases Scopus, Web of Science, Russian and Kazakh scientific journals, also based on statistical data, analysis of individual measures taken by the Government of the Republic of Kazakhstan and a sociological survey of civil servants.

Originality / value of the research. The analysis allows us to conclude that Kazakhstan pays great attention to improving the efficiency of remote work in the public administration system. Results of the sociological survey show that, despite the positive impact of remote work on the physical and psychological state of civil servants, levels of digital literacy, digital security, material and technical equipment are insufficient and require improvements at the legislative level.

Findings. Based on the data obtained, the authors propose a number of recommendations to improve the efficiency of distance employment in the public administration system of the Republic of Kazakhstan.

Keywords: public administration, civil servants, remote work, COVID-19, post-pandemic period, Kazakhstan.

Acknowledgments: The article was prepared and jointly funded by the Czech Grant Agency under Grant No. 21-47171L.

INTRODUCTION

The emergence of flexible forms of work and, in general, labor relations, are being impacted by global developments that are social, digital, economic, environmental, and political in nature.

The COVID-19 pandemic's extraordinary crisis sped up existing processes and sparked the emergence of a remote form of employment.

This new reality must be acknowledged in order to make effective management decisions and reduce any negative effects.

In the end, this ought to result in the development of an inclusive, diversified workplace that guarantees everyone's rights on the job market. To secure workers' rights and offer social protection for the populace, a suitable legislative framework must be prepared for such a novel form of employment.

This article's main goals are to describe how telework was implemented in the Republic of Kazakhstan's public administration system during the COVID-19 epidemic and to gauge how satisfied civil employees are with the new work arrangement.

In order to do this, the article views the notion of «telework» as a crucial phrase in the development of labor relations.

Also, a review of program documentation and legal regulations aimed at ensuring the adoption of remote work in Kazakhstan was done.

In addition, the article outlines proposals for the continued advancement of remote employment in Kazakhstan's public sector, while also compiling the opinions of civil servants on the benefits and drawbacks of teleworking as well as its potential advantages and potential risks.

MAIN PART

Literature Review. The International Labour Organization (ILO) defines «remote work» as «the organization of labor outside the employer's premises using information and communication technology, such as smartphones, tablets, and stationary or laptop computers» [1]. Although initially, some authors associated it with working from home, this later has been debunked, since telework only specifies the use of information and communication technologies (ICT) and the physical distance of the employers from the premises and does not specify the location where it should be performed [2].

Nevertheless, it should be understood that the usage of remote employment greatly depends on the nature of the organization's activities and the type of workers. This type of work arrangement is not totally feasible, for instance, for production workers in industrial firms, police enforcement personnel, and healthcare professionals.

American scientists J. Niles, F. Kinsman, and G. Gordon set the groundwork for the development of the scientific notion of remote employment and the practice of its implementation.

The practice of teleworking and telecommuting was pioneered by Jack Niles. In 1973, he was the one who first put these phrases into use in the scientific community. He has written numerous books on the fundamentals of telecommuting, including «Making Telecommuting Outfit» and «Managing Telework», and is regarded as an authority on the subject in both Europe and America [3].

In their study, Canadian academics G. Gallacher and I. Hossain concluded that 41 % of occupations in Canada can be performed remotely, with considerable variations in different provinces, cities, and industries [4].

According to the research of Estonian Scientist R. Raudla, compared to many other European nations, Estonia was able to effectively control the spread of the novel corona virus. The author provided a summary of the steps taken to combat the COVID-19 pandemic in his writings, elaborating on how Estonia was able to successfully limit the epidemic [5].

Researchers from China, including J. S. F. Chow, D. Palamides, and S. Marshall, undertook a study to ascertain the effects of remote workers during the COVID-19 pandemic [6].

The virtual way of working is becoming more and more popular, according to authors A. G. Raišien, V. Rapuano, K. Varkulevičiūt, and K. Stachová, because of its potential for the digital economy and because it allows an organization to be more adaptable to crises like pandemics around the world [7].

The adoption of remote work was slower in the public sector. The growth of telework in public administration has faced significant challenges due to the size of the industry, the nature of the work done, the requirement for in-person interactions with citizens, as well as the mechanical bureaucracy in the operations of many government agencies.

Although several publications (some theoretical and others the result of empirical research) have been prepared on the role of teleworking in public administration by authors like Caller (2012), Dahlstrom (2013), and, more recently, De Vries et al. (2019), academic research on this subject is still lacking and is only now beginning to appear [8].

Researchers from Slovakia and the Czech Republic, J. Nemeč, M. M. Sviridonova, and B. M. Merickova, examined how the use of information and communication technologies (ICT) and ongoing government and public administration reforms had led to the emergence of numerous innovations in the public sector, including remote work as a way to plan and carry out work away from employers' premises. This structural adjustment to the way labor is organized aims to boost productivity and, in some situations, generate savings [9]. Also, study by D. Špaček, P. Pisár and S. Prišćáková, considers Digitization as a tool of e-government in selected public services of the state: international comparison of Slovakia and the Czech Republic. The subject of this paper is to evaluate how Slovakia and the Czech Republic have digitized essential public administration services in order to better understand some aspects of e-government. It also offers a summary of current comparative studies on the assessment of e government in nations in Central and Eastern Europe [10].

In their article «Remote work in Public Administration in Portugal during the COVID-19 pandemic Advantages, Disadvantages, work-life balance, and Motivation», Portuguese authors Cesar Madureira and Belen Rando attempted to describe remote work in public administration during the COVID-19 pandemic based on a study designed to gather data on how Portuguese civil servants perceived this phenomenon [11].

The works of Yu. I. Valovaya, devoted to the peculiarities of remote work, analysis of the problems of remote work development in the civil service in the Russian Federation, its practical aspects and measures to solve the main problems associated with its implementation, as well as increasing the prestige of the civil service by improving the working conditions of public sector employees, are among the works of Russian scientists dealing with the problems of new forms of employment [12].

The works of M. E. Dmitriev and V. B. Krapil deserve special attention since they assess the viability of switching to remote labor in public service on the basis of specific state duties and public services [13].

It is also worth mentioning the work of M. V. Chudinovsky, who presented the findings of a study in his article and came to the conclusion that the Russian Federation is just beginning to develop its policies for managing remote employment, as opposed to, for instance, the USA, which has had a comprehensive state policy

in place since 2010. Which results in a rise in public safety, the conservation of energy resources, a decrease in the burden on transportation systems, and a decrease in environmental pollution [14].

Unlike their foreign counterparts, Kazakhstani scientists' contributions to the discussion of remote labor in the public sector and generally in other fields of life are not as well known today. The works of M. Absat-tarov regarding the arrangement of document control and instructions in the conditions of remote labor in the Kazakhstani public administration system are noteworthy among the Kazakh scientists, specialists, etc. who conducted the analysis [15].

The analysis of legislative regulations aimed at assuring Kazakhstan's digitization and the advancement of information and communication technology, as well as the provision of public services as a crucial component of public administration, has been studied in R. T. Dulambayeva's work [16].

According to Zh. B. Rakhmetulina's work, which is focused on the topic of how new global challenges are influencing the formation of conditions for the search for new forms of employment within the country's economy, changes in the conditions of digitalization and automation will cause people to look for new ways and forms of employment in the labor market of Kazakhstan [17].

The examination of B. N. Bokayev's works on the implementation of distance/online learning in Kazakhstan during the pandemic and the process of small- and medium-sized firms adapting to the global economic crisis brought on by the COVID-19 virus were of particular interest [18].

Methodology. The method of the research of secondary and primary data, as well as the analysis of scientific literature on remote work, and issues related to the legal regulation of labor in the public service, are used to study state policy regarding remote forms of employment in the public administration system of the Republic of Kazakhstan.

Data gathered from online survey was also used in this study. Survey had 897 respondents, who are civil servants of the Republic of Kazakhstan.

Since the state remains the main driving force of Kazakhstan's digital efforts, 80 % of all civil servants in the country have been transferred to remote work during the pandemic [19]. In addition, it is important to understand that the positive experience of public administration can contribute to the development of other aspects of national life in the country.

In this regard, we consider it extremely important to assess the amount of work done in Kazakhstan to change employment in the public sector using digital means.

Thus in this poll, 1 000 people took part, and 897 of them were civil officials. Participants aged 25 to 34 made up the majority of survey respondents, while those between the ages of 18 and 24 made up the minority. 560 males and 337 females out of the 897 civil servants surveyed participated in the interview. Only 48 participants had specialized secondary education, while 789 respondents claimed to have a bachelor's degree; 60 people also hold master's degrees.

Among the public workers who responded to the poll, 71.4 % are employees, 18.4 % said that they are in a lower management position, and the remaining 10.2 % claimed that they are in an executive or middle management position.

The survey's objectives were to examine the government's response to the epidemic and make recommendations for how to advance remote work in the nation's public administration system.

The questions were accepted by the research committee of the Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan in order to adhere to ethical standards within the context of academic research.

Research questions. The main research questions of this article are aimed at studying how the state policy in the field of remote employment development has changed during the pandemic, as well as to what extent civil servants are satisfied with the new policy of remote employment development in the public sector.

Findings. This section of the article is divided into two parts, the first part examines the measures taken by the Government of Kazakhstan to improve the efficiency of remote work both in the public administration system and in general in all sectors of employment. In the second part of the section, the analysis of the measures taken and the assessments of civil servants are presented.

First and foremost, since networks are the cornerstone of digitalization and a requirement for access to ICT services, it is crucial to evaluate Kazakhstan's digital ecosystem (accessibility and quality of the Internet) in order to determine the effectiveness of remote employment in the country's public administration system.

Approximately 93.3 % of the Republic of Kazakhstan's total population has access to the Internet, according to the Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms [20]. This figure represents the average percentage of people using the Internet between the ages of 16 and 74.

It's also crucial to remember that this signal is always growing over time, not just in terms of users but also in terms of traffic volume. Nonetheless, a sizable portion of the populace still lacks the means to access the Internet.

Overall dynamics indicate that work is being done in phases to boost the utilization of fiber and grow the 4G network. Similar preparations are being made for platforms and business models that will employ next-generation technology, such the rollout of 5G networks.

However, a lot of Kazakhs have recently voiced their displeasure with the country's cellular communications infrastructure and Internet service [21].

According to information from the Ministry of Digital Development, Innovation, and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan, the decline in Internet quality is caused by the fact that at the moment, because of the development of the digital economy, the growth of entertainment content (such as TikTok and YouTube), the entry of businesses and public services into the virtual world, and the shift of economic activity to a platform model, the rate of Internet use and traffic is increasing noticeably.

It should be remembered that the International Telecommunications Union (ITU) estimates that more than 4.9 billion individuals used the Internet globally last year. Specifically, 90.9 % of people in the nation were using the Internet at the time. «Both the number of people using the Internet and the amount of time they spend on it are increasing. The burden on the communication infrastructure has increased primarily due to these considerations» [22].

Moreover, the Republic of Kazakhstan's Labor Code, which was in effect prior to the pandemic, was unable to properly guarantee the functioning of the state apparatus under COVID-19. The Republic of Kazakhstan's state institutions worked to improve the system of remote work from March 2020 to December 2021, and as a result, on July 1, 2021, Law of the Republic of Kazakhstan No. 61-VII, «On Amendments and Additions to the Labor Code of the Republic of Kazakhstan on Improving the Legal Regulation of Remote Work», was adopted.

Hence, new definitions for integrated remote work and simply remote work are added to the Code's fundamental notions.

As a result, an employee can be set to either a hybrid remote work mode, in which the work is done both remotely and at the employer's location or fully remote work, depending on the nature of the task and the employee's seniority [23].

To this day, however, the execution of some sections of the labor legislation of the Republic of Kazakhstan still presents significant challenges. As a result, it should be recognized that the legal framework governing the public service system has flaws.

In response, the Agency for Public Service of the Republic of Kazakhstan has provided methodological advice on how to set up flexible schedules, integrated remote work, and remote work in public institutions throughout the nation in order to get ready for the shift to a remote work format in 2020 [24].

There are a few key suggestions that should be taken into consideration to facilitate remote work for civil servants:

- The employer's provision of the instruments, digital objects, communication services, and other resources required for the discharge of official tasks in conformity with Kazakhstani digitalization law;

If an employee uses his or her own tools, technology, or other means to carry out job duties or pays for communication services, the employer must pay for the costs of their installation and maintenance. Amount of compensation and administrative issues with regards to installation and management must be determined by an agreement with the employee.

- An employee who works remotely may also be given additional advantages if both sides agree to it.
- Remote government employees should be paid in accordance with the uniform employee compensation plan used by all institutions supported by state funds.

Additionally, the Ministry of Digital Development of Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan implemented the project «Remote Workplace» (UTM) based on a domestic solution (CertexVPN) using two-factor authentication (2FA), using a secure VPN communication channel without access to the Internet, in order to organize remote work for civil servants in a pandemic in 2020 [25].

Therefore, after reviewing the measures taken by the Government of Kazakhstan to improve the efficiency of remote work in the public sector of Kazakhstan during the pandemic, namely:

First, the growth of the digital ecosystem of Kazakhstan (public access to the Internet and telecommunications infrastructure).

The entry into force of the Law of the Republic of Kazakhstan «On improving the legal regulation of remote work» is the second change in the labor legislation of Kazakhstan.

The third is the creation of methodological recommendations for online work in Kazakh state institutions.

The fourth is the use of digital platforms in the public sector for remote work over a secure VPN connection without Internet access.

It can be assumed that the government's policy has helped to contain the economic crisis, eliminate the threat of an unfavorable scenario caused by the consequences of the pandemic, and improve the efficiency of public administration, which has a positive impact on the quality of life of the population, which is an essential component of modern public policy.

In the second part of this section, we study the results of a sociological survey conducted between March and April 2022 in order to assess how well civil servants have adapted to their new working conditions.

Based on the assessments of civil servants, we can talk about the effectiveness of the main changes that have occurred in labor relations in the public sector because of the measures taken by the Government of Kazakhstan to introduce flexible forms of employment during the pandemic crisis and after.

First. The recommendations developed for civil servants and generally adopted amendments to the Labor Code to improve the efficiency of remote work of the population in the conditions of the crisis caused by COVID-19 have not fully created the conditions for working remotely. Almost half (43 %) of respondents believe that the current Labor Code still needs to be improved, even after amendments to the Labor Code of July 1, 2021.

Although another half of respondents is content with the current situation, this is still insufficient for effective remote work of the public sector, responding to all the challenges associated with the pandemic and the post-pandemic period of time (Figure 1).

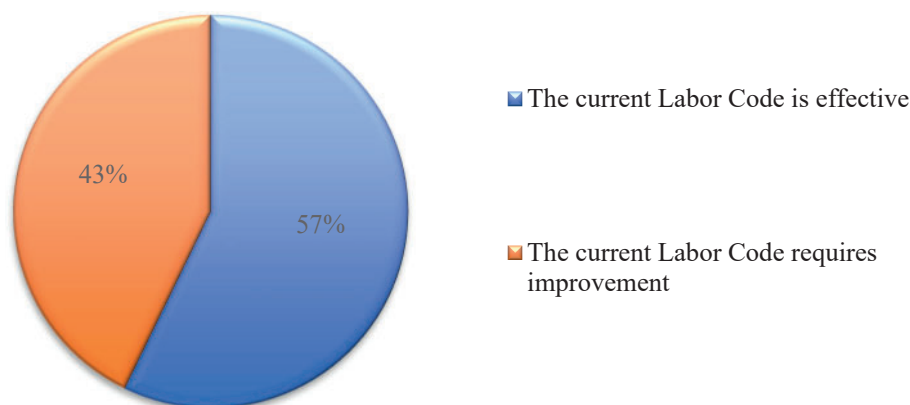

Figure 1 – The effectiveness of labor code, during the remote work

Note – compiled by the authors

Moreover, according to the survey, 59 % of participants stated that remote work in emergency situations, such as those caused by natural or man-made disasters, epidemiological restrictions, etc., is effective and ensures the safety of both civil servants and the general population. On the contrary, 22 % of participants said that remote work in emergency situations, such as caused by epidemiological difficulties, etc., is only partially effective, and 19 % of government employees said that it is ineffective at all (Figure 2).

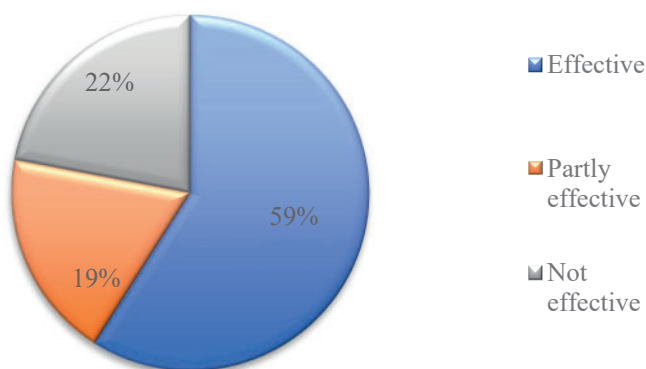

Figure 2 – The effectiveness of remote work during a state of emergency, epidemical restrictions, etc.
Note – compiled by the authors

Second. The psychological and physical health of civil servants during remote work is significantly improved. It can be argued that remote work improves the health of employees in general by reducing stress and conflicts in the workplace.

Thus, the survey results showed that despite the fact that remote work has some negative psychological consequences (an imbalance between work and personal life, anxiety associated with a sense of loss of belonging and misunderstanding of the overall situation in the organization or company, or, alternatively, a feeling of a comfortable working environment, emotional peace during remote work, etc.); 54 % of respondents said that remote work improved their psychological well-being. Only 14 % of respondents said that, on the contrary, their mental health is deteriorating. When they work remotely, 32 % of government employees claim that their psychological health remains the same (Figure 3).

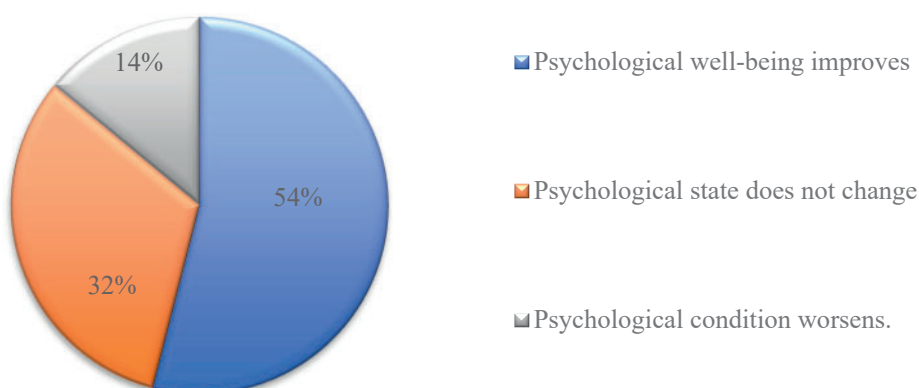

Figure 3 – The psychological state during working remotely
Note – compiled by the authors

Further, according to the collected data, 49 % of respondents stated that their physical condition does not change, while 43 % said that it is improving, which indicates that they have more free time for sports and out-

door activities, etc. Only 8 % of respondents stated that their physical condition is deteriorating, indicating that there were problems with a decrease in physical activity, etc. (Figure 4).

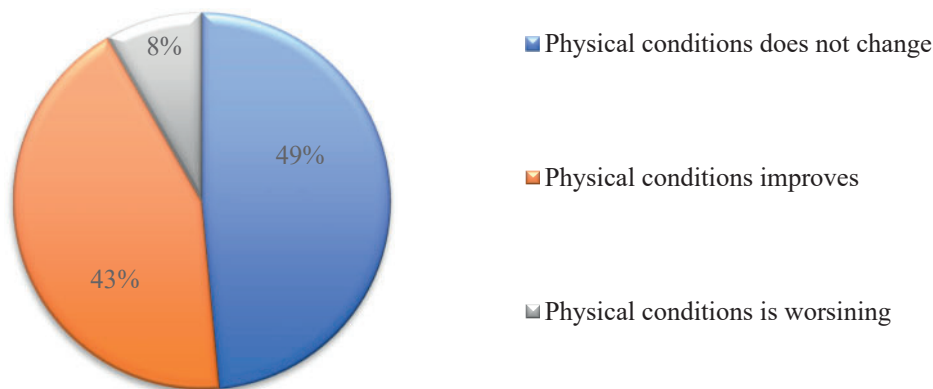

Figure 4 – The physical state of working remotely

Note – compiled by the authors

Third. In general, the material and technical equipment used by civil servants for working online is satisfactory. However, not all government agencies can provide high-quality remote workplaces for their employees. Thus, 101 respondents (11 %) indicated the lack of material and technical equipment at their workplaces when working remotely, and 384 (44 %) respondents stated that their workplace was not properly prepared (Figure 5).

Nevertheless, 412 or 45 % of federal officials who participated in the study have a favorable opinion of their work when working remotely.

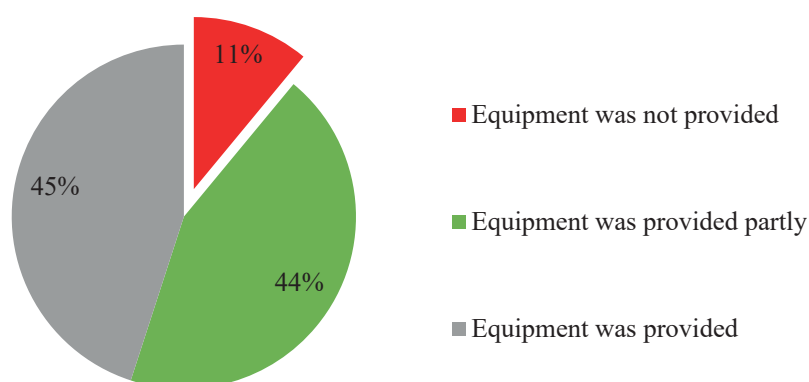

Figure 5 – Material and technical equipment of civil servants when working remotely

Note – compiled by the authors

Fourth. Online work makes its own adjustments to digital inequality. The level of digital skills in the public sector remains insufficient when this component for civil servants is the most important for remote work. Thus, the survey showed that 39 % of government officials classified themselves as insecure users, whose level of digital literacy is below average or absent at all, and performing government duties and functions online is a difficult task for them. Although, 61 % of government employees consider themselves advanced users. In Figure 6.

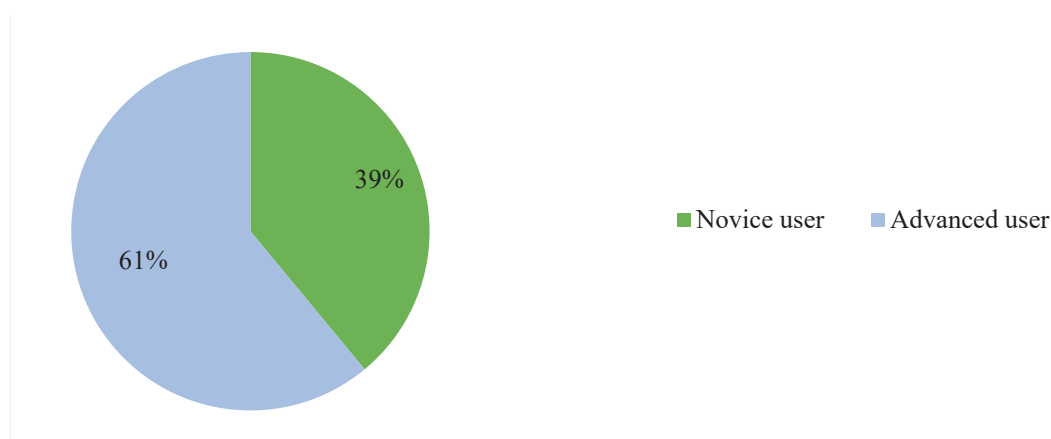

Figure 6 – Digital literacy of civil servants when working remotely
Note – compiled by the authors

Fifth. When asked whether they used closed/office online resources or digital platforms when working remotely, 503 government employees, or 56 %, answered that they used only official resources, 371 people, or 41 %, said that they used open public sources or messengers to exchange information and perform tasks, and only 23 people, or 3 %, said they used both closed and open platforms. In Figure 7.

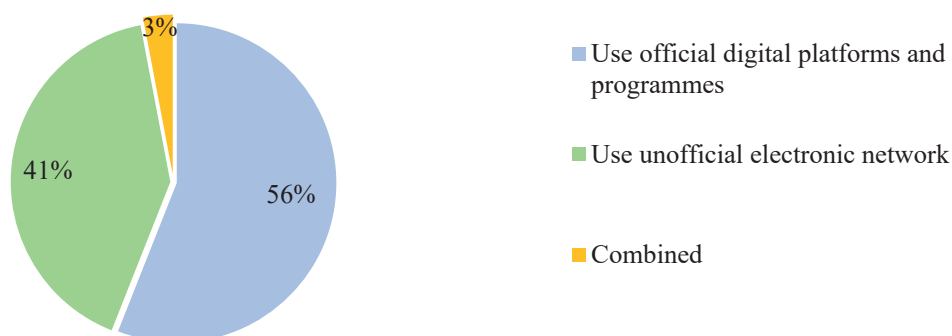

Figure 7 – Use of official digital platforms by civil servants when working remotely
Note – compiled by the authors

CONCLUSION

In Kazakhstan, the period of the COVID-19 coronavirus pandemic caused an increase in the number of remote jobs. In general, it was found that the state policy of remote employment management can be defined as a set of measures aimed at creating favorable conditions for the creation of remote jobs in the state, municipal and commercial sectors of the economy.

At the same time, based on the analysis, the following recommendations can be made to the Government of Kazakhstan to improve the efficiency of remote employment in the public sector:

- to improve the quality of Internet communication, it is necessary to make efforts to increase the number of mobile base stations and develop the digital ecosystem in the whole country.

- to finalize the current labor legislation, taking into account the principles and features of remote employment in the public sector, as well as taking into account the online work of each state institution in case of emergencies.

- in addition, since a sociological study has shown that federal officials of Kazakhstan working remotely have much better physical and mental health, the government needs to develop methods and approaches for a new model of remote work in the public sector. However, at the same time, the transition of civil servants to remote work should have a comprehensive understanding of the advantages and disadvantages and be accompanied by monitoring the achievement of goals with more accurate consideration of working hours and the achievement of work results, in accordance with the client-oriented approach.

- to modernize the material and technical base of public servants' workplaces when working remotely. At the same time, the standard composition of the virtual workplace should be set for each position in the organization, and for all employees who have been transferred to a remote work mode.

- to increase the degree of digital competence among government employees working remotely. As part of digital competencies, it is advisable to form the skills to create digital content, the skills to form digital cooperation, network etiquette, digital exchange, and, in the general, professional development of public administration employees within the framework of the public administration process, which should be supported by electronic means.

- Strengthen the security of digital platforms. In this context, the government needs to pay special attention to the legislative regulation of digital security in the public sector of the country, in order to create a solid security system for data transmission, processing, and storage, which will guarantee the protection of the interests of individuals, businesses and the state.

In general, we believe that remote employment may become more widespread in the post-pandemic era, and in the context of the expansion of the digital economy, it should also be emphasized that the state policy of managing remote employment should focus on the growth of human capital.

REFERENCES

1. Eurofound and the International Labour Office. Working anytime, anywhere: The effects on the world of work. – Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva, 2017. – 80 p. – DOI: <https://doi.org/10.2806/372726>.
2. Belzunegui-Eraso A., Erro-Garcés A. Teleworking in the Context of the COVID-19 Crisis // Sustainability. – 2020. – № 12(9). – Article 3662. – DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/su12093662>.
3. Nilles J. M. The Telecommunications Transportation Trade-off. – New York: John Wiley & Sons, 1976. – 196 p.
4. Gallacher G., Hossain I. Remote Work and Employment Dynamics under COVID-19: Evidence from Canada // Canadian Public Policy / Analyse de politiques is Canada. – 2020. – № 46(S1). – P. S44-S54. – DOI: [10.3138/cpp.2020-026](https://doi.org/10.3138/cpp.2020-026).
5. Raudla R. Estonian response to COVID-19 pandemic: Learning, cooperation, and the advantages of being a small country // Brazilian Journal of Public Administration. – 2021. – № 55(1). – P. 111-121. – DOI: <https://doi.org/10.1590/0034-761220200414>.
6. Chow J. S. F., Palamidis D., Marshall S. Teleworking from home experiences during the COVID-19 pandemic among public health workers (TelEx COVID-19 study) // BMC Public Health. – 2022. – № 22. – Article 674. – DOI: [10.1186/s12889-022-13031-0](https://doi.org/10.1186/s12889-022-13031-0).
7. Raišien A., Rapuano V., Varkulevičiūtė K., Stachová K. Working from Home—Who Is Happy? A Survey of Lithuania's Employees during the COVID-19 Quarantine Period // Sustainability. – 2020. – № 12(3). – Article 5332. – DOI: <https://doi.org/10.3390/su12135332>.
8. Danziger J., Andersen K. The Impacts of Information Technology on Public Administration: «An Analysis of Empirical Research from the «Golden Age» of Transformation» // International Journal of Public Administration. – 2022. – № 25(5). – P. 591-627. – DOI: [10.1081/PAD-120003292](https://doi.org/10.1081/PAD-120003292).
9. Svidroňová M., Meričková B., Nemeč J. Telework in Public Sector Organizations // Central European Public Administration Review. – 2016. – № 14(2-3). – P. 121-137. – DOI: [10.17573/ipar.2016.2-3.06](https://doi.org/10.17573/ipar.2016.2-3.06).
10. Pisár P., Přiščáková S., Špaček D., Nemeč J. Digitization as a tool of e-government in selected public

services of the state: international comparison of Slovakia and the Czech Republic // *Administratie si Management Public*. – 2022. – № 39. – P. 111-132. – DOI: 10.24818/amp/2022.39-07.

11. Madureira C., Rando B. Teleworking in Portuguese public administration during the COVID-19 pandemic Advantages, disadvantages, work-life balance and motivation // *Work organization, labour & globalization*. – 2022. – № 16(2). – P. 119-139. – DOI: 10.13169/workorgalaboglob.16.2.0119

12. Валовая Ю. Особенности удаленного режима работы на государственной службе // 4-я Всероссийская научно-практическая конференция «Теория и практика эффективности государственного и муниципального управления». – Курск, 2021. – С. 134-139.

13. Дмитриев М., Крапиль В. Оценка потенциала дистанционной занятости государственных служащих // *Вопросы теоретической экономики*. – 2021. – № 1. – С. 35-47. – DOI: 10.24411/2587-7666-2021-10103.

14. Чудиновских М. Государственная политика управления дистанционной занятостью: опыт России и США // *Известия Байкальского государственного университета*. – 2019. – № 29(4). – P. 646-652. – DOI: 10.17150/2500-2759.2019.29(4).646-652.

15. Абсаттаров М. Об организации контроля документов и поручений в условиях удаленной работы // *Государственное управление и государственная служба*. – 2021. – № 2(77). – С. 16-23. – DOI: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2021-50>.

16. Дуламбаева Р. Т., Жумашева М. Б. Цифровая трансформация: ретроспектива и развитие информационно-коммуникационных технологий в Казахстане // *Вестник университета «Туран»*. – 2021. – № 3. – С. 124-132. – DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-124-132>

17. Rakhmetulina Z. B., Urekeshova A. B., Aidarova A. B. Labor market in the context of digitalization // *Bulletin of «Turan» University*. – 2022. – № 4. – P. 130-142. – DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142>.

18. Bokayev B., Torebekova Z., Davletbayeva Z., Zhakypova F. Distance Learning in Kazakhstan: Estimating Parents' Satisfaction of Educational Quality During the Coronavirus // *Technology, Pedagogy and Education*. – 2021. – № 30(1). – P. 27-39. – DOI: 10.1080/1475939X.2020.1865192.

19. Президент Казахстана посетил блокпост на въезде в города Нур-Султан [Electronic source] // Официальный сайт Президента Республики Казахстан [website]. – 2020. – URL: https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazakhstan/visits_to_objects/prezident-kazahstana-posetil-blokpost-na-vezde-v-gorod-nur-sultan (Accessed: 12.02.2023).

20. Доля пользователей сети Интернет от общего числа населения в возрасте 6-74 лет, в разбивке по полу [Electronic resource] // Бюро национальной статистики агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан [website]. – n. d. – URL: https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=103&slug=6-74&cat_id=11&lang=ru (Accessed: 12.02.2023).

21. Премьер-министр Казахстана поручил развивать Казахстан как цифровой региональный хаб [Electronic source] // News Portal “El.KZ” [website]. – 2023. – URL: https://el.kz/en/kazakh-pm-instructs-to-develop-kazakhstan-as-a-digital-regional-hub_62607/ (Accessed: 14.02.2023).

22. Мы обязаны предоставить людям качественный интернет [Electronic source] // Live news Kazakhstan today [website]. – 2023. – URL: https://www.kt.kz/rus/state/_1377946177.html (Accessed: 12.02.2023).

23. Закон Республики Казахстан от 1 июля 2021 года № 61-VII ЗПК О внесении изменений и дополнений в Трудовой кодекс Республики Казахстан по вопросам совершенствования правового регулирования дистанционной работы [Electronic resource] // Эділет [website]. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000061/history> (Accessed: 12.02.2023).

24. Жаилганова А. Государственное управление и доверие в новой реальности [Electronic resource] // Агентство Республики Казахстан по делам государственной службы [website]. – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/press/news/details/110041?lang=ru> (Accessed: 12.02.2023).

25. Удаленное рабочее место [Electronic resource] // Комитет по информационной безопасности Министерства цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Республики Казахстан [website]. – 2020. – URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/infsecurity/press/article/details/30054?lang=ru> (Accessed: 12.02.2023).

REFERENCES

1. Eurofound and the International Labour Office. (2017). Working anytime, anywhere: The effects on the world of work. Publications Office of the European Union, Luxembourg, and the International Labour Office, Geneva, 80 p., DOI: <https://doi.org/10.2806/372726>.
2. Belzunegui-Eraso, A. and Erro-Garcés, A. (2020). Teleworking in the Context of the COVID-19 Crisis. *Sustainability*, 12(9), 3662, DOI: <http://dx.doi.org/10.3390/su12093662>.
3. Nilles, J. M. (1976). *The Telecommunications Transportation Trade-off*. New York: John Wiley & Sons, 196 p.
4. Gallacher, G. and Hossain, I. (2020). Remote Work and Employment Dynamics under COVID-19: Evidence from Canada. *Canadian Public Policy / Analyse de politiques is Canada*, 46(S1), S44-S54, DOI: [10.3138/cpp.2020-026](https://doi.org/10.3138/cpp.2020-026).
5. Raudla, R. (2021). Estonian response to COVID-19 pandemic: Learning, cooperation, and the advantages of being a small country. *Brazilian Journal of Public Administration*, 55(1), 111-121, DOI: <https://doi.org/10.1590/0034-761220200414>.
6. Chow, J. S. F., Palamidis, D. and Marshall, S. (2022). Teleworking from home experiences during the COVID-19 pandemic among public health workers (TelEx COVID-19 study). *BMC Public Health*, 22, 674, DOI: [10.1186/s12889-022-13031-0](https://doi.org/10.1186/s12889-022-13031-0).
7. Raišien, A., Rapuano, V., Varkulevičiūt, K. and Stachová, K. (2020). Working from Home – Who Is Happy? A Survey of Lithuania’s Employees during the COVID-19 Quarantine Period. *Sustainability*, 12(3), 5332, DOI: <https://doi.org/10.3390/su12135332>.
8. Danziger, J. and Andersen, K. (2022). The Impacts of Information Technology on Public Administration: «An Analysis of Empirical Research from the «Golden Age» of Transformation». *International Journal of Public Administration*, 25(5), 591-627, DOI: [10.1081/PAD-120003292](https://doi.org/10.1081/PAD-120003292).
9. Svidroňová, M., Meričková, B. and Nemeč, J. (2016). Telework in Public Sector Organizations. *Central European Public Administration Review*, 14(2-3), 121-137, DOI: [10.17573/ipar.2016.2-3.06](https://doi.org/10.17573/ipar.2016.2-3.06).
10. Pisár, P., Prišćáková, S., Špaček, D. and Nemeč, J. (2022). Digitization as a tool of e-government in selected public services of the state: international comparison of Slovakia and the Czech Republic. *Administratívni Management Public*, 39, 111-132, DOI: [10.24818/amp/2022.39-07](https://doi.org/10.24818/amp/2022.39-07).
11. Madureira, C. and Rando, B. (2022). Teleworking in Portuguese public administration during the COVID-19 pandemic Advantages, disadvantages, work-life balance and motivation. *Work organization, labour & globalization*, 16(2), 119-139, DOI: [10.13169/workorglaboglob.16.2.0119](https://doi.org/10.13169/workorglaboglob.16.2.0119).
12. Valovaya, Yu. (2021). Osobennosti udadenного rezhima raboty na gosudarstvennoj sluzhbe. 4th All-Russian Scientific and Practical Conference “Theory and Practice of the Efficiency of State and Municipal Administration”. Kursk, 134-139 (In Russian).
13. Dmitriev, M. and Krapil, V. (2021). Ocenka potenciala distancionnoj zanyatosti gosudarstvennyh sluzhashchih. *Voprosy teoreticheskoy ekonomiki*, 1, 35-47, DOI: [10.24411/2587-7666-2021-10103](https://doi.org/10.24411/2587-7666-2021-10103) (In Russian).
14. Chudinovskih, M. (2019). Gosudarstvennaya politika upravleniya distancionnoj zanyatost'yu: opyt Rossii i SSHA. *Bulletin of the Baikal State University*, 29(4), 646-652, DOI: [10.17150/2500-2759.2019.29\(4\).646-652](https://doi.org/10.17150/2500-2759.2019.29(4).646-652) (In Russian).
15. Absattarov, M. (2021). Ob organizacii kontrolya dokumentov i poruchenij v usloviyah udalenoj raboty. *Gosudarstvennoe upravlenie i gosudarstvennaya sluzhba*, 2(77), 16-23, DOI: <https://doi.org/10.52123/1994-2370-2021-50>.
16. Dulambaeva, R. T. and Zhumasheva, M. B. (2021). Cifrovaya transformaciya: retrospektiva i razvitie informacionno-kommunikacionnyh tekhnologij v Kazahstane. *Bulletin of «Turan» University*, 3, 124-132, DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2021-1-3-124-132> (In Russian).
17. Rakhmetulina, Z. B., Urekeshova, A. B. and Aidarova, A. B. (2022). Labor market in the context of digitalization. *Bulletin of «Turan» University*, 4, 130-142, DOI: <https://doi.org/10.46914/1562-2959-2022-1-4-130-142> (In Russian).

18. Bokayev, B., Torebekova, Z., Davletbayeva, Z. and Zhakypova, F. (2021). Distance Learning in Kazakhstan: Estimating Parents' Satisfaction of Educational Quality During the Coronavirus. *Technology, Pedagogy and Education*, 30(1), 27-39, DOI: 10.1080/1475939X.2020.1865192.

19. Prezident Kazahstana posetil blokpost na v"ezde v goroda Nur-Sultan. (2020). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved February 12, 2023, from https://www.akorda.kz/ru/events/astana_kazahstan/visits_to_objects/prezident-kazahstana-posetil-blokpost-na-vezde-v-gorod-nur-sultan (In Russian).

20. Dolya pol'zovatelej seti Internet ot obshchego chisla naseleniya v vozraste 6-74 let, v razbivke po polu. (n. d.). Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Retrieved February 12, 2023, from https://gender.stat.gov.kz/page/frontend/detail?id=103&slug=6-74&cat_id=11&lang=ru (In Russian).

21. Prem'er-ministr Kazahstana poruchil razvivat' Kazahstan kak cifrovoj regional'nyj hab. (2023). News Portal "El.KZ". Retrieved February 14, 2023, from https://el.kz/en/kazakh-pm-instructs-to-develop-kazakhstan-as-a-digital-regional-hub_62607/ (In Russian).

22. My obyazany predostavit' lyudyam kachestvennyj internet. (2023). Live news Kazakhstan today. Retrieved February 12, 2023, from https://www.kt.kz/rus/state/_1377946177.html (In Russian).

23. Zakon Respubliki Kazahstan ot 1 iyulya 2021 goda № 61-VII ZRK O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Trudovoj kodeks Respubliki Kazahstan po voprosam sovershenstvovaniya pravovogo regulirovaniya distancionnoj raboty. (2021). Adilet. Retrieved February 12, 2023, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z2100000061/history> (In Russian).

24. Zhailganova, A. (2020). Gosudarstvennoe upravlenie i doverie v novoj real'nosti. Agency of the Republic of Kazakhstan for Civil Service Affairs. Retrieved February 12, 2023, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/qyzmet/press/news/details/110041?lang=ru> (In Russian).

25. Udalennoe rabochee mesto. (2020). Information Security Committee of the Ministry of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of the Republic of Kazakhstan. Retrieved February 12, 2023, from <https://www.gov.kz/memleket/entities/infsecurity/press/article/details/30054?lang=ru> (In Russian).

ҚАШЫҚТЫҚТАН ЖҰМЫСПЕН ҚАМТУДЫҢ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТШІЛЕР ЖҰМЫСЫНЫҢ ТИІМДІЛІГІНЕ ӘСЕРІ

С. Ибраев^{1*}, Ю. Немец^{2,3}, Л. Кусаинова¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы,
Астана, Қазақстан Республикасы

²Masaryk University, Брно, Чехия

³Matej Bel University, Банска-Бистрица, Словакия

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты – Қазақстан Республикасындағы мемлекеттік басқару жүйесінде, COVID-19 пандемиясы жағдайында және қазіргі уақытта қашықтықтан жұмыспен қамтудың тиімділігіне байланысты мәселелерге назар аудару. Қазақстанда мемлекеттік қызметшілердің қашықтан жұмыс істеуін ұйымдастыру тәсілі қоғам тарапынан назардың маңызды объектілерінің біріне айналуға, өйткені олар халықтың өмір сүру сапасы мен әл-ауқатының деңгейіне үлкен әсер етеді.

Мақалада пандемия жағдайында мемлекет қабылдаған, Қазақстанның мемлекеттік секторында жұмыспен қамтудың икемді нысандарын құру бойынша жағдай жасайтын әкімшілік шаралар қаралды, сондай-ақ мемлекеттік қызметшілердің қашықтан жұмыс істеудің ағымдағы жай-күйінің тиімділігін бағалау бойынша жауаптары ұсынылды.

Әдістеме – зерттеу Scopus, Web of Science халықаралық дерекқорларынан, ресейлік және қазақстандық ғылыми журналдардан жиналған мемлекеттік сектордағы қашықтықтан жұмыспен қамту тақырыбы бойынша ғылыми жұмыстар негізінде, сондай-ақ статистикалық деректер, Қазақстан Республикасының Үкіметі қабылдаған жекелеген шараларды талдау және мемлекеттік қызметшілерге әлеуметтік сауалнама негізінде құрылған.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Талдау Қазақстанда мемлекеттік басқару жүйесіндегі қашықтықтан жұмыс істеудің тиімділігін арттыруға көп көңіл бөлінеді деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді, сонымен бірге, әлеуметтік сауалнама нәтижелеріне сәйкес, мемлекеттік қызметшілер қашықтықтан жұмыс режимі кезінде мемлекеттік қызметшілердің физикалық және психологиялық жағдайына, цифрлық сауаттылық деңгейіне, материалдық-техникалық базаны және цифрлық қауіпсіздік жеткіліксіз және заңнамалық деңгейде пысықтауды талап етеді.

Зерттеу нәтижелері. Алынған мәліметтер негізінде авторлар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік басқару жүйесінде қашықтықтан жұмыспен қамтудың тиімділігін арттыру бойынша бірқатар ұсыныстар ұсынады.

Түйін сөздер: мемлекеттік басқару, мемлекеттік қызметшілер, қашықтан жұмыс, COVID-19, пандемиядан кейінгі кезең, Қазақстан.

Алғыс: Мақала № 21-471711 гранты аясында Чех гранттық агенттігімен дайындалған және бірлесіп қаржыландырылған.

ВЛИЯНИЕ ДИСТАНЦИОННОЙ ЗАНЯТОСТИ НА ЭФФЕКТИВНОСТЬ РАБОТЫ ГОСУДАРСТВЕННЫХ СЛУЖАЩИХ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

С. Ибраев^{1*}, Ю. Немец^{2,3}, Л. Кусаинова¹

¹Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Республика Казахстан

²Масариков университет, Брно, Чехия

³Университет Матея Бела, Банска-Бистрица, Словакия

АННОТАЦИЯ

Цель исследования заключается в привлечении внимания к вопросам, связанным с эффективностью дистанционной занятости в системе государственного управления в Республике Казахстан, в условиях пандемии COVID-19 и в настоящее время. Подход к организации удаленной работы государственных служащих в Казахстане становится одним из важных объектов внимания со стороны общества, так как имеют большое влияние на уровень качества жизни и благосостояния населения.

В статье рассмотрены административные меры, принятые государством в условиях пандемии, создающие условия по созданию гибких форм занятости в государственном секторе Казахстана, а также представлены ответы государственных служащих по оценке эффективности текущего состояния удаленной работы.

Методология – исследование построено на основе научных работ по теме дистанционная занятость в государственном секторе, собранных из международных баз данных Scopus, Web of Science, российских и казахстанских научных журналов, также на основе статистических данных, анализа отдельных мер, принятых Правительством Республики Казахстан и социологического опроса государственных служащих.

Оригинальность/ценность исследования. Анализ позволяет сделать вывод, что в Казахстане уделяется большое внимание повышению эффективности дистанционной работы в системе государственного управления, в то же время, согласно результатов социологического опроса государственные служащие

отметили, что не смотря на позитивное влияние на физическое и психологическое состояние государственных служащих при удаленном режиме работы, уровень цифровой грамотности, материально-технического оснащения и цифровой безопасности является недостаточным и требует доработок на законодательном уровне.

Результаты исследования. На основании полученных данных авторы предлагают ряд рекомендаций по повышению эффективности дистанционной занятости в системе государственного управления Республики Казахстан.

Ключевые слова: государственное управление, государственные служащие дистанционная работа, COVID-19, постпандемийный период, Казахстан.

Благодарность: Статья подготовлена и совместно профинансировано Чешским грантовым агентством в рамках гранта № 21-47171L.

ABOUT THE AUTHORS

Samat Ibrayev – doctoral student, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan, email: s.ibrayev@apa.kz*

Juraj Nemeč – CSc., Professor, Masaryk University, Brno, Czech Republic, Matej Bel University, Banská Bystrica, Slovakia, email: juraj.nemec@umb.sk

Larissa Kussainova – candidate of economical sciences, Professor, Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan, email: l.kussainova@apa.kz

МРНТИ 06.71.02

JEL Classification: H70

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-47-59>

АТОМНАЯ ЭНЕРГЕТИКА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ПРОБЛЕМЫ И ТЕНДЕНЦИИ

Б. М. Мусин^{1*}, Э. Нурлан¹

¹Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан,
Астана, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Целью исследования является изучение уровня информированности населения, прозрачности и доверия к власти в рамках проводимой государственной политики по строительству атомной станции.

Методология. В данной работе применены качественные и количественные методы исследования. Для анализа проводимой государственной политики по энергетической безопасности страны, а именно строительства АЭС, в исследовании применяется социологический онлайн опрос среди населения. В данной работе использован онлайн опрос на базе Google Survey. В опросе участвовали 108 респондентов. Также, для анализа и оценки внешних факторов развития атомной энергетики нами рассмотрен PEST-анализ (политические, экономические, социальные и технологические факторы). Также представлены в работе информационные материалы государственных институтов, информационно-новостные статьи, а также обзор международного опыта в сфере атомной энергетики.

Оригинальность / ценность исследования. Общество играет важную роль в решении наиболее актуальных и острых политических вопросов страны. Информированность и мнение граждан способствует развитию в обществе положительное отношение к принимаемым политическим решениям в госу-

дарстве. За последние два десятилетия в некоторых странах политика по снижению энергетических затрат и ориентиры по снижению эмиссии парниковых газов способствовали к внедрению чистой энергетики, в том числе атомной энергетики. В Казахстане вопрос энергетической безопасности всегда была актуальная и никогда не снималась с повестки дня. Сегодня, несмотря на все усилия государства, проблемы в энергетической сфере не уменьшаются.

Результаты исследования. В работе анализируются утверждения многих авторов о том, что степень информированности населения зависит от прозрачности и информационной открытости государственных органов. С целью эмпирического доказательства влияния этих факторов в данной работе использован социологический опрос населения. Опрос содержит ответы респондентов, анализ получился достаточно интересным. В результате наглядно продемонстрировано наличие положительной зависимости между уровнем предоставляемых информации государственными учреждениями и осведомленностью граждан.

Ключевые слова: информированность населения, ядерная политика, источники информации, общественное мнение, средства массовой информации, транспарентность, PEST-анализ.

ВВЕДЕНИЕ

На сегодняшний день в мире атомная энергетика является вторым по величине источником генерации низкоуглеродной электроэнергии после гидроэнергетики. В развитых странах углеродная нейтральность стала политической основой для развития «зеленой» энергетики. Кроме того, из-за недавней санкции Европы и США на вторжение России в Украину в некоторых странах наблюдается энергетическая зависимость от основных поставщиков сырой нефти, угля и природного газа. Сегодня в мире 60 % генерации электроэнергии приходится на электростанции, работающие на природном газе и угле, остальные 40 % приходятся на атомную и возобновляемые источники энергии.

Из-за принятых экологических ограничений в части контроля за эмиссиями, Казахстан в поисках эффективного решения внедрения оптимальной энергетической политики.

При строительстве надежных энергообъектов некоторые страны переходят на атомную энергетику, чтобы уменьшить зависимость от ископаемого топлива. Однако не все страны имеют месторождения урана. В этом плане Казахстан является одним из лидеров по добыче урана.

Кроме того, в 2013 году первый Президент Республики Казахстан Н. Н. Назарбаев на совещании по реализации «Стратегии-2050» заявил о необходимости строительства АЭС в стране [1]. Также, Президент Республики Казахстан К. Токаев дал поручение правительству решить вопросы энергетической безопасности страны в кратчайшие сроки, так как страна энергозависима от соседних государств. Также, Президент страны сообщил, что ему придется рассмотреть резонансный вопрос среди граждан строительства атомной электростанции [2].

Необходимо учесть, что согласно договору Парижского соглашения по снижению парниковых выбросов, страны, подписавшие данный договор должны трансформировать традиционную систему энергетического производства в «зеленую» энергетику. Недавние события в развитых странах, где активно используются возобновляемые источники энергии (ВИЭ), показали, что полная трансформация традиционной энергетической системы на ВИЭ не является эффективной, так как источники ВИЭ не стабильные в генерации энергии и во многом зависят от метеоусловий [3].

В связи с этим, в стране властями принято решение о целесообразности строительства атомной станции до 2035 года. При этом наблюдается слабое взаимодействие государства с населением, в части информирования общества.

Невозможно начать строительство или эксплуатировать атомную станцию, не получив общественное признание со стороны заинтересованных сторон, а именно мнение граждан. Много случаев, когда планы государства по строительству атомной станции отменялись после местного референдума, примером являются атомные электростанции Маки и Ашихама в Японии. Основной причиной противодействия жителей было отсутствие информации со стороны властей [4].

В вопросах реализации ядерной политики, государство часто сталкиваются с сильным скептицизмом или недоверием со стороны общественности. Получившие широкую огласку крупные ядерные аварии и инциденты попали в поле зрения общества в противоречивой форме. В связи с этим, должна быть транспарентность при освещении ядерных вопросов [5]. В странах эксплуатирующих ядерную энергетику, общественное признание является важным фактором при решении вопросов, связанных с ядерной энергетикой. Например, в Корее существуют национальные и местные коммуникационные программы, где рассматриваются разные энергетические профили и цели [6]. Таким образом, повышается эффективность коммуникации с населением.

Государству необходимо формировать в обществе положительный стереотип преимущества атомной энергетики.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Доверие к общественным и государственным институтам является важным составляющим социального и экономического прогресса. Доверие населения является неотъемлемой частью функционирования любого общества. Доверие граждан позволяет государственным органам планировать и проводить долгосрочную политику. Однако, измерить уровень доверия населения к государственным органам сложно. Согласно данным опроса общественного мнения, в разных странах уровень институционального доверия значительно различаются. Например, в странах с более высоким уровнем дохода уровень институционального доверия выше, чем в странах с более низким уровнем дохода. В целом, можно предположить, что в обществе с высоким уровнем доверия, люди более доверчивы к разным государственным институтам. Как свидетельствуют данные, наблюдается снижение институционального доверия в развитых странах. Так, в США в период с 1958 по 2021 годы доверие к национальному правительству снизилось с 73 до 24 %. Аналогичная ситуация в Западной Европе, где наблюдается неуклонное снижение общественного доверия. Кроме того, имеются сложные и взаимосвязанные факторы, влияющие на доверие к власти. К ним можно отнести экономические, социальные и экологические проблемы. Данные свидетельствуют о том, что в странах, где общественное доверие снизилось, существенную роль в этом сыграли два взаимосвязанных фактора, а именно экономическая незащищенность и коррумпированная работа властей. Например, 2008 году в Европе из-за финансового кризиса доверие населения к правительству резко снизилось. Уровень институционального доверия значительно ниже в странах с высоким уровнем коррупции. Отсутствие доверия населения в полной мере влияет на управление и функционирование государственных институтов. Кроме того, доступ к информационным платформам и дезинформация властей сильно меняют общественное сознание [7].

Если рассмотреть с точки зрения экономической конкурентоспособности, то атомные электростанции стоят в два-четыре раза дороже, чем электростанции, работающие на ископаемом топливе. Ядерная энергетика считается экономически неконкурентоспособной в странах, где ископаемое топливо стоит дешево и имеются значительные объемы природных ресурсов.

Согласно Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) во всем мире развитие атомной энергетики затягивается или откладывается на поздний срок из-за следующих экономических проблем:

- Высокие начальные капиталовложения;
- Длительные сроки строительства и возврата затраченных средств. Строительство атомной электростанции может занять от 4 до 25 лет, что может привести к задержкам и перерасходам;
- Зависимость реализации проекта от тарифа на электроэнергию;
- Изменения в нормативных актах могут привести к задержкам и увеличению затрат, а также повлиять на экономику проекта;
- Политические риски.

Если рассмотреть капитальные затраты строительства атомной электростанции, при экономическом расчете на атомную станцию с ежегодной выработкой 15 млрд. кВт. ч. затраты составят свыше 7 млрд. долларов США. При этом, предположительно от продаж электроэнергии годовая выручка составит

1,5 млрд. долларов США, срок окупаемость такого проекта составит 10-15 лет. Также важно отметить, что капитальные затраты являются лишь частью общих затрат на эксплуатацию и техническое обслуживание атомной электростанции в течение всего срока ее службы. Другие факторы, которые могут увеличить общую стоимость, включают топливо, техническое обслуживание, вывод из эксплуатации и утилизацию отходов [8]. Следовательно, с экономической точки зрения инвестирование в атомные электростанции может быть сложным и ответственным процессом, так как первоначальные капитальные затраты на строительство и текущие эксплуатационные расходы высоки. Это может затруднить получение инвесторами прибыли от вложенных средств.

Обзор литературы. Используя данные по разным странам, исследователь Е. Yamamura в своей работе рассмотрел влияние прозрачности правительства на изменение взглядов населения на ядерную энергетику до и после стихийных бедствий и катастроф в Японии. Выяснилось, что после различных катастроф, связанных с атомными станциями в большинстве стран уровень поддержки ядерной энергетики населением снижается. Однако эмпирические результаты исследования показали, что после аварии или катастрофы на реакторах уровень поддержки населения с меньшей вероятностью уменьшится даже более прозрачной политикой стране [9].

В работе Е. Агуюкум, et. al. рассмотрели уровень прозрачности в Республике Гана, а именно предоставления информации властями о строительстве атомной станции. Так как атомная станция является объектом повышенной опасности, для общества необходимо получать качественные и своевременные информации от уполномоченных органов. Исследователи акцентируют внимание на том, что Правительству необходимо предоставлять информацию проводимой политики через информационные каналы, включая социальные сети и электронную платформу государственного органа. Транспарентность властей рассматривается как процесс, в котором государственные органы, принимая какие-либо определенные государственные решения должны соблюдать открытость к обществу. Основными критериями прозрачности является публичность государственных органов. Население считает, что причинами препятствия к транспарентности властей это коррупция и бюрократизм. Данные мотивы обусловлены тем, что принимаемые решения нарушают действующие нормативно-правовые акты и законы [10].

С недавних пор, после многих дебатов экспертов, в целях снижения глобального потепления в мире Европейский союз классифицирует атомную энергетику как «зеленая» энергетика.

Климатолог из Массачусетского технологического института К. Emanuel считает, что для существенного прогресса в борьбе с изменением климата необходимо развивать альтернативную и ядерную энергетику совместно. Отмечено, что небольшой риск, который существует в атомной энергетике, меркнет по сравнению с рисками изменения климата. По мнению климатолога, каждый день, когда откладываем или ускоряем закрытие существующих реакторов, мы продлеваем жизнь углю, нефти и газу [11].

Атомная энергетика многим воспринимается как небезопасный способ генерации энергии. В развитых странах общественное мнение сильно влияет на решение властей. Данный фактор стал причиной отказа в некоторых европейских странах развития атомной энергетики. Большинство людей обеспокоены вопросом безопасности и влиянием на окружающую среду, чем вопросом покрытия дефицита и продажи энергии. Например, в Японии остановлен ядерный план, так как опросы населения показали снижение доверия к атомным станциям. Также примером является Китай, где Правительство планировало построить завод по переработке ядерного топлива, однако население было против строительства [12].

Атомная отрасль в стране представлена в различных аспектах развития, включая атомную промышленность, науку и технику, развитие ядерной медицины, термоядерных и ускорительных технологий, эксплуатацию исследовательских ядерных реакторов. Казахстан располагает вторыми по величине достоверно подтвержденными данными запасами урана в мире. Крупнейшие в мире запасы урана расположены: Австралия (30 %), Казахстан (14 %), Россия (8 %), Канада (8 %), Намибия (7 %) и Нигерия (5 %) [13].

Важность диверсификации источников электрической энергии послужила причиной проведения

комплекса работ по рассмотрению возможности строительства атомной станции в Республике Казахстан. С учетом последних трендов в мировой атомной энергетике и поставленных задач по достижению углеродной нейтральности к 2060 году проводятся исследования по возможности развития атомной энергетике в Казахстане. Согласно прогнозному балансу электрической энергии Единой электрической системы Республики Казахстан в период на 2022-2028 годы ожидается дефицит объема электроэнергии (Таблица 1).

Таблица 1 – Прогнозный баланс электрической энергии Единой электрической системы Республики Казахстан в период на 2022-2028 годы, млрд.кВт.час

Наименование	2022	2023	2024	2025	2026	2027	2028
Потребление электроэнергии	119,7	123,2	125,8	129,7	131,9	134,5	136,9
Производство электроэнергии	115,1	117,3	121,8	125,9	131,5	131,5	131,7
Существующие станции	110,5	107,1	107,4	106,2	105,8	105,9	106,1
Планируемые	4,6	10,2	14,3	19,7	25,6	25,6	25,6
В том числе ВИЭ	2,0	3,9	4,4	4,5	4,5	4,5	4,5
Дефицит	4,6	5,9	4,0	3,9	0,5	3,0	5,2
Примечание – составлено авторами на основе [14]							

Как можно увидеть из таблицы 1, по прогнозным данным Министерства энергетики Республики Казахстан на 2022-2028 годы ожидается дефицит электроэнергии, так как ежегодно будет повышаться потребление электроэнергии в среднем на 3,5-4 млрд. кВт. ч. Установленная мощность всех электростанции на 1 января 2021 года в стране составило 23,6 ГВт. В стране функционируют 68 теплоэнерго станции, из них 70% введенных мощностей со средним возрастом от 50 до 55 лет. Если рассмотреть объем производства на оптовом рынке электроэнергии за 20 лет, в 2000 году производство электроэнергии составило 51,4 млрд. кВт.час, тогда как, в 2022 году производство составило 115,1 млрд. кВт. час [15]. Таким образом, за 22 лет производство увеличилось более чем в 2 раза или на 59%. В 2000 году потребление электроэнергии составило 54 млрд. кВт.час, тогда как, объемы потребления в 2022 году составили 119,7 млрд. кВт.час, рост в 2 раза или 64%. При аналогичном темпе потребления электроэнергии примерно через 20 лет объем потребления может составить 185 млрд. кВт.час. Для покрытия дефицита электроэнергии потребуются ввод новых мощностей в энергетическую систему страны, в данном случае атомная станция является одним из способов устранения будущего энерго дефицита.

Необходимо отметить, что затраты на топливо являются существенной составляющей эксплуатационных расходов атомной электростанции. По данным Всемирной ядерной ассоциации, затраты на топливо обычно составляют около 15 % от общих эксплуатационных расходов типичной атомной станции, а остальные 85 % расходуются на техническое обслуживание, персонал и другие эксплуатационные расходы [16]. Давайте сравним структуру стоимости электроэнергии по станциям (Таблица 2).

Таблица 2 – Структура стоимости электроэнергии по станциям.

Составляющая в стоимости	Атомная станция	Газотурбинная станция	Угольная станция
Инвестиции	50-60%	15-20%	40-50%
Эксплуатация, техобслуживание	20-35%	5-10%	15-25%
Топливо	15-20%	70-80%	35-40%
Примечание – составлено авторами на основе [16]			

Как мы видим из таблицы 2, доля топлива в себестоимости электроэнергии на газотурбинных станциях около 70 %, а на угольных станциях 40%. Таким образом, топливо для атомной станции считается дешевым относительно других генерирующих станции, что может позволить пересмотреть тарифную сетку в стране. В Казахстане уголь является основным источником получения электроэнергии, около 73 % электроэнергии производится на угольных электростанциях, 12,3 % из водных ресурсов, 10,6% из газа и 4,9 % из нефти [17].

Согласно экономическим расчетам, если ядерное топливо для атомной станции подорожает в 2 раза, то выработанная энергия от станции повысится только на 2-4 %. При этом, увеличение стоимости природного газа или нефти в 2 раза влечет к повышению выработанной электроэнергии на 70 %. [16].

Разбивка затрат показывает, что наиболее уязвимым местом в цепочке строительства атомной станции является строительно-монтажные работы, которые составляют 61 % капитала расхода. В таблице 3 представлены капитальные затраты на строительство атомной станции с выделением двух категорий: виды деятельности и затраты.

Таблица 3 – Структура капитальных затрат

Капитальные затраты		Груды, товары, материалы	
Виды деятельности			
строительно-монтажные работы	61%	оборудования	48%
благоустройство территории и общестроительные работы	20%	труд	25%
проектирование, закупки и управление строительством	7%	материалы для строительства	12%
дизайн, архитектура, инжиниринг и лицензирование	5%	услуги по управлению проектами	10%
ввод в эксплуатацию и первая загрузка топлива	5%	первая загрузка топлива	3%
транспортировка	2%	другие услуги	2%
Всего	100%	Всего	100%
Примечание – составлено авторами на основе [13]			

Как мы видим из таблицы 3, затраты на строительно-монтажные работы и на оборудования составляет наибольшую долю в капитальных затратах. С другой стороны, стоимость топлива в обеих категориях остается незначительной. При сравнении с затратами на топливо в других генерирующих станциях, например, затраты на топливо на газовых электростанциях составляют почти 80% от общей стоимости. Это означает, что после первоначальной инвестиции, стоимость ядерного топлива относительно стабильна.

Кроме того, для выявления ключевых внешних факторов рассмотрим PEST-анализ развития атомной энергетики в стране.

Политические факторы: Правительство Казахстана продемонстрировало сильную поддержку развитию атомной энергетики в рамках своей долгосрочной энергетической стратегии. Стратегическое расположение Казахстана между Россией и Китаем может создать политические риски. Есть риски принятия политических решений под давлением наименее развитых стран. Кроме того, необходимо учесть высокий коррупционные риски в стране, так, по итогам 2022 года Казахстан получил низкий рейтинг коррупции в мире (101 место из 180) [18]. Это вызывает опасения в процессах закупок и строительства атомной электростанции, что может привести к перерасходу средств и задержкам.

Экономические факторы: Строительство атомной станции требует значительных предварительных вложений на исследования, разработку и т.д. Несмотря на растущую экономику в стране и значительный спрос на электроэнергию, в будущем неясно, будет ли спрос на электроэнергию достаточным, чтобы оправдать строительство крупномасштабного проекта. Также, необходимо учесть, что атомные электростанции имеют ограниченный срок службы, и в конечном итоге станция должна быть выведе-

ны из эксплуатации. Вывод из эксплуатации может быть дорогостоящим, и не всегда ясно, кто будет нести ответственность за такие расходы. Если затраты на вывод из эксплуатации превысят ожидаемые, это может создать финансовые трудности для инвесторов.

Социальные факторы: Ядерная энергетика остается спорной темой, и противодействие строительству может возникать из опасений по поводу безопасности, удаления отходов и рисков распространения. Общественное мнение может повлиять на политику правительства и инвестиционные решения.

Технологические факторы: Атомная электростанция представляет собой сложную технологическую систему. Техническим рискам можно отнести: риски проектирования, риски поставки топлива, технологические аварии, риски обращения с отработавшим топливом и вывод станции из эксплуатации.

В целом, развитие ядерной энергетике требует тщательного рассмотрения политических, экономических, социальных и технологических факторов, чтобы обеспечить безопасность, эффективность и поддержку общества.

Ядерная энергия обладает рядом уникальных экономических характеристик, которые влияют на ее привлекательность с точки зрения устойчивого развития. Существующие атомные электростанции имеют тенденцию иметь низкие затраты на эксплуатацию и топливо, как указано выше. Ядерные электростанции, работающие на де регулированных рынках, как правило, являются конкурентоспособными благодаря низким предельным затратам по сравнению с альтернативами.

В целях изучения текущего состояния, в 2022 году на базе Google Survey проведен социологический опрос. В опросе участвовали 108 респондентов на основе добровольных ответов. В опросе участвовали граждане Республики Казахстан в возрасте от 21 до 61 и выше лет. Основной контингент респондентов, участвовавших в опросе граждане в возрасте 31-40 (59 %), также граждане в возрасте 21-30 лет (35 %). Таким образом, основная группа респондентов зрелого возраста и имеют свою политическую позицию.

Чтобы исследование максимально было объективным и репрезентативным опрос начинается с вопроса, где респонденты должны показать хоть какие-то базовые знания (разные сведения, осведомленность, нормативно-правовые акты в энергетической сфере и т. д.), чтобы избежать каких-либо предубеждений. Предварительные результаты показывают, что 50 % респондентов имеют знания в сфере атомной энергетике

Так как, задачами некоторых государственных органов в стране является организация информационного обмена и разъяснительная работа с населением по вопросам ядерной энергетике. Респондентам адресован следующий вопрос «Знаете ли Вы организации в стране имеющие отношение к атомной энергетике?». Данные опроса показали, что больше 53 % респондентов ответили «Да», 46 % респондентов ответили «Нет».

На вопрос «Знаете ли Вы Законы или иные нормативно-правовые акты в области ядерной энергетике Республики Казахстан», 73 % ответили «Нет», 27 % ответили «Да».

На вопрос «Понимаете ли Вы проводимую политику в части развития атомной энергетике», 51,9 % респондентов ответили «Нет», 48,1 % ответили «Да» (Рисунок 1). Данный опрос показывает, что граждане недостаточной мере понимают политику государства, а именно развития и перспективы энергетической политики страны.

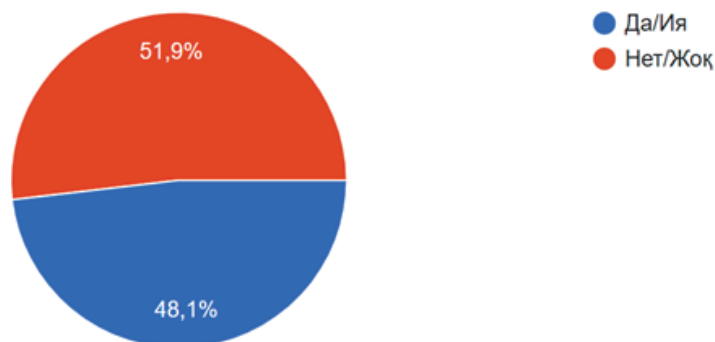

Рисунок 1 – Понимание проводимой политики в части атомной энергетики в стране
Примечание – составлено автором на основе результатов опроса

На вопрос «Знаете ли Вы преимущества атомной энергетики?» 71 % людей ответили «Нет», 28 % ответили «Да» (Рисунок 2).

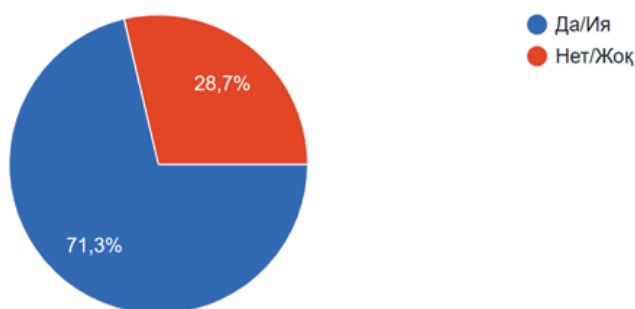

Рисунок 2 – «Знаете ли Вы преимущества атомной энергетики?»
Примечание – составлено автором на основе результатов опроса

В целях определения прозрачности был задан следующий вопрос к респондентам «Правительство прозрачно раскрывает информацию о планах строительства атомной станции?», большинство (76 %) ответили «Нет», тогда как (23 %) ответили «Да» (Рисунок 3).

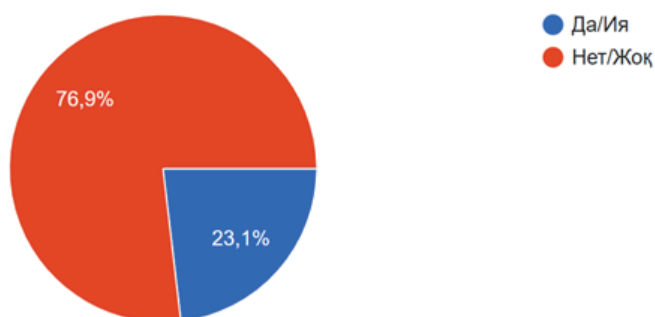

Рисунок 3 – Прозрачность правительства Республики Казахстан в строительстве АЭС
Примечание – составлено автором на основе результатов опроса

На вопрос необходимости строительства атомной станции в стране, половина граждан считает нужным (52 %), половина 48 % не нужным.

На вопрос «Ведется ли разъяснительная работа от уполномоченных органов о безопасности планируемых к строительству АЭС в стране?», свыше 82 % респондентов ответили «Нет», 17 % людей ответили «Да» (Рисунок 4).

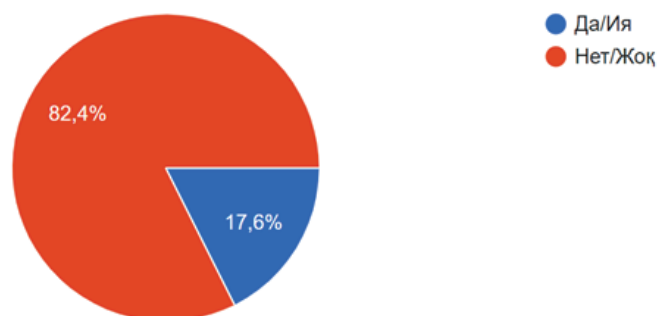

Рисунок 4 – Разъяснительная работа от властей о безопасности планируемых к строительству АЭС в стране

Примечание – составлено автором на основе результатов опроса

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

Перспективы развития ядерной энергетики в Республике Казахстан обусловлены необходимостью покрытия растущего ее дефицита, обеспечения энергетической независимости и достижения углеродной нейтральности.

Принятое государством решение об увеличении объемов генерации низкоуглеродной электроэнергии и целесообразности строительства в Казахстане атомной электростанции до 2035 года ставит целый ряд новых задач.

Анализ опыта разных стран при строительстве подобных станций указывает на чрезвычайную важность доверия населения и прозрачности действий правительства при решении этого вопроса.

Проведенный анализ показал, что ряд стран приняли решение о поддержке строительства атомных электростанций на основе общественного мнения. Вместе с тем, общественное мнение может со временем меняться и на него могут влиять различные факторы, в том числе безопасность, экологические факторы. В разных странах власти и заинтересованные стороны активно участвуют в широких консультациях с общественностью и информационных кампаниях для обеспечения транспарентности на всех этапах планирования и строительства АЭС.

Как показывает критический анализ проблем, с которыми сталкивались разные страны при строительстве атомных станций, принципиально важным является формирование прозрачной и эффективной нормативно-правовой базы.

Практический интерес для Казахстана в связи с этим представляет опыт Франции, где существует специальный закон «О прозрачности (информировании населения) и обеспечении безопасности в области ядерной энергии». Кроме того, в стране создан Комитет по информации населения по вопросам безопасности ядерной энергетики (консультационное агентство) и местный информационный комитет. Первый отвечает за координацию общественных вопросов, поиском и решением проблем. Второй – за информационный надзор, предоставление в СМИ корректных отчетов, планов и т. д., распространение информации населению через социальные сети, существует бесплатная горячая линия для населения.

Как показывают результаты проведенного нами опроса, остается крайне низкой прозрачность и открытость государственных органов, ответственных за реализацию строительства АЭС.

Вместе с тем, именно эффективные коммуникации являются сегодня чрезвычайно важным условием доверия населения. Четкая и своевременная коммуникация помогает решать проблемы, управлять ожиданиями и развивать сотрудничество, способствуя успеху проекта. Поддержание открытых

и эффективных каналов связи между всеми заинтересованными сторонами, включая регулирующие государственные органы и общественность, имеют решающее значение.

Проанализировав опыт мировых лидеров по строительству АЭС можно предложить следующие рекомендации:

- Государственным органам и организациям, ответственных за реализацию ядерной политики в стране для поддержания постоянного диалога необходимо использовать различные каналы коммуникаций- социальные сети, телевидение, радио, газеты;
- Поощрять открытую и прозрачную коммуникацию с общественностью в отношении как преимуществ, так и рисков ядерной энергетики;
- Повысить осведомленность и укрепить доверие населения к атомному проекту как дополнению к возобновляемым источникам энергии, а не как конкуренту ВИЭ;
- Обеспечить приоритетность участия общественности в процессах принятия решений по строительству АЭС;
- Вовлекать и предоставлять возможность различным группам и сообществам участвовать в мероприятиях и дискуссиях по вопросам строительства АЭС.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Косенов А. О необходимости строительства АЭС в Казахстане рассказал Назарбаев [Электронный ресурс] // TengriNews [web-сайт]. – 2014. – URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/neobhodimosti-stroitelstva-aes-kazahstane-rasskazal-248978/ (Дата обращения: 11.09.2022).
2. Елюбаева А. Нам позарез нужна чистая атомная энергия - президент [Электронный ресурс] // Капитал [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://kapital.kz/economic/102721/nam-pozarez-nuzhna-chistaya-atomnaya-energiya-prezident.html> (Дата обращения: 11.09.2022).
3. Парижское соглашение [Электронный ресурс] // Организация Объединенных Наций [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://www.un.org/ru/climatechange/paris-agreement> (Дата обращения: 12.09.2022).
4. Murakami T., Anbumozhi V. An International Analysis of Public Acceptance of Nuclear Power. ERIA Research Project FY2017 No.03. – Economic Research Institute for ASEAN and East Asia, 2018. – 71 p.
5. The Emergence of Transparency [Электронный ресурс] // IAEA [web-сайт]. – n.d. – URL: <https://www.iaea.org/resources/nuclear-communicators-toolbox/basics/transparency> (Дата обращения: 10.09.2022).
6. Roh S., Lee J. Differentiated influences of risk perceptions on nuclear power acceptance according to acceptance targets: Evidence from Korea // Nuclear Engineering and Technology. – 2017. – № 49(5). – С. 1090-1094. – DOI: <https://doi.org/10.1016/j.net.2017.04.005>
7. Perry J. Trust in public institutions: Trends and implications for economic security [Электронный ресурс] // United Nations [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public-institutions> (Дата обращения: 11.02.2022).
8. Карнеев А. Финансовое обеспечение проектов по строительству АЭС как фактор конкурентоспособности российской атомной отрасли на мировом рынке // Финансы и кредит. – 2014. – № 28(604). – С. 48-55.
9. Yamamura E. Transparency and Views Regarding Nuclear Energy Before and After the Fukushima Accident: Evidence on Micro-Data // Pacific Economic Review. – 2015. – № 20(5). – С. 761-777. – DOI: 10.1111/1468-0106.12142.
10. Agyekum E., Ansah M., Afornu K. Nuclear energy for sustainable development: SWOT analysis on Ghana's nuclear agenda // Energy Reports. – 2020. – № 6. – С. 107-115. – DOI: 10.1016/j.egy.2019.11.163.
11. Emanuel K. Greens for nuclear energy [Электронный ресурс] // Greens for Nuclear Energy [web-сайт]. – n. d. – URL: <https://www.greensfornuclear.energy/kerry-a-emanuel/> (Дата обращения: 10.09.2022).
12. Сулейменов Р. Жители Китая не позволили властям построить ядерный завод [Электронный ресурс] // МИА «Казинформ» [web-сайт]. – 2013. – URL: https://www.inform.kz/ru/zhiteli-kitaya-ne-pozvolili-vlastyam-postroit-yadernyy-zavod_a2574109 (Дата обращения: 12.09.2022).

13. Global Relations Forum. Nuclear energy in Turkey: Quo vadis? – Turkey, 2020. – 50 p.
14. Приказ Министра энергетики Республики Казахстан от 3 декабря 2015 года № 687 «Об утверждении Правил разработки прогнозных балансов электрической энергии и мощности» [Электронный ресурс] // Эділет [web-сайт]. – 2015. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012475> (Дата обращения: 14.02.2023).
15. Квартальные отчеты [Электронный ресурс] // АО «КОРЭМ» [web-сайт]. – 2022. – URL: https://www.korem.kz/rus/analitika/kvartalnye_otchety/?cid=0&page=5# (Дата обращения: 15.02.2023).
16. Ковшик, В. Н. Политическая и экономическая целесообразность развития атомной энергетики в Беларуси // Беларусь в современном мире: материалы VII Междунар. науч. конф. студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 22 мая 2014 г. / М-во образования Респ. Беларусь, Гомел. гос. техн. ун-т им. П. О. Сухого; под общ. ред. В. В. Кириенко. – Гомель: ГГТУ им. П. О. Сухого, 2014. – С. 37-39.
17. Movkebayeva G., Aktymbayeva A., Tyurina Y., Baikadamov N., Beketova K., Troyanskaya M., Smagulova S. Imangaliyeva I. Energy security and sustainability in Eurasian Economic Union in the terms of economic growth: The case of Kazakhstan's energy sector up to 2040 perspectives // International Journal of Energy Economics and Policy. – 2020. – № 10(2). – P. 497-503. – DOI: <https://doi.org/10.32479/ijeep.9073>.
18. Corruption Perceptions Index [Электронный ресурс] // Transparency.org. [web-сайт]. – n. d. – URL: <https://www.transparency.org/en/countries/kazakhstan> (Дата обращения: 15.02.2023).

REFERENCES

1. Kosenov, A. (2014). O neobhodimosti stroitel'stva AES v Kazahstane rasskazal Nazarbaev. TengriNews. Retrieved September 11, 2022, from https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/neobhodimosti-stroitelstva-aes-kazahstane-rasskazal-248978/ (In Russian).
2. Elyubayeva, A. (2022). Nam pozarez nuzhna chistaya atomnaya energiya – president. Kapital. Retrieved September 11, 2022, from <https://kapital.kz/economic/102721/nam-pozarez-nuzhna-chistaya-atomnaya-energiya-prezident.html> (In Russian).
3. Parizhskoe soglasenie. (2022). The United Nations. Retrieved September 12, 2022, from <https://www.un.org/ru/climatechange/paris-agreement> (In Russian).
4. Murakami, T. and Anbumozhi, V. (2018). An International Analysis of Public Acceptance of Nuclear Power. ERIA Research Project FY2017 No.03. Economic Research Institute for ASEAN and East Asia, 71 p.
5. The Emergence of Transparency. (n.d.). IAEA. Retrieved September 10, 2022, from <https://www.iaea.org/resources/nuclear-communicators-toolbox/basics/transparency>.
6. Roh, S. and Lee, J. (2017). Differentiated influences of risk perceptions on nuclear power acceptance according to acceptance targets: Evidence from Korea. Nuclear Engineering and Technology, 49(5), 1090-1094, DOI: <https://doi.org/10.1016/j.net.2017.04.005>.
7. Perry, J. (2021). Trust in public institutions: Trends and implications for economic security. United Nations. Retrieved February 11, from <https://www.un.org/development/desa/dspd/2021/07/trust-public-institutions>.
8. Karneev, A. (2014). Finansovoe obespechenie proektov po stroitel'stvu AES kak faktor konkurentosposobnosti rossijskoj atomnoj otrasli na mirovom rynke. Finansy i kredit, 28(604), 48-55 (In Russian).
9. Yamamura, E. (2015). Transparency and Views Regarding Nuclear Energy Before and After the Fukushima Accident: Evidence on Micro-Data. Pacific Economic Review, 20(5), 761-777, DOI: 10.1111/1468-0106.12142.
10. Agyekum, E., Ansah, M. and Afornu, K. (2020). Nuclear energy for sustainable development: SWOT analysis on Ghana. Emanuel, K. (n. d.). Greens for nuclear energy. Greens for Nuclear Energy. Retrieved September 10, 2022, from <https://www.greensforuclear.energy/kerry-a-emanuel/>.
12. Sulejmenov, R. (2013). Zhiteli Kitaya ne pozvolili vlastyam postroit' yadernyj zavod. MIA «Kazinform». Retrieved September 12, 2022, from https://www.inform.kz/ru/zhiteli-kitaya-ne-pozvolili-vlastyam-postroit-yadernyy-zavod_a2574109 (In Russian).

13. Global Relations Forum. (2020). Nuclear energy in Turkey: Quo vadis? Turkey. Retrieved February 15, 2023, from <https://policycommons.net/artifacts/1533430/nuclear-energy-in-turkey/2223241/>.

14. Prikaz Ministra energetiki Respubliki Kazahstan ot 3 dekabrya 2015 goda № 687 «Ob utverzhdenii Pravil razrabotki prognoznyh balansov elektricheskoy energii i moshchnosti». (2015). Adilet. Retrieved February <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500012475> (In Russian).

15. Kvartalnye otchety. (2023). Website of the JSC "KOREM. Retrieved February 15, 2023, from https://www.korem.kz/rus/analitika/kvartalnye_otchety/?cid=0&page=5# (In Russian).

16. Kovshik, V. N. (2014). Politicheskaya i ekonomicheskaya celesoobraznost' razvitiya atomnoj energetiki v Belarusi. Belarus' v sovremennom mire: materialy VII Mezhdunar. nauch. konf. studentov, aspirantov i molodyh uchenyh. P. O. GSTU Suhogo, Gomel, 37-39 (In Russian).

17. Movkebayeva, G., Aktymbayeva, A., Tyurina, Y., Baikadamov, N., Beketova, K., Troyanskaya, M., Smagulova, S. and Imangaliyeva, I. (2020). Energy security and sustainability in Eurasian Economic Union in the terms of economic growth: The case of Kazakhstan's energy sector up to 2040 perspectives. International Journal of Energy Economics and Policy, 10(2), 497-503. DOI: <https://doi.org/10.32479/ijeep.9073>.

18. Corruption Perceptions Index. (n. d.). Transparency.org. Retrieved February 15, 2023, from <https://www.transparency.org/en/countries/kazakhstan>.

DEVELOPMENT OF NUCLEAR ENERGY IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN: ISSUES AND TRENDS

B. M. Mussin^{1*}, E. Nurlan¹

¹Academy of Public Administration under the President of the Republic of Kazakhstan, Astana, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Purpose of the research is to study the level of public awareness, transparency and trust in the authorities in the framework of the state policy for the construction of a nuclear power plant.

Methodology. In this work, both qualitative and quantitative research methods are applied. The study uses an online sociological survey among the population to analyze the impact of the ongoing state policy on the energy security of the country, namely the construction of nuclear power plants. In this work, an online survey based on a Google Survey was used. The survey involved 108 respondents. Also presented in the work are information materials of state institutions, information and news articles, as well as a review of international experience in the field of nuclear energy. Also, for the analysis and evaluation of external factors for developing nuclear energy, we considered PEST-analysis (Political, Economic, Social, and Technological factors).

Originality / value of the research. Society plays an important role in solving the most urgent and acute political issues in the country. The awareness and opinion of citizens contributes to the development in society of a positive attitude towards the political decisions made in the state. Over the past two decades, in some countries, policies to reduce energy costs and targets for reducing greenhouse gas emissions have contributed to the introduction of clean energy, including nuclear energy. In Kazakhstan, the issue of energy security has always been relevant and has never been removed from the agenda. Today, despite all the efforts of the state, problems in the energy sector are not decreasing.

Findings. This paper analyses the statements of many authors who believe that the degree of public awareness depends on the transparency and informational openness of state bodies. A sociological study was used in this work in order to empirically prove the influence of these factors. The survey contains the answers of the respondents. The analysis turned out to be quite interesting. As a result, the presence of a positive relationship between the level of information provided by state institutions and the awareness of citizens has been clearly demonstrated.

Keywords: public awareness, nuclear energy policy, recourse of the information, public opinion, mass media, transparency, PEST-analysis.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЯДРОЛЫҚ ЭНЕРГЕТИКАСЫНЫҢ ДАМУЫ: МӘСЕЛЕЛЕР МЕН ТЕНДЕНЦИЯЛАР

Б. М. Мусин^{1*}, Э. Нурлан¹

¹Қазақстан Республикасы Президентінің жанындағы Мемлекеттік басқару академиясы, Астана, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеу мақсаты – атом электр станциясын салу бойынша мемлекеттік саясат аясында халықтың хабардарлық деңгейін, ашықтық пен билікке сенімін зерттеу.

Әдіснамасы. Бұл жұмыста сапалық және сандық зерттеу әдістері қолданылған болатын. Елдің энергетикалық қауіпсіздігін қамтамасыз ету бойынша жүргізіліп жатқан мемлекеттік саясатты, атап айтқанда, атом электр станцияларын салу сұрағын талдау үшін зерттеуде тұрғындар арасында онлайн әлеуметтік сауалнама қолданылады. Бұл жұмыста Google Survey негізіндегі онлайн сауалнама пайдаланылды. Сауалнамаға 108 респондент қатысты. Жұмыста мемлекеттік мекемелердің ақпараттық материалдары, ақпараттық және жаңалықтар мақалалары, сондай-ақ атом энергетикасы саласындағы халықаралық тәжірибеге шолу ұсынылған. Сондай-ақ, атом энергетикасын дамыту үшін сыртқы факторларды талдау және бағалауға біз PEST-талдауды (саяси, экономикалық, әлеуметтік және технологиялық факторлар) қарастырдық.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Қоғам елдің ең өзекті де өткір саяси мәселелерін шешуге маңызды рөл атқарады. Азаматтардың санасы мен пікірі қоғамда мемлекет қабылдаған саяси шешімдерге оң көзқарастың қалыптасуына ықпал етеді. Соңғы екі онжылдықта кейбір елдерде энергия және парниктік газдар шығарындыларын азайту саясаты таза энергияны, соның ішінде атом энергиясын енгізуге ықпал етті. Қазақстанда энергетикалық қауіпсіздік мәселесі қашанда өзекті болып келеді және ешқашан күн тәртібінен түскен емес. Қазіргі уақытта мемлекет қанша күш салып жатқанымен, энергетика саласындағы мәселелер азаймай отыр.

Зерттеу нәтижелері. Жұмыста көптеген авторлардың халықтың хабардар болу дәрежесі мемлекеттік органдардың ашықтығы мен ақпараттық ашықтығына байланысты екендігі туралы мәлімдемелері талданады. Осы факторлардың әсерін эмпирикалық түрде дәлелдеу үшін осы жұмыста социологиялық зерттеу пайдаланылды. Сауалнама респонденттердің жауаптарын қамтиды, талдау өте қызықты болды. Нәтижесінде, мемлекеттік институттар ұсынатын ақпарат деңгейі мен азаматтардың хабардарлығы арасында оң байланыстың бар екені анық көрсетілді.

Түйін сөздер: халықтың хабардар болуы, ядролық саясат, ақпарат көздері, қоғамдық пікір, бұқаралық ақпарат құралдары, ашықтық, PEST-анализ.

ОБ АВТОРАХ

Мусин Беймбет Маликович – докторант 2 курса, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан, e-mail: mbm_85@list.ru, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0688-8368>*

Нурлан Эрик – магистрант 2 курса, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, Астана, Республика Казахстан, e-mail: e.nurlan@apa.kz

МРНТИ 06.61.53

JEL Classification : R28

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-60-71>

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКИЙ ПРОФИЛЬ КРУПНЫХ ГОРОДОВ КАЗАХСТАНА

Д. М. Кангалакова^{1*}, З. Т. Сатпаева¹, А. Ильяс²

¹Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан

²Алматинский технологический университет, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – проведение анализа текущего состояния социально-экономического развития крупных городов Казахстана, выявить проблемы и разработать предложения по их развитию.

Методология. В процессе работы были использованы статистический и сравнительный экономический анализ, методы обобщения и систематизации. Для выявления перспективных сторон и недостатков, угроз и преимуществ развития крупных городов был проведен SWOT-анализ. С помощью логического метода были выявлены потенциальные направления развития крупных городов Казахстана.

Оригинальность / ценность исследования. В ходе исследования было проанализировано социально-экономическое развитие крупных городов, определены сильные и слабые стороны их развития, а также выявлены угрозы и возможности развития крупных городов Республики Казахстан. На основе проведенного анализа предложены направления развития крупных городов.

Результаты исследования. В ходе анализа социально-экономического развития крупных городов выявлено, что во всех крупных городах существует определенный фактор, определяющий его развитие. Например, в городах Актау и Атырау фиксируется высокий доход населения, так как города специализируются на добыче и переработке углеводородного сырья и т. д. К числу проблем, тормозящих развитие крупных городов, относятся высокий рост числа безработных, нехватка жилищного фонда, изношенность коммунальных сетей, увеличение численности граждан, нуждающихся в социальной поддержке, и высокий уровень загрязнения атмосферы. Предложены направления развития крупных городов Республики Казахстан.

Ключевые слова: город, социально-экономическое развитие, SWOT-анализ.

Благодарности: Исследование выполнено в рамках программы OR11465433-OT-21 «Разработка концепции и механизмов сбалансированного территориального развития экономики и общества Казахстана». Источник финансирования – Комитет науки Министерства образования и науки Республики Казахстан.

ВВЕДЕНИЕ

Крупные города отражают уровень социально-экономического развития страны, особенно крупнейшие города или областные центры страны. В свою очередь, города республиканского значения имеют экономическое и политическое влияние на макро и мезо уровнях страны и оказывают огромное воздействие на прилегающие к ним территориям (городам, селам, населенным пунктам) [1]. Кроме этого, в таких городах сосредоточено наибольшее количество активного городского населения, у которого больше социальных возможностей нежели у сельских жителей [2]. Также, немаловажно отметить, что в крупных городах активнее происходят процессы, связанные с техническим прогрессом и развитием инноваций, существует вся поддерживающая инфраструктура и созданы условия, которые впоследствии приведут к экономическому росту [3]. Таким образом, возникает вопрос устойчивого развития крупных городов. В связи с чем была поставлена задача проанализировать социально-экономическое

развитие крупных городов Казахстана, выявить проблемы и возможности их развития для разработки предложений и рекомендаций. Анализ развития экономики города основывается на изучении экономическо-социальных показателей территории, в именно индикаторов экономической активности населения, уровня доходов населения, объема выпуска продукции и услуг, розничного товарооборота и инвестиций в основной капитал.

Обзор литературы. К проблеме развития крупных городов посвящены исследования многих зарубежных и отечественных ученых. Одним из ранних исследований является работа Пчелинцева [4]. Согласно его исследованию, развитие крупных городов приводит к развитию системы специализации и труда общества, что намного увеличивает производительность по всей территории. Gong-hao [5] описывает проблемы развития и расширения крупных городов. Согласно его исследованиям, китайские крупные города в будущем станут городами-агломерациями, а средние города станут крупными, что повлечет за собой катастрофические последствия в сфере строительства инфраструктуры в городе. Szymutkie [6] отмечает, что социально-экономическое развитие города способствует увеличению плотности населения в пределах городских границ, а затем к разрастанию города в его ближайшие окрестности. Каждый последующий период процветания в городе инициирует новый цикл пространственного развития. Vavilonskaia [7] поднимает вопрос об интеллектуализации развития крупных городов, а именно интеграции инновационной составляющей в различные сферы деятельности для улучшения качества жизни и управления городской инфраструктурой. Богомолова и Машенцова [8] разработали факторную методику оценки развития крупных городов России. Существует ряд исследований, направленных на изучение влияния инженерно-энергетической инфраструктуры [9], электрического транспорта [10; 11], рыночных инфраструктур [12] на уровень развитие крупного города.

Среди отечественных ученых проблему развития городов как точек роста экономического пространства исследовала Н. К. Нурланова [13], развития городов Казахстана в свете управляемой урбанизации рассматривала Кошербаева А.Б.[14]. Экологическую проблемы крупных городов рассматривали Яшков И.А.[15] и Шатманов О.Т. и др. [16].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Статус города в Казахстане имеют 89 населённых пунктов, из них 27 имеют статус моногородов, 3 городов республиканского значения, 38 городов областного значения, 47 городов районного значения [13]. В общей численности в городах Казахстана проживает 10 695 120 жителей или 57,4 % населения страны (на 2020 год) [14]. По показателю численности и плотности населения в настоящее время лишь три города Казахстана имеют являются городами-миллионниками: Алматы, Астана и Шымкент. В городе Алматы численность постоянного населения по состоянию 2020 год составила 1,9 млн. человек. За последние 5 лет численность увеличилась на 214,1 тыс человек или на 11 %. В городе Астана и в городе Шымкент население увеличилось на 263,5 тыс. (30 %) и 151,9 тыс. (17 %) человек соответственно. Как показывает статистика, во всех трех городах население значительно увеличилось. Увеличению населения способствовало то, что города являются крупными центрами деловой и предпринимательской деятельности. В трех крупных городах проживают 22 % населения Республики Казахстан в 2020 году (Рисунок 1).

Как видно из рисунка 1 за последние пять лет наблюдается положительная динамика основных социально-экономических показателей развития городов Алматы, Астана, Шымкент за 2015-2020 годы. Улучшилось благосостояние жителей городов, что видно из данных по валовому региональному продукту, который увеличился за этот период на 48 % (Алматы) и 62 % (Астана). Экономически активное население городов возросло на 11 % в городе Алматы, 18 % в городе Астана и 16 % в городе Шымкент. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась. Объем промышленного производства за анализируемый период увеличился на 15 % в городе Алматы и в два раза в городе Астана. Инвестиции в основной капитал в городах увеличились на 53 % в городе Алматы и на 17 % в городе Астана, в городе Шымкент – уменьшилась на 3 %.

Таким образом, Алматы и Астана являются крупнейшими городами страны, донорами основного бюджета страны и всегда занимают главное положение среди других городов страны по социально-экономическому развитию. Оба города развиваются за счет сферы услуг и торговли, так как являются деловым, культурным, инновационным, финансовым, политическим центрами страны. Что касается

города Шымкент, то в городе имеются виды нефтяной, химической, пищевой промышленности и предприятия цветной металлургии, машиностроения. Социально-экономическое состояние в городе показывает умеренное развитие, так как плотность населения в городе высокая.

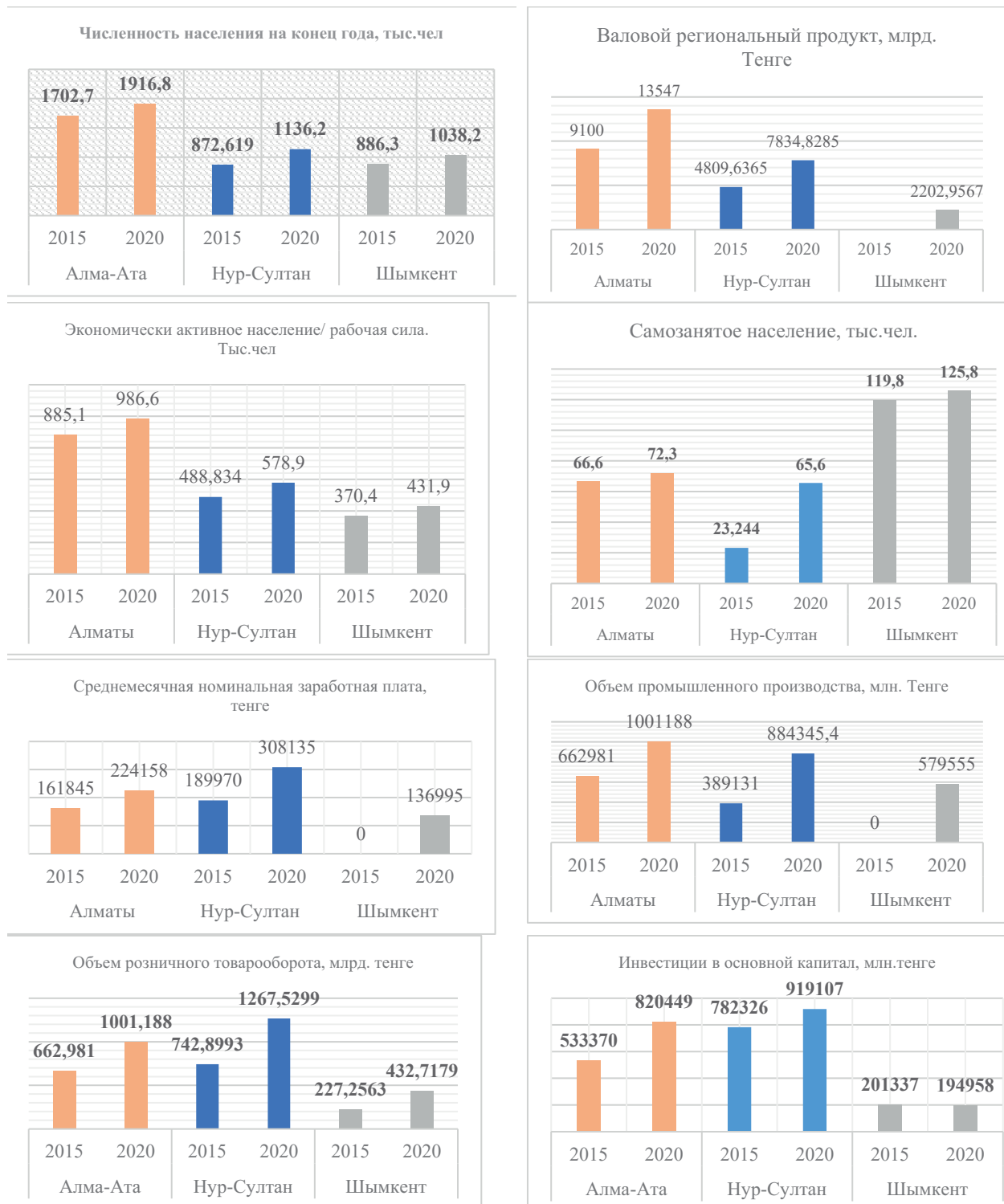

Рисунок 1 – Социально-экономические показатели развития городов республиканского значения Республики Казахстан, 2015 и 2020 годы.

Примечание – Составлено авторами на основе источника [15]

Далее, рассмотрим города с численностью населения от 100 тыс, которые относятся к крупным городам страны. В частности, это областные центры и города с большой площадью. Как видно из таблицы 1, после городов-миллионеров, самым крупным городом является город Актобе. С 2015 года численность населения увеличилась на 11 %, экономически активное население увеличилось на 2 %, самозанятое население уменьшилось на 23 %. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 45 % или 50 618 тенге. Объем промышленного производства за анализируемый период возросло почти в 2 раза. В городе расположены заводы ферросплавов, хромовых соединений, сельскохозяйственного машиностроения, рентгеноаппаратуры (Актюбрентген) и др.

Караганда является крупным индустриально-промышленным, научным и культурным центром. Численность населения с 2015 года до 2020 год почти не изменилась. Экономически активное население сократилось на 10 %, самозанятое население уменьшилось на 10 %, в городе наблюдается старение населения. Среднемесячная номинальная заработная плата за анализируемый период увеличилась на 35 % или на 41 654 тенге. Объем промышленного производства вырос на 48 %. В городе расположены заводы машиностроения и металлообработки. В городе имеется завод стройматериалов и развита пищевая промышленность. Все выпускаемые товары отправляются в соседние регионы и на экспорт, за счет этого объем товарооборота имеет высокий показатель. Объем розничного товарооборота увеличился на 76 %. Инвестиции в основной капитал выросло 15 раз. В регионе промышленное производство очень развито, за счет этого предприятия вкладывают финансовые средства на развитие производства, технику и технологии, научные проекты.

Таблица 1 – Социально-экономические показатели крупных городов Казахстана

Регион и год/показатель	Численность населения на конец года, тыс. чел.	Экономически активное население/рабочая сила, тыс. чел.	Самозанятое население, чел, тыс. чел.	Среднемесячная номинальная заработная плата, тенге	Объем промышленного производства, млн. тенге	Объем розничного товарооборота, млрд. тенге	Инвестиции в основной капитал, млн. тенге	
Актобе	2015	450	237,8	39,5	110396	280065	386,7	118231
	2020	500,8	243,7	30,5	161014	580650	486,0	201616
Караганда	2015	498	263,3	33,5	116877	274108,7	447,7	86391,3
	2020	497,9	234,7	30,0	158531	407465,1	787,	137390,8
Тараз	2015	362,	168,3	49,4	92568	185766,6	138,1	43703,6
	2020	357,7	174,6	32,9	131479	280803	238,4	77307,1
Павлодар	2015	359	196,75	20,55	111291	441639	205,5	137942
	2020	360,5	192,45	18,15	161410	813581	255,3	161716
Усть-Каменогорск	2015	333,1	175,1	20,8	117626	634964,1	314,7	-
	2020	346,1	178,8	21	184161	1188598	-	-
Семей	2015	343,6	171,9	49,7	95078	127044,528	134564,8	-
	2020	350	175,3	51,4	139169	212943,3	-	-
Атырау	2015	302,2	166,9	9,1	229559	178221	143,8	633796
	2020	355,1	181,5	13,4	365394	773574	282,8	447720
Костанай	2015	70,212	41,7	21,0	83289	18304	14,7	9595
	2020	71,226	41,9	15,4	122881	24621	25,6	15867
Кызылорда	2015	268,8	122,89)	17,89)	119317	480895	138,8	135104
	2020	312,8	129,7	18,2	165050	694477	227,8	148115
Уральск	2015	288,	137,3	19,6	99365	109328,5	140,7	56292,38
	2020	314,6	147,8	24,1	157133	191 997,5	262,8	93158,1

Петропавловск	2015	216,3	114,8	19,7	92047	111835,5	98,7	52713
	2020	219,23	111,5	17,7	151098	167807,5	178,	76467,5
Темиртау	2015	185,6	100,6	7,5	115131	408095,2	54,5	60215,698
	2020	186,1	98,1	4,0	160788	683451,7	86,7	93647,95
Ақтау	2015	186	102,3	3,2	242680	143037	123,4	116222
	2020	193,4	95,5	9,8	298520	210815	180,0	146713
Туркестан	2015	256,8	89,6	39,8	78 186	11701,7	19,9	16744
	2020	171,9	61,3	25,6	136293	11289	41,5	96294
Кокшетау	2015	155,7	94,7	20,2	99152	83694,	104,8	28362,69
	2020	159,3	94,6	19,0	150199	112034,8	199,	44657,91
Талдықорған	2015	165,3	85,5	9,5	97226	39884	25,0	51698,8
	2020	175,2	92,5	19,5	137599	78550	125,7	69732,5
Экибастуз	2015	152,7	82,75	7,85	122849	279468	34,7	250708
	2020	152,9	83,35	6,55	185157	622933	66,5	145730
Рудный	2015	130,166	76,1	17,9	118443	162235	40,2401	58478
	2020	129,745	73,3	16,8	184169	453636	66,441	59307
Примечание – составлено авторами на основе источника [15]								

В историческом городе Тараз численность населения с 2015 года до 2020 года уменьшилась на 1,1 %, экономически активное население увеличилось на 3 %, самозанятое население уменьшилось на 33 %. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 42 %. Объем промышленного производства возрос на 51 %, объем розничного товарооборота увеличился на 72 %. Инвестиции в основной капитал увеличились на 76 %. В городе социально-экономические показатели имеют низкий уровень. Основные промышленные производства – это предприятия легкой промышленности. Также в городе функционируют заводы химической и металлургической промышленности, которые не могут стать драйверами социально-экономического развития города.

В городе Павлодар численность населения с 2015 года до 2020 год увеличилась на 1,5 тыс человек. Экономически активное население уменьшилось на 3 %, самозанятое население уменьшилось на 1 %. Активность населения показывает отрицательное развитие за анализируемый период. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 45 %. Объем промышленного производства увеличился почти в 2 раза, когда объем розничного товарооборота вырос только на 24 %. Инвестиции в основной капитал увеличились на 17 %. В городе находятся крупные сырьевые предприятия, которые имеют большой вклад в республиканский бюджет.

Численность населения в городе Усть-Каменогорск с 2015 года до 2020 года увеличилась на 4 %, экономически активное население увеличилось на 2 %, самозанятое население на 200 человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 56 % или на 66 535 тенге. Объем промышленного производства увеличился почти в 2 раза. Основное промышленное производство города - производство цветного металла. В городе расположены цинковый электролитный завод, свинцово-цинковый комбинат, металлургический завод, титано-магневый комбинат, машиностроительный завод и автоборочный завод «Азия Авто». Из-за большого количества заводов в городе сформирована качественная научная база, которая может конкурировать на уровне республики.

Численность населения в городе Семей за анализируемый период увеличилась на 1,8 % или на 6,4 тыс человек, экономически активное население выросло на 1,9 %, самозанятое население увеличилось на 3,4 % или на 1,7 тыс человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 46 % или на 44 091 тенге. Объем промышленного производства с 2015 года имел тенденцию роста на 1,6 раза. Семей считается культурной столицей, потому что многие семейчане являются основоположниками казахской культуры и творчества. Экономика поддерживается за счет легкой и пищевой промышленности, что не характерно для крупного города. В городе наблюдается экономический спад.

Численность населения в городе Атырау с 2015 года до 2020 года увеличилась на 17 %, экономически активное население выросло на 9 %, самозанятое население увеличилось на 47 % или на 4,3 тыс человек. По сравнению с другими городами, среднемесячная номинальная заработная плата в 2020 году оставила 365 394 тенге, что является лидирующим по республике. За анализируемый период данный показатель показал рост на 59 %. Объем промышленного производства увеличился в 4,3 раза, а объем розничного товарооборота – в 2 раза. Инвестиции в основной капитал уменьшились на 29 %. В городе находятся заводы, связанные с продуктами углеводородного сырья. В области находятся 88 нефтяных месторождений, что составляет 73 % запасов углеводородного сырья страны. В связи с этим, социально-экономическое развитие города на высоком уровне.

В городе Костанай численность населения за анализируемый период уменьшилась на 1 млн. человек, экономически активное население снизилось на 2 тыс. человек, самаозанятое население снизилось 5,6 тыс. человек. Наблюдается отрицательная демографическая ситуация в городе, активность населения низкая. В городе среднемесячная номинальная заработная плата выросло на 47,5 % или на 39 592 тенге. По сравнению с другими городами страны заработная плата в городе показывает низкую динамику роста. Объем промышленного производства увеличился на 34,5 %, объем розничного товарооборота вырос на 74 %. Инвестиции в основной капитал увеличилось на 65 %. В городе преобладает большое количество предпринимателей агропродукции и имеет возможность не только ближайших территории, но и выход в импорт в соседние страны.

В городе Кызылорда численность населения увеличилась на 16,3 %, экономически активное население возросло на 5,5 %, самозанятое население выросло на 1,7 %. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 38,3 % или выросла с 119 317 тенге до 165 050 тенге. Объем промышленного производства увеличился 44 % и составил 694 477 млн. тенге. Объем товарооборота вырос на 64 %, инвестиции в основной капитал увеличилось на 9,6 % и составили 148 115 млн. тенге. Город специализируется на производстве сельскохозяйственной продукции, экспортный потенциал растет. Экономика города направлена на развитие мясного хозяйства, рисового хозяйства, переработку минеральных удобрений и создание репродуктора, овощехранилища, откормочных площадок.

В городе Уральск численность населения увеличилась на 9 %, экономически активное население выросло на 7,6 %, самозанятое население увеличилось на 23 % и составило 24,1 тыс. человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 58 %, поднялась с 99 365 тенге до 157 133 тенге. Объем промышленного производства увеличился на 75 %, объем розничного товарооборота увеличился на 86 % и составил 262,8 млрд. тенге. Инвестиции в основной капитал увеличилось 64 % и составили 93 158,1 млн. тенге. Промышленность Уральска представляют отрасли энергетики, машиностроения, пищевая, мукомольно-крупяная, легкая промышленности, строительно-материальная промышленность.

Численность в городе Петропавловск выросла на 1,3 % и составила 219,23 тыс. человек. Экономически активное население уменьшилось 3 % и составило 111,5 тыс. человек в 2020 году. Численность самозанятого населения также снизилась на 10 % и составила 17,7 тыс человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 64 % и составила 151 098 тенге на 2020 год. Объем промышленного производства увеличился на 50 %, объем розничного товарооборота – на 80 %. Инвестиции в основной капитал увеличилось на 45 % и составили 76 467,5 млн. тенге. В городе находятся многопрофильные заводы, которые специализируются по выпуску техники для добычи и переработки углеводородного сырья (нефти и газа).

В городе Темиртау численность населения увеличилась на 0,2 % или на 500 человек за анализируемый период, что свидетельствует о демографических проблемах в городе. Экономически активное население с 2015 года до 2020 год уменьшилось на 2,4 %, самозанятое население снизилось на 46 % и составило 4 тыс. человек. Среднемесячная заработная плата увеличилась на 39,6 % и составила 160 788 тенге. Объем производства увеличился на 67 %, объем розничного товарооборота – на 59 %. Инвестиции в основной капитал увеличилось на 55 %. Город Темиртау один из крупных промышленных городов Республики Казахстан, в нем находится металлургический гигант «АрселорМиттал Темиртау» (Карагандинский металлургический комбинат). Кроме этого, в городе находится другие предприятия,

специализирующиеся на выпуске цемента, промышленных холодильников, асбестоцементных изделий, алюмосиликатных микросфер, также предприятия легкой и пищевой промышленности.

В городе Актау численность населения выросла на 4 % и составила 193,4 тыс. человек. Экономически активное население уменьшилось на 6,6 % (95,5 тыс. человек), самозанятое население увеличилось в 3 раза. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 23 % и составила 298 520 тенге. По республике город Актау показывает лидирующую позицию по среднемесячному доходу. Объем промышленного производства вырос на 47 %, объем розничного товарооборота увеличился на 45 %. Инвестиции в основной капитал увеличились на 26 %. Город Актау является главным опорным городом Республики Казахстан в Каспийском регионе. Промышленность города специализируется в нефтегазодобывающей отрасли.

Южно-Казахстанскую область разделили на город Шымкент и Ту-естанскую область. Туркестан является одним из древнейших городов Казахстана. В городе Туркестан численность населения уменьшилась на 33 %. Экономически активное население и самозанятое население уменьшились на 31 % и 36 % соответственно. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 74 % или 58 107 тенге. Объем промышленного производства уменьшился на 3,5 % и составил 1 189 млн. тенге. Объем розничного товарооборота увеличился на 108 % и составил 41,5 млрд. Тенге, инвестиции в основной капитал увеличились в 4,7 раза. Город имеет высокий потенциал, чтобы стать туристическим центром для туркоязычных стран, что способствует развитию экономики города и республики в целом. Город имеет высокий туристический потенциал, так как в нем расположены Мавзолей Арыстан-баба, Кожа-Ахмет Яссауи, заповедник-музей Азрет-Султан; гробницы казахских ханов Есим-хана, Аблай-хана, Абулхаир хана и других, бия Казыбека.

В городе Кокшетау численность населения на анализируемый период увеличилась на 2 %, экономически активное население уменьшилось на 100 человек, самозанятое население – на 1,2 тыс. человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 51 % или составила 150 199 тенге. Объем промышленного производства увеличился на 33 %, объем розничного товарооборота – на 89 %. Инвестиции в основной капитал увеличились на 57 %. В городе расположены заводы машиностроения (АО «КАМАЗ – Инжиниринг») и металлообработки, горнодобывающая фабрика (золотоизвлекающая фабрика).

В городе Талдыкорган численность населения увеличилась на 5 %, экономически активное население возросло на 8 %, самозанятое население выросло в 2 раза. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 41 % или составила 137 599 тенге. Объем промышленного производства увеличился на 96 %, объем розничного товарооборота вырос более, чем в 5 раз. Инвестиции в основной капитал выросли на 38 %. Экономика города поддерживается за счет бюджетных поступлений таких заводов как аккумуляторный завод, машиностроительный завод, и т. д.

В городе Экибастуз за анализируемый период численность населения выросло на 200 человек, экономически активное население уменьшилось на 400 человек, самозанятое население уменьшилось на 1,3 тыс. человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 50 % или составила 185 157 тенге. Объем промышленного производства увеличился на 122 %, объем розничного товарооборота увеличился – на 91 %. Инвестиции в основной капитал уменьшились на 41 %. Развитие экономики города опирается на производство угля, электроэнергетику, машиностроение и металлообработку, монтаж и ремонт горного оборудования, ферросплавное производство.

В городе Рудный численность населения уменьшилась на 421 человек. Экономически активное население уменьшилось на 2,9 тыс. человек, самозанятое население – на 1,1 тыс человек. Среднемесячная номинальная заработная плата увеличилась на 55 % или составила 184 169 тенге. Объем промышленного производства увеличился в 1,7 раза, объем розничного товарооборота увеличился на 26,2 млрд. тенге. Инвестиции в основной капитал увеличился за анализируемый период на 1,4 % или составил 59 307 млн. тенге. В городе находится Соколовско-Сарыбайская обогатительная фабрика. Годовой объем производства составляет 75 тысяч тонн продукции.

Проанализировав социально-экономическое состояние крупных городов можно сделать следующие выводы:

1. По численности населения лидируют города Актобе, Караганда, Тараз.
2. В городах Актау и Атырау фиксируется высокий доход населения, так как города специализируются на добыче и переработке углеводородного сырья.
3. Города Костанай, Кызылорда, Семей и Тараз развиваются за счет агропромышленного производства и легкой, пищевой промышленности.
4. Тараз и Туркестан обладают высоким туристическим потенциалом из-за множества исторических достопримечательностей.
5. Остальные города являются промышленными городами со времен СССР и имеют достаточную базу для производства продукции пищевой и легкой промышленности, машиностроения и металлообработки, цветной металлургии и топливной промышленности.

Анализ социально-экономического положения городов дал возможность выявить сильные и слабые стороны, а также возможностей и рисков (угроз) их дальнейшего развития (Таблица 2).

Таблица 2 – SWOT-анализ крупных городов Казахстана

Крупные города	
Сильная сторона	Слабая сторона
Развитый транспорт Квалифицированные управляющие кадры Наличие высших учебных заведений Развитая социальная инфраструктура (школы, больницы и пр.) Высокая обеспеченность населения культурно-досуговыми мероприятиями. Развитый бизнес Доступность к инновациям Развитие НИОКР	Высокий рост самозанятых Нехватка жилищного фонда Нехватка среднеобразовательных учреждений Изношенность коммунальных сетей Значительная доля ветхого жилья
Возможность	Угроза
Улучшение качества жилищного фонда Строительство среднеобразовательных учреждений Модернизация экономической базы в пользу инновационных технологий	Рост безработицы Увеличение численности граждан, нуждающихся в социальной поддержке Высокий потенциал загрязнения атмосферы

В ходе SWOT-анализа развития городов Казахстана был сделан вывод, что крупные города имеют больше финансовых, экономических, социальных, инновационных возможностей для развития, в то время как средние города имеют богатый сырьевой потенциал, за счет чего могут повысить социально-экономические возможности городов. Города также имеют отрицательные стороны развития, а именно изношенность коммунальных структур, старый жилищный фонд, отсутствие модернизации в производстве и т.д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Крупные города Казахстана на общем фоне территориального развития выглядят относительно благополучными. Как показывает анализ социально-экономического состояния крупных городов присутствует научный, научно-технический, духовный и социо-культурный потенциал для их развития, наблюдается высокая развитость производственной и социальной инфраструктур. В крупных городах сконцентрировано материальное производство, являющееся основой благополучия экономически активного населения. Кроме того, в ходе анализа было выявлено особенности развития крупных городов Казахстана. Например, в городах Актау и Атырау зафиксирован высокий доход населения, города специализируются на добыче и переработке углеводородного сырья. В то время как города Костанай, Кызылорда, Семей и Тараз развивают аграрную и легкую промышленность. Города Тараз и Туркестан обладают высоким туристическим потенциалом из-за множества исторических достопримечательностей. Остальные города являются промышленными городами со времен СССР и имеют достаточную базу для производства продукции пищевой и легкой промышленности, машиностроения и металлообработки, цветной металлургии и топливной промышленности.

Подводя итоги можно заключить, что хоть и крупные города могут способствовать развитию региона, несмотря на то, что в их развитии имеется ряд проблем. В настоящее время проблемами крупных городов являются высокий рост безработных, нехватка жилищного фонда, изношенность коммунальных сетей, увеличение численности граждан, нуждающихся в социальной поддержке, и высокий потенциал загрязнения атмосферы. Поэтому особое внимание следует уделить решению данных проблем. Исходя из вышеизложенного, рекомендуется следующие направления по решению социально-экономических проблем городов Казахстана:

1. Повышение благосостояния населения – общественное благосостояние является показателем качества жизни населения. В крупных городах ощущается нехватка социальной поддержки развития населения. Таким образом, государству следует обратить внимание на благосостояние населения в крупных городах.

2. Поддержка производства и МСБ в пользу создания рабочих мест. Создание рабочих мест позволит повысить доход бедного населения в городах, что также может повлиять на качество жизни. В этом направлении государству следует поддерживать имеющиеся производства, а также способствовать развитию субъектов МСБ.

3. Развитие инфраструктуры (социальная, транспортная, инженерная, финансовая, информационная, военная, рыночная, инновационная). В разных крупных городах ощущается нехватка разных видов инфраструктур. Исходя из результатов анализа, рекомендуется развивать данные инфраструктуры с учетом особенностей регионов.

4. Экология. Большинство крупных городов Казахстана находится в критическом экологическом состоянии. В одних городах расположены крупные добывающие заводы, в других – наблюдается избыток отходов, в третьих – избыток тепловой энергии, выделяемой самим городом.

Таким образом, полноценное раскрытие потенциала крупных городов не только сможет способствовать развитию науки, инноваций, инфраструктуры и современной комфортной среды обитания, но также поспособствует развитию целого региона.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Кафидов В. Современные методологические подходы к стратегическому управлению и развитию городов различных типов. – М.: Litres, 2021. – 260 с.
2. Ерзнкян Б. А., Фонтана К. А. Циркулярная экономика и устойчивое развитие городов // Региональные проблемы преобразования экономики. – 2021. – № 7(129). – С. 7-22.
3. Антипина Ю. В. Сравнительный анализ экономических особенностей развития крупных городских агломераций Сибири в условиях пандемии // Возможности развития социально-экономического пространства сибирского макрорегиона в условиях глобальной нестабильности. Материалы Научных чтений памяти сибирских географов (Иркутск, 31 мая – 2 июня 2021 г.) – Иркутск, 2021. – С. 36-39.
4. Pchelintsev O. S. Problems of the Development of Large Cities // Soviet Review. – 1966. – № 7(4). – P. 15-24.
5. Gong-hao C. On development of large cities in China // Chinese Geographical Science. – 1995. – № 5. – P. 1-10.
6. Szmytkie R. The cyclical nature of the territorial development of large cities: a case study of Wrocław (Poland) // Journal of Urban History. – 2019. – № 47. – P. 771-793.
7. Вавилонская М. А. Концепция интеллектуализации крупных городов // Градостроительство и архитектура. – 2022. – № 12(1). – С. 11–17. – DOI: 10.17673/Vestnik.2022.01.2.
8. Богомолова И. В., Машенцова Л. С. Методика оценки факторов, обеспечивающих устойчивое развитие крупных городов // Российское предпринимательство. – 2015. – № 16. – С. 2509-2520. – DOI: 10.18334/rp.16.16.609.
9. Березин А. О. Развитие инженерно-энергетической инфраструктуры крупного города: концепция издержек жизненного цикла // Вестник гражданских инженеров. – 2021. – № 1. – С. 188-193.

10. Anfilofev B. A., Privalov S. A., Kholopov Y. A. Opportunities for development of elevated electric transport in a large city // *Nexo Revista Científica*. – 2021. – № 36(06). – P. 1689-1696.
11. Якимов М. Концепция транспортного планирования и организации движения в крупных городах. – М.: Litres, 2022. – 176 с.
12. Bieszk-Stolorz B., Dmytrów K. Marketplace Trade in large cities in Poland // *Land*. – 2021. – № 10(9). – Article 933. – DOI: 10.3390/land10090933.
13. Моноқалаларды дамытудың 2012-2020 жылдарға арналған бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 қаулысы. Күші жойылды - Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2014 жылғы 28 маусымдағы № 728 қаулысымен [Электронный ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2012. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000683> (Дата обращения: 20.06.2022).
14. Демографическая статистика [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/> (Дата обращения: 20.06.2022).
15. Бюро национальной статистики, социально-экономическое развитие городов за 2015-2019 гг. [Электронный ресурс] // Бюро национальной статистики [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://stat.gov.kz/official/industry> (Дата обращения: 20.06.2022).
16. Нурланова Н. К. Города как точки роста экономического пространства Казахстана: тенденции и перспективы развития // *Проблемы развития территории*. – 2016. – № 5(85). – С. 201-216.
17. Кошербаева А. Анализ развития городов Казахстана в свете управляемой урбанизации // *Экономика и статистика. Регионы Казахстана: итоги и перспективы развития*. – 2018. – № 4. – С. 134-140.
18. Яшков И. А. Экологическая трансформация депрессивных городов Казахстана на рубеже XX-XXI веков // *Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук*. – 2016. – № 12-3. – С. 36-45.
19. Шатманов О. Т., Сабралиев Н. С., Агабекова Д. А., Базарбекова М. Сокращение выбросов парниковых газов от автомобильного транспорта в городах Казахстана // *Вестник КГУСТА*. – 2018. – № 4. – С. 5-12.

REFERENCES

1. Kafidov, V. (2021). *Sovremennye metodologicheskie podhody k strategicheskomu upravleniyu i razvitiyu gorodov razlichnyh tipov*. Litres, 260 p. (In Russian).
2. Erznkyan, B. A. and Fontana, K. A. (2021). *Cirkulyarnaya ekonomika i ustojchivoe razvitie gorodov. Regional'nye problemy preobrazovaniya ekonomiki*, 7 (129), 7-22 (In Russian).
3. Antipina, Yu. V. (2021). *Sravnitel'nyj analiz ekonomicheskikh osobennostej razvitiya krupnyh gorodskih aglomeracij sibiri v usloviyah pandemii. Vozmozhnosti razvitiya social'no-ekonomicheskogo prostranstva sibirskogo makroregiona v usloviyah global'noj nestabil'nosti*, 36-39 (In Russian).
4. Pchelintsev, O. S. (1966). *Problems of the Development of Large Cities*. *Soviet Review*, 7(4), 15-24
5. Gong-hao, C. (1995). *On development of large cities in China*. *Chinese Geographical Science*, 5, 1-10.
6. Szymtkie, R. (2019). *The cyclical nature of the territorial development of large cities: A case study of Wrocław (Poland)*. *Journal of Urban History*, 47, 771 - 793.
7. Vavilonskaya, M. A. (2022). *Koncepciya intellektualizacii krupnyh gorodov. Gradostroitelstvo i arhitektura*, 12(1), 11–17, DOI: 10.17673/Vestnik.2022.01.2 (In Russian).
8. Bogomolova, I. V. and Mashencova, L. S. (2015). *Metodika ocenki faktorov, obespechivayushchih ustojchivoe razvitie krupnyh gorodov*. *Rossiyskoe predprinimatel'stvo*, 16, 2509-2520, DOI: 10.18334/rp.16.16.609 (In Russian).
9. Berezin, A. O. (2021). *Razvitie inzhenerno-energeticheskoy infrastruktury krupnogo goroda: koncepciya izderzhek zhiznennogo cikla*. *Vestnik grazhdanskikh inzhenerov*, 1, 188-193 (In Russian).
10. Anfilofev, B. A., Privalov, S. A. and Kholopov, Y. A. (2021). *Opportunities for development of elevated electric transport in a large city*. *Nexo Revista Científica*, 36(06), 1689-1696.

11. Yakimov, M. (2022). *Koncepciya transportnogo planirovaniya i organizacii dvizheniya v krupnyh gorodah*. Litres, Moscow, 176 p. (In Russian).
12. Bieszk-Stolorz, B., Dmytrów, K. (2021). Marketplace Trade in large cities in Poland. *Land*, 10(9), 933, DOI: 10.3390/land10090933.
13. Monokalalardy damytudyn 2012-2020 zhyldarga arналған бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Укіметінің 2012 жылғы 25 мамырдағы № 683 қаулысы. *Kushi zhojyldy - Kazakhstan Respublikasy Ukimetinín 2014 жылғы 28 маусымдағы № 728 Қаулысымен*. Adilet. Retrieved June 20, 2022, from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1200000683> (In Kazakh).
14. Demograficheskaya statistika. (2022). Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan: Retrieved June 20, 2022, from <https://stat.gov.kz/ru/industries/social-statistics/demography/> (In Russian).
15. Byuro nacional'noj statistiki, social'no-ekonomicheskoe razvitie gorodov za 2015-2019 gg. (2022). Bureau of National Statistics of the Agency for Strategic Planning and Reforms of the Republic of Kazakhstan. Retrieved June 20, 2022, from <https://stat.gov.kz/official/industry> (In Russian).
16. Nurlanova, N. K. (2016). Goroda kak tochki rosta ekonomicheskogo prostranstva Kazahstana: tendencii i perspektivy razvitiya. *Problemy razvitiya territorii*, 5(85), 201-216 (In Russian).
17. Kosherbaeva, A. (2018). Analiz razvitiya gorodov Kazahstana v svete upravlyaemoj urbanizacii. *Ekonomika i statistika. Regiony Kazahstana: itogi i perspektivy razvitiya*, 4, 134-140 (In Russian).
18. Yashkov, I. A. (2016). Ekologicheskaya transformaciya depressivnyh gorodov Kazahstana na rubezhe XX-XXI vekov. *Aktual'nye problemy gumanitarnyh i estestvennyh nauk*, 12-3, 36-45 (In Russian).
19. Shatmanov, O. T., Sabraliev, N. S., Agabekova, D. A. and Bazarbekova, M. (2018). Sokrashchenie vybrosov parnikovyh gazovot avtomobil'nogo transporta v gorodah Kazahstana. *Vestnik KGUSTA*, 4, 5-12 (In Russian).

SOCIO-ECONOMIC PROFILE OF LARGE CITIES OF KAZAKHSTAN

D. M. Kangalakova^{1*}, Z. T. Satpayeva¹, A. Ilyas²

¹Institute of Economics of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study is to analyze the current state of socio-economic development of large cities of Kazakhstan, identify problems and develop proposals for their development.

Methodology. In the course of the work, statistical and comparative economic analysis, methods of generalization and systematization were used. To identify the strengths and weaknesses, threats and advantages of the development of large cities, a SWOT analysis was conducted. With the help of the logical method, potential directions for the development of large cities of Kazakhstan were identified.

Originality / value of the research. The study analyzed the socio-economic development of large cities, identified the strengths and weaknesses of their development, as well as identified threats and opportunities for the development of large cities of the Republic of Kazakhstan. Based on the analysis, the directions of development of large cities are proposed.

Findings. During the analysis of the socio-economic development of large cities, it was revealed that in all large cities there is a certain factor determining its development. For example, in the cities of Aktau and Atyrau, a high income of the population is fixed, since the cities specialize in the extraction and processing of hydrocarbon raw materials, etc. The problems hindering the development of large cities include a high increase in the number of unemployed, a shortage of housing stock, the deterioration of utility networks, an increase in the number of citizens in need of social support, and a high level of atmospheric pollution. The directions of development of large cities of the Republic of Kazakhstan are proposed.

Keywords: city, socio-economic development, SWOT analysis.

Acknowledgments: The study was carried out within the framework of the program OR11465433-OT-21 «Development of the concept and mechanisms for balanced territorial development of the economy and society of Kazakhstan». Funding source – Science Committee of the Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ІРІ ҚАЛАЛАРЫНЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЙНІ

Д. М. Кангалакова^{1*}, З. Т. Сатпаева¹, А. Ильяс²

¹Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің
Экономика институты, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанның ірі қалаларының әлеуметтік-экономикалық дамуының қазіргі жай-күйіне талдау жүргізу, проблемаларды анықтау және оларды дамыту жөнінде ұсыныстар әзірлеу.

Әдіснамасы. Жұмыс барысында статистикалық және салыстырмалы экономикалық талдау, төсеу және жүйелеу әдістері қолданылды. Ірі қалаларды дамытудың күшті және әлсіз жақтарын, қауіптері мен артықшылықтарын анықтау үшін SWOT-талдау жүргізілді. Логикалық әдістің көмегімен Қазақстанның ірі қалаларын дамытудың әлеуетті бағыттары анықталды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Зерттеу барысында ірі қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуына талдау жасалды, олардың дамуының күшті және әлсіз жақтары анықталды, сондай-ақ Қазақстан Республикасының ірі қалаларының даму қаупі мен мүмкіндіктері анықталды. Жүргізілген талдау негізінде ірі қалаларды дамыту бағыттары ұсынылды.

Зерттеу нәтижелері. Ірі қалалардың әлеуметтік-экономикалық дамуын талдау барысында барлық ірі қалаларда оның дамуын анықтайтын белгілі бір фактор бар екендігі анықталды. Мысалы, Ақтау және Атырау қалаларында халықтың жоғары табысы тіркеледі, өйткені қалалар көмірсутек шикізатын өндіруге және қайта өндеуге мамандандырылады. Ірі қалалардың дамуын тежейтін проблемалардың қатарына жұмыссыздар санының жоғары өсуі, тұрғын үй қорының жетіспеуі, коммуналдық желілердің тозуы, әлеуметтік қолдауға мұқтаж азаматтар санының ұлғаюы және атмосфераның ластануының жоғары деңгейі жатады. Қазақстан Республикасының ірі қалаларын дамыту бағыттары ұсынылды.

Түйін сөздер: қала, әлеуметтік-экономикалық даму, SWOT-талдау.

Алғыс: Зерттеу OR11465433-OT-21 «Қазақстан экономикасы мен қоғамының теңгерімді аумақтық дамуының тұжырымдамасы мен механизмдерін әзірлеу» бағдарламасы аясында жүзеге асырылды. Қаржыландыру көзі – Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігінің Ғылым комитеті.

ОБ АВТОРАХ

Кангалакова Дана Муратбековна – PhD, Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: dmuratbekovna@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-8388-8559>*

Сатпаева Зайра Тулегеновна – PhD, Институт экономики Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: szt_kz@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1644-3709>

Ильяс Асель – кандидат экономических наук, сеньор лектор, Алматинский технологический университет, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: asselilyas26@gmail.com

МРНТИ 68.75.41

JEL Classification: Q13

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-72-83>

ФОРМИРОВАНИЕ ОПТОВО-РАСПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ ЦЕНТРОВ В СИСТЕМЕ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОГО СНАБЖЕНИЯ РЕГИОНОВ КАЗАХСТАНА

Ш. Момынкулова

Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

В данной статье проведена эмпирическая оценка состояния распределения продовольственной продукции от непосредственных сельхозпроизводителей до конечных потребителей в части эффективной системы товароснабжения регионов Казахстана на основе обзора специализированной литературы и информации.

Целью исследования является выработка рекомендаций и предложений по созданию оптово-распределительных центров, которые будут содействовать эффективному и оптимальному товародвижению сельскохозяйственной продукции непосредственно от товаропроизводителей до конечных потребителей.

Методология. В работе были использованы эвристические методы исследования, основанные на методе экспертных оценок, обзора интервью, а также были использованы ситуационный и рефлексивный подходы для анализа доступной и объективной информации.

Оригинальность исследования. Проведенный общий анализ товародвижения продовольственной продукции на основе обзора специализированной литературы выявил много проблем в этой области. На основе изучения зарубежного опыта предложены рекомендации по созданию эффективных оптово-распределительных центров в больших городах республиканского значения.

Результаты исследования. По данным исследования предложена упрощенная схема цепочки поставок продовольственной продукции от сельхозпроизводителей до потребителей, исключая ненужных посредников. Обозначены и конкретизированы проблемы и перспективы развития оптово-распределительных центров (ОРЦ). Выделены основные приоритеты развития ОРЦ.

Ключевые слова: продовольственная безопасность, товародвижение, оптово-распределительные центры, сельхозпродукция, инфляция, крестьянские и личные подсобные хозяйства.

ВВЕДЕНИЕ

Продовольственная безопасность любой страны является гарантом ее независимости. В 2022 году значительно осложнилась геополитическая ситуация в евразийском регионе. В этих условиях значение продовольственной безопасности Казахстана значительно возросло в нынешней сложившейся обстановке в мире.

Так, по данным Energyprom.kz, в рейтинге стран по продовольственной безопасности за 2021 год Казахстан занял 41 место из 113 стран мира и индекс страны составил 69,2 [1]. Этот индекс учитывает не только соотношение цен на продукты питания, но и наличие нужного количества продуктов питания на рынке. Согласно данным Бюро национальной статистики Казахстана и данным Национального банка, в марте 2022 года произошел резкий подъем цен на продовольственные продукты, особенно на социально значимые продукты для населения. Уже в октябре 2022 инфляция продовольственных товаров дошла до 23,1 % [2]. Удорожание произошло не только от влияния внешних политических факторов, но и из-за неправильной и неорганизованной поставки продуктов питания до конечного потребителя. В частности, в стране существует острая проблема оптимального и рационального сбыта продукции овощеводства и садоводства.

Так, в своем докладе на расширенном заседании правительства от 12 декабря 2022 года одной из проблем, требующих немедленного решения, Президент Казахстана К. К. Токаев затронул тему инфляции на продукты питания, в частности, он отметил, что рост цен на продукты питания, в особенности овощной продукции, весной «взлетают до небес». Он отметил, что необходимо создание оптимальной инфраструктуры хранения овощей. Однако работа по снижению дефицита овощехранилищ идет медленно. В 2021 году было введено мощностей на 64 тысячи тонн при плане 83 тысяч тонн. В 2022 году при плане 98 тысяч тонн введено мощностей на 87 тысяч тонн. Необходимо наверстывать создание эффективных оптово-распределительных центров. «Очень важно понимать, что в текущих условиях продовольственная безопасность – это базовое условие прогресса страны в целом. Развитие АПК и особенно сельскохозяйственной переработки должны быть приоритетом в деятельности Правительства и акимов», – подчеркнул Глава государства [3].

Обзор литературы. С этих позиций значение создания оптово-распределительных центров (ОРЦ) несомненно важно и актуально. С этим согласны многие ученые экономисты стран СНГ, в частности Т. В. Шевченко, которая придерживается такого мнения, что ОРЦ способствуют сокращению количества посредников в цепи поставки плодово-овощной продукции от сельхозпроизводителей до потребителей и влияют на конечную цену товара [4].

По мнению И. Н. Рыковой и М. А. Смирнова, создание ОРЦ выгодно государству и потребителям, их формирование способствуют стабилизации цен на сельхозпродукцию, создают условия для учета товаропотока и этим самым легализуют теневой оборот товаров [5]. Д. А. Лайтенбергер в своей статье также отмечает и обосновывает значимость создания ОРЦ, исследует их проблемы и перспективы развития, а также законодательные меры по развитию указанных структур в России [6]. О. В. Ожогова исследуя проблему развития рынка овощей в Сибири, отмечает, что создание оптово-распределительных центров значительно снизит зависимость региона от импортной овощной продукции [7].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Издавна сложилось так, что растениеводство и животноводство – это важнейшие отрасли аграрного сектора экономики, которые играют большую роль в обеспечении населения продуктами питания в течении всего года. Например, согласно научно обоснованным физиологическим нормам потребления продуктов питания в Республике Казахстан для здорового образа жизни человеку необходимо питаться овощной и фруктовой продукцией 100-150 кг в год [8]. Поэтому крайне важно, чтобы этот вид продукции обеспечивался населению в течении всего года и по доступной цене.

Выстроена, по мнению автора, неправильная и нерациональная «цепочка» доставки продукции овощеводства и садоводства от непосредственных производителей – ферм и крестьянских хозяйств до конечного потребителя в Казахстане, которая усложнена большим количеством посредников, которые удорожают данную продукцию и способствуют и без того значительной инфляции. Такая же ситуация складывается и у производителей животноводства.

По словам председателя правления ОЮЛ «Союз ОРЦ Казахстана» Е. Шарафиева, у крестьянских и личных подсобных хозяйств юга Казахстана были всегда проблемы по сбыту своей продукции с прямым выходом в торговые объекты. Торговые пункты требовали поставлять продукцию большими партиями еженедельно, чего не могли позволить себе производители из-за дополнительных расходов. Также и торговые объекты не могли хранить такой объем продукции у себя из-за отсутствия необходимых условий хранения и предпродажной подготовки [9]. Таким образом, сельхозпроизводители, особенно личные подсобные хозяйства, испытывали трудности со сбытом свежей овощной, плодовой, животноводческой продукции. Появлялись различного рода скупщики продукции, которые доставляли товар на рынок по уже более дорогой цене, часто недоступной простому покупателю.

Одним из сдерживающих факторов развития отрасли овощеводства, садоводства и животноводства является недостаточный и нерациональный уровень логистической инфраструктуры агропродовольственного рынка в Казахстане. Например, в Южно-казахстанской области сельскохозяйственные производители овощей и фруктов вынуждены сбывать свою продукцию сразу после уборки урожая по бросовым низким ценам, потому что эта продукция отличается низкой сохранностью, и большая

часть продукции портится, не достигнув покупателя. Неправильное хранение и транспортировка свежих овощей и фруктов, большое число оптовых посредников способствуют тому, что только около 60 % произведенной продукции соответствующего качества доходит до потребителя.

По мнению экспертов в этой области, потери сельхозпродукции в странах Центральной Азии составляют в среднем 36 %, из них на уборке – 10,8 %, послеуборочной обработке – 7,8 %, переработке и упаковке – 6,3 %, дистрибуции – 5,6 % [10]. Большие трудности испытывают личные подсобные и небольшие фермерские хозяйства, которые хотят реализовать избыток своей продукции.

В своем Послании народу Казахстана от 2021 года президент Казахстана К. К. Токаев отметил о немонетарных составляющих инфляции, которые непосредственно способствуют росту цен на продукты питания, о неэффективном ценообразовании и распределении продовольственных товаров. Он говорил о важности создания сети оптово-распределительных центров, в частности об обеспечении доступа к ним мелких сельхозпроизводителей, включая личные подсобные хозяйства. В частности, он отметил, что «необходимо обеспечить единый контроль над ценами по цепочке от производителя до потребителя, сейчас за эту работу отвечают несколько ведомств. После очередного скачка цен они вместо вдумчивого анализа и принятия эффективных мер начинают «кивать друг на друга». Пора навести порядок в этом деле. Следует разграничить зоны ответственности, определить один орган в качестве основного, прописать четкие регламенты взаимодействия остальных ведомств» [11]. Необходимо оптимизировать и упростить цепь сбыта овощей и фруктов, исключая не нужные посреднические услуги, которые способствуют подорожанию продукции и внедрить сеть оптово-распределительных центров в схему доставки овощной, фруктовой и другой животноводческой продукции к потребителям.

Как отметили в министерстве сельского хозяйства Республики Казахстан, по данным информационного агентства «Avestanews.kz», в регионах Казахстана, где выращивается плодово-овощная продукция, практически нет объектов, где можно было бы проводить подготовку товара для реализации. Подготовка подразумевает под собой хранение, мытье, сушку, калибровку, фасовку и упаковку продукции. В этих регионах сложилась неразвитая складская и логистическая инфраструктура, отсутствуют технически оснащенные оптово-распределительные центры современного формата – все это затрудняет и снижает оптимизацию движения потоков овоще-плодовой продукции от производителя к потребителю [12]. В итоге увеличивается число торговых посредников, которые увеличивают конечную цену товара и способствуют росту инфляции.

По данным агентства, в республике функционирует 1250 хранилищ плодово-овощной продукции с общей емкостью чуть более 1,9 млн тонн, но они не соответствуют всем требованиям по хранению овощей и фруктов. Многие хранилища строились еще в советское время, когда не было эффективных технологий по хранению данной продукции, не было узкой специализации складов, хранилищ, рынков. Товары, которые сегодня хранятся и реализуются в таких хранилищах быстро теряют свои полезные качества и товарный вид, быстро портятся и пропадают, что значительно снижает ее конкурентоспособность. Непосредственно до потребителя успевает доходить только 50 % экологически чистой и качественной продукции, что также способствует ее удорожанию. В хранилищах оптово-распределительных центров, построенных по инновационным технологиям, потери составляют до 5 %, что соответствует мировым нормам.

В Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы также отмечено, что в Казахстане не выстроена эффективная система сбыта продукции, неразвита система заготовки, хранения, первичной обработки продукции, что увеличивает число неэффективных посредников. Международный опыт показывает, что выгоду от ОРЦ получают все сельхозпроизводители от мелких до крупных. Так, например, в Европе создана развитая торгово-логистическая инфраструктура по всей сбытовой цепочке. Примерами успешных оптово-распределительных центров является оптовый рынок Rungis в Париже, сеть оптовых рынков Mercasa в Испании, рынок Bronisze в Варшаве [13].

Оптово-распределительный центр (ОРЦ) – это объект инфраструктуры аграрного рынка, где происходит вся предпродажная подготовка продукции к сбыту, то есть созданы все оптимальные условия приемки, чистки, сушки, хранения, упаковки и фасовки продукции для ее дальнейшей реализации

в торговых центрах. Мелкие крестьянские и личные подсобные хозяйства могут сразу сдавать свою продукцию в ОРЦ, минуя «лишних» посредников. Это решит проблему хранения и сбыта продукции мелких сельхозпроизводителей. ОРЦ будет местом, где будут созданы условия для быстрой и удобной реализации плодово-овощной продукции, а также формирования поставок продукции по государственным и местным заказам на различные социальные нужды.

Создание сети оптово-распределительных центров помогло бы сократить долю импорта и замедлить рост цен на овощи и фрукты, а также способствовало бы реализации качественной продукции на внутреннем рынке южных регионов Казахстана в течении всего года. Это усилит и экспортный потенциал регионов.

Оценка состояния и развития оптово-розничной торговли в крупных городах республиканского значения, проведенная экспертами в этой области показало, что существуют очень много проблем в этой сфере.

Во-первых, стихийный характер товародвижения на территории городов, что снижает экономическую эффективность системы снабжения товарами этих регионов.

Во-вторых, высокие цены на предоставляемые услуги торговли, из-за которых снизилась покупательская способность населения, что влияет на уровень продаж.

В-третьих, высокая конкуренция между малыми предприятиями, имеющих в собственности отдельные складские помещения, так как им выгодно хранить продукцию на малых складах из-за дешевой стоимости услуг складского хранения.

В-четвертых, многие торговые точки в крупных городах не завозят в город крупные партии продукции, так как их необходимо хранить в специализированных хранилищах, поэтому поступившие партии они хранят на собственных складах внутри торгового помещения, которые зачастую не пригодны для хранения плодово-овощной продукции [14].

По мнению экспертов, в данной сфере, наблюдаются следующие тенденции и закономерности развития состояния товаропроводящей торговой инфраструктуры в крупных городах страны – это:

- интенсивное строительство крупных торговых объектов без учета использования ОРЦ;
- активное развитие сетевых форм организации торговли;
- развитие материально-технической базы рынков;
- усиление интереса к ритейлу иностранных и национальных инвесторов.

Также замечено, что малые посреднические фирмы выполняют только одну функцию – это закупку у крупной оптовой фирмы небольшой партии продукции и доставку ее розничному покупателю. Такие предприятия не владеют необходимым техническим оснащением для качественного хранения и складирования продукции. Они не производят предпродажную подготовку товаров, не оценивают их качество, не соблюдают оптимальные условия приемки, чистки, сушки, хранения, упаковки и фасовки продукции для ее дальнейшей реализации в торговых центрах [15].

Таким образом, уровень предпродажной подготовки товаров очень низкий, что приводит к тому, что продукция доходит непосредственно до покупателя с низкими характеристиками по качеству, просту и зачастую, она теряет свои необходимые показатели качества по свежести. А это приводит к снижению эффективного товародвижения продукции от непосредственно производителя до потребителя. С этих позиций необходимо создать эффективную и оптимальную цепочку поставок от производителя до потребителя, исключая различные ненужные дистрибьютерские оптовые фирмы и компании, заменяя их созданием только оптово-распределительных центров (ОРЦ). Такую схему наглядно можно представить на рисунке 1.

Такая схема будет способствовать удешевлению продовольственной продукции и снижению инфляции по этим социально-значимым продуктам, которые необходимы населению. В этой системе необходимо создание крупными розничными субъектами своей собственной системы поставок от производителя непосредственно в супермаркеты или магазины через эти оптово-распределительные центры. Они должны располагаться по окраинам крупных городов вдоль объездных кольцевых дорог, исходя из спецификации прибывающих в город грузов с учетом недопущения проблем затора главных магистральных трасс города.

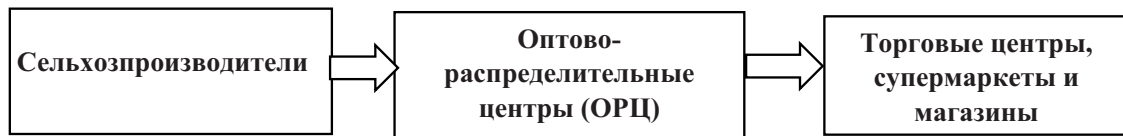

Рисунок 1 – Схема цепочки поставок продовольственной продукции от сельхозпроизводителей до потребителей
Примечание – составлено автором

Оптово-распределительные центры должны выполнять следующие функции:

- прием овощной, плодовой и другой сельхозпродукции;
- первичная обработка продукции, которая должна включать первоначальное мытье, сушку и упаковку;
- качественное хранение продукции с соблюдением оптимальных температурных режимов для хранения и сохранения всех экологических качеств такого вида товара;
- оптовая торговля овощной и плодово-ягодной продукцией.

Основными приоритетами развития ОРЦ должны стать:

- создание условий для обеспечения доступности плодово-овощной продукции на основе научных физиологических норм потребления продуктов питания для уязвимых слоев населения;
- оптимизация всех факторов, определяющих конкурентоспособность плодово-овощной продукции;
- развитие интеграции в агропромышленном комплексе на основе формирования территориальных кластеров по сбыту данной продукции;
- сокращение расходов, связанных со сбытом продукции.

Существуют серьезные проблемы в создании ОРЦ. Это ограниченность источников финансирования, сложности в привлечении инвесторов, а также трудности в привлечении к участию оптовых рынков и супермаркетов, занятых в сфере оптовой и розничной торговли. Есть также сложности с выбором места и с выделением земельного участка под строительство ОРЦ.

Необходима специальная программа на уровне акиматов и городских служб, которая предполагала бы создание сети оптово-распределительных центров. Механизм поддержки государства данной программы должен заключаться в предоставлении субсидий на компенсацию части прямых затрат, понесенных частным инвестором при создании оптово-распределительных центров.

Преимущества строительства ОРЦ следующие:

- развитие инфраструктуры сельских территорий;
- уменьшение безработицы;
- повышение конкурентоспособности отечественной овощной и плодово-ягодной продукции;
- развитие импортозамещения;
- рост уровня рентабельности отечественных товаропроизводителей;
- снижение потерь продовольственных продуктов;
- повышение уровня освоения «спальных» районов городов.

Таким образом, формирование и создание оптово-распределительных центров имеет как определенные проблемы, так и перспективы развития. Думаю, их необходимо структурировать и особо выделить (Таблица 1).

Как мы видим по данным таблицы, преимуществ и перспектив создания ОРЦ больше, чем проблем. Формирование центров подобного типа значительно упростит товародвижение и будет способствовать сближению в одном товарном потоке всех усилий товаропроизводителей и обеспечит потребителей необходимой социально-значимой продукцией.

Организация и создание ОРЦ должно включать следующие фазы:

1) *Отбор места размещения ОРЦ.* На этом этапе стоит главная проблема – выбор места размещения. И здесь необходимо придерживаться классических принципов размещения объектов ритейла:

- максимальное приближение объекта к районам расположения сельхозпроизводителей и крупных рынков и супермаркетов;
- расположение объекта с учетом специализации региона, который означает, что данный район должен развиваться с учетом природных, исторических, экономических и социальных факторов, то есть непосредственно тех факторов, влияющих на принятие решения о размещении ОРЦ;
- рейтинговая оценка каждого хозяйствующего субъекта на основе учета весовых коэффициентов с учетом выбранных факторов;
- размещение ОРЦ при помощи расчета наибольшего удельного веса весового коэффициента.

Таблица 1 – Проблемы и перспективы развития ОРЦ

Проблемы	Перспективы
1. Ограниченность источников финансирования	1. Стабильный сбыт продукции
2. Наличие инициативы со стороны государства в лице акиматов	2. Рост числа занятых и спад уровня безработицы
3. Сложности в привлечении участия инвесторов	3. Из-за сокращения числа посредников в цепочке товародвижения установление справедливых и доступных цен для населения
4. Трудности с выделением земельного участка под строительство ОРЦ.	4. Рост доходов товаропроизводителей
5. Установление для всех форм хозяйств приемлемых цен на услуги	5. Инструменты государственной и социальной поддержки населения
	6. Ускоренное импортозамещение
	7. Повышение конкурентоспособности продукции
	8. Своевременная доставка свежей и качественной продукции до потребителей
	9. Снижение потерь плодово-овощной продукции
	10. Снижение рисков связанных с сезонностью продукции
Примечание: составлено автором на основе источника [16]	

2) *Поиск и выбор оптимального земельного участка под строительство.* На этом этапе происходит выбор земельного участка и подвод инженерных коммуникаций – эту работу должны осуществлять местные государственные органы, которые должны быть заинтересованы в эффективном товароснабжении региона. Эта деятельность должна осуществляться в рамках государственно-частного партнерства, когда участниками данного процесса являются две стороны: это государство и частный бизнес. И здесь частный бизнес получает земельные участки от государства по договору ГЧП, инвестирует свои вложения в строительство и сдает объект в эксплуатацию. Затем государство возмещает частному бизнесу его инвестиционные затраты. Весь этот процесс осуществляется в рамках договора ГЧП, где у инвесторов есть свои обязательства и риски диверсифицируются по проекту равномерно и по принципу того, чтобы риск закрывал тот участник, который способен сделать это лучше. И конечно, в первую очередь оптово-распределительные центры должны располагаться по окраинам городов Алматы, Астана, Шымкент вдоль объездных кольцевых дорог, исходя из спецификации прибывающих в город грузов с учетом недопущения проблем «пробок» главных магистральных трасс этих городов. Так происходит и в Казахстане, где, начиная с 2017 года инвесторы начали реализацию проектов по строительству ОРЦ. Это ОРЦ «Global City» в Караганде, ОРЦ «Тараз» в Жамбылской области, ОРЦ

«Жоламан» в г. Семей, ОРЦ «Радуга» в Петропавловске. В 2021 году началась реконструкция оптового рынка «Алтын орда» и преобразование его в ОРЦ по трассе Райымбека в Алматинской области [17].

3) *Выбор организационно-правовой формы ОРЦ.* Выбор правовой формы предприятия зависит от интенсивности товарооборота в этой зоне, а также зависит от того, кто будет инициатором проекта. Конечно, наиболее удобная форма такого вида предпринимательской деятельности – это создание ОРЦ в форме ТОО и зарегистрированного в качестве малого или среднего субъекта предпринимательства, так как объект в основном будет обслуживать субъекты аграрного сектора, то есть непосредственно аграрных сельхозпроизводителей. Также наиболее приемлемым является его организация на базе сельскохозяйственного кооператива. Трудности, с которыми могут столкнуться такие предприятия — это недостаток высококвалифицированных специалистов в этой сфере.

4) *Источники финансирования* – на данном этапе региональными органами власти необходимо активно заниматься поиском надежных инвесторов. Для этого надо создавать наиболее привлекательные условия для вложения инвестиций. Например, после строительства ОРЦ предоставление объекта на льготных условиях в долгосрочную аренду с правом последующего выкупа или предоставление льготного налогообложения на определенный срок, который оговаривается в договоре ГЧП. Но, зачастую, самими акиматами устанавливаются административные барьеры, которые тормозят этот процесс.

5) *Построение оптимальной организационной структуры.* На данном этапе необходимо конкретное определение функционала каждого структурного подразделения и форм их взаимоотношений. Здесь необходимо выстраивать оптимальные и эффективные взаимоотношения между сельхоз товаропроизводителями и ОРЦ на основе договорных отношений. Эти отношения должны строиться на основе использования договоров-контрактаций с использованием отношений факторинга.

Таким образом, формирование оптово-распределительных центров вблизи крупных городов Казахстана даст новый импульс развития товаропроводящей сети в цепочке от производителей к потребителям в регионах страны.

По словам экспертов, в данной области, реализация проектов строительства ОРЦ уже начата в 2021 году в ряде регионов Казахстана. Так, правительство уже инициировало создание национальной товаропроводящей системы, и к 2025 году запланировано строительство 24 объектов, входящих в систему транспортно-логистической инфраструктуры этих регионов. ТОО «Национальная торгово-распределительная сеть», ТОО «Continental Logistics», ТОО «Continental Logistics Shymkent» уже подписали договор ГЧП на строительство 7 ОРЦ на юге Казахстана через частную финансовую инициативу. ОРЦ будут построены в селе Мичурино Павлодарской области, в городе Шу Жамбылской области, в селе Шангельды Алматинской области с мощностью хранения 976506 тонн в год. По последним сведениям, информационного агентства «Казинформ» стало известно, что Министерство торговли Республики Казахстан отказалось от строительства этих 24 объектов ОРЦ. Вместо строительства ведомство разрабатывает информационную систему, которая будет заниматься сбором информации по наличию, ценам продовольственной продукции [18]. По мнению автора, это недопустимая ошибка, так как в этой сфере необходимо навести порядок. Об этом также отмечалось на расширенном заседании правительства от 12 декабря 2022 года, где Президент К. К. Токаев говорил о важности создания сети оптово-распределительных центров, в частности об обеспечении доступа к ним мелких сельхозпроизводителей, включая личные подсобные хозяйства. Если этого не случится, то опять останется прежняя стихийная неэффективная система, где группа перекупщиков и посредников продовольственной продукции заполнят рынок, что будет способствовать росту и без того галопирующей инфляции в стране.

Подводя итог исследованию, можно отметить, что создание оптово-распределительных центров является важным и необходимым условием для обеспечения продовольственной безопасности страны, а также будет содействовать снижению инфляции продовольственных продуктов при обязательном содействии административных властей региона, потенциальных инвесторов и всех заинтересованных лиц.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ И ВЫВОДЫ

Проведенное исследование ставило собой целью раскрыть особое значение формирования оптово-распределительных центров как одного из инструментов снижения инфляции по социально-значимым

продуктам питания для населения. На основе обзора специализированной литературы и информации выявлено множество проблем в области товародвижения продовольственной продукции, в особенности плодово-овощной продукции, непосредственно от сельхозпроизводителей до конечных потребителей. Особо остро обозначена проблема в части построения неэффективной системы товародвижения продовольственной продукции в Казахстане, которая носит часто стихийный характер. Незрелая система заготовки, хранения, первичной обработки продукции, что увеличивает число неэффективных посредников и способствует росту инфляции по социально-значимым продуктам питания для населения.

Ключевыми проблемами развития оптово-распределительных центров являются:

- стихийный характер товародвижения продовольственной сельхозпродукции;
- незрелая система хранения и слабая техническая оснащенность хранилищ продовольственной продукции.

В работе предложена упрощенная схема цепочки поставок продовольственной продукции от сельхозпроизводителей до потребителей, исключая ненужных посредников. Обозначены и конкретизированы проблемы и перспективы развития ОРЦ.

Выделены основные приоритеты развития оптово-распределительных центров:

- создание условий для обеспечения доступности плодово-овощной продукции на основе научных физиологических норм потребления продуктов питания для уязвимых слоев населения;
- оптимизация всех факторов, определяющих конкурентоспособность плодово-овощной продукции;
- развитие интеграции в агропромышленном комплексе на основе формирования территориальных кластеров по сбыту данной продукции;
- сокращение расходов, связанных со сбытом продукции.

Предложены основные этапы механизма формирования оптово-распределительных центров (ОРЦ) в Казахстане.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. По продовольственной безопасности Казахстан заметно уступает России и Белоруссии [Электронный ресурс] // Kapital.kz [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://kapital.kz/economic/108101/po-prodovolstvennoy-bezopasnosti-kazakhstan-zametno-ustupayet-rossii-i-belarusi.html> (Дата обращения: 15.12.2022).
2. Об инфляционных тенденциях в регионах РК в сентябре 2022 года [Электронный ресурс] // Национальный Банк Казахстана [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/news/novosti/14527> (Дата обращения: 20.12.2022).
3. Доклад Президента РК К. К. Токаева на расширенном заседании правительства от 12.12.2022 г. [Электронный ресурс] // Официальный сайт. Президента Республики Казахстан [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-zasedanie-pravitelstva-1211322> (Дата обращения: 20.12.2022).
4. Шевченко Т. В. Развитие оптово-распределительных центров на примере Московской области // Вестник Башкирского Аграрного Университета. – 2017. – № 4(44). – С. 146-150.
5. Рыкова И. Н., Смирнов М. А. Проблемы и перспективы развития в России оптово-распределительных центров для сбыта сельскохозяйственной продукции // Финансовая аналитика: проблемы и решения. – 2014. – № 34. – С. 2-11.
6. Лайтенбергер Д. А. Проблемы и перспективы создания оптово-распределительных центров // Сборник конференции «Весенние дни науки». – 2020. – С. 326-328.
7. Ожогова О. В., Беляева Е. В. Оптово-распределительный центр как фактор развития овощеводства в условиях импортозамещения // Сборник конференции «Теория и практика современной аграрной науки». – 2021. – С. 1282-1286.
8. Приказ Министра национальной экономики Республики Казахстан от 9 декабря 2016 года № 503. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 13 января 2017 года № 14674 «Об утверждении научно обоснованных физиологических норм потребления продуктов питания» [Элек-

тронный ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674> (Дата обращения: 24.12.2022).

9. Тулекбаева А. Как в Казахстане создают национальную товаропроводящую систему? [Электронный ресурс] // InBusiness.kz [web-сайт]. – 2021. – URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-v-kazahstane-sozdayut-nacionalnuyu-tovarovprovodyashuyu-sistemu> (Дата обращения: 24.12.2022).

10. Азатбек Т., Раимбеков Ж., Сыздыкбаева Б. Кластерный анализ инфраструктуры хранения сельхозпродукции в Казахстане: направления и перспективы развития // Проблемы агрорынка. – 2021. – № 3. – С. 124-133. – DOI: <https://doi.org/10.46666/2021-3.2708-9991.14>.

11. Послание Президента РК К. К. Токаева народу Казахстана «Единство народа и системные реформы – прочная основа процветания страны» от 1 сентября 2021 года [Электронный ресурс] // Официальный сайт. Президента Республики Казахстан [web-сайт]. – 2022. – URL: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (Дата обращения: 24.12.2022).

12. В Казахстане требуется расширение складов для хранения фруктов и овощей [Электронный ресурс] // Данные информационного агентства «Avesta news.kz» [web-сайт]. – 2020. – URL: <https://avesta-news.kz/v-kazahstane-trebuetsya-rasshireniya-skladov-dlya-hraneniya-fruktoy-i-ovoshhej/> (Дата обращения: 25.12.2022).

13. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 декабря 2021 года № 960 «Об утверждении Концепции развития агропромышленного комплекса Республики Казахстан на 2021-2030 годы» [Электронный ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (Дата обращения: 25.12.2022).

14. Сыздыкбаева Б. У., Раимбеков Ж. С., Сейдуалин Д. А., Муканов А. Х., Жуматаева Б. А. Развитие торгово-складской инфраструктуры в системе товародвижения городских агломераций (на примере Казахстана) // Бюллетень науки и практики. – 2019. – № 5(10). – С. 146-158.

15. Сыздыкбаева Б. У., Раимбеков Ж. С., Баймбетова А. Б., Камзенов А. Т. Анализ состояния развития логистических распределительных систем товаров в крупных городах и регионах Казахстана // Бюллетень науки и практики. – 2019. – № 5(7). – С. 214-231.

16. Озерова М. Г. Некоторые аспекты создания оптово-распределительных центров // Проблемы современной аграрной науки: материалы Междунар. заочной научной конференции. – 2015. – С. 99-102.

17. Оптово-распределительные центры в РК: о снижении потерь и ощутимой пользе для простых хозяйств [Электронный ресурс] // МИА «Казинформ» [web-сайт]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/optovo-raspredelitel-nye-centry-v-rk-o-snizhenii-poter-i-oschutimoy-pol-ze-dlya-prostykh-hozyaystv_a3852895 (Дата обращения: 25.12.2022).

18. Серикбаева А. Минторговли РК отказалось от идеи строительства 24 ОРЦ [Электронный ресурс] // МИА «Казинформ» [web-сайт]. – 2022. – URL: https://www.inform.kz/ru/mintorgovli-rk-otkazalos-ot-idei-stroitelstva-24-orc_a3970706 (Дата обращения: 25.12.2022).

REFERENCES

1. Po prodovol'stvennoj bezopasnosti Kazahstan zametno ustupaet Rossii i Belorussii. (2022). Kapital.kz. Retrieved December 15, 2022, from <https://kapital.kz/economic/108101/po-prodovol-stvennoj-bezopasnosti-kazahstan-zametno-ustupayet-rossii-i-belarusi.html> (In Russian).

2. Ob inflyacionnyh tendencyah v regionah RK v sentyabre 2022 goda. (2022). National Bank of Kazakhstan. Retrieved December 20, 2022, from <https://nationalbank.kz/ru/news/novosti/14527> (In Russian).

3. Doklad Prezidenta RK K. K. Tokaeva na rasshirennoe zasedanii pravitel'stva ot 12.12.2022 g. (2022). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved December 20, 2022, from <https://www.akorda.kz/ru/glava-gosudarstva-provel-rasshirennoe-zasedanie-pravitelstva-1211322> (In Russian).

4. Shevchenko, T. V. (2017). Razvitie optovo-raspredelitel'nyh centrov na primere Moskovskoj oblasti. Vestnik Bashkirskogo Agrarnogo Universiteta, 4(44), 146-150 (In Russian).

5. Rykova, I. N. and Smirnov, M. A. (2014). Problemy i perspektivy razvitiya v Rossii optovo-raspredelitel'nyh centrov dlya sbyta sel'skohozyajstvennoj produkcii. *Finansovaya analitika: problemy i resheniya*, 34, 2-11 (In Russian).

6. Lajtenberger, D. A. (2020). Problemy i perspektivy sozdaniya optovo-raspredelitel'nyh centrov. *Sbornik konferencii «Vesennie dni nauki»*, 326-328 (In Russian).

7. Ozhogova, O. V. and Belyaeva, E. V. (2021). Optovo-raspredelitel'nyj centr kak faktor razvitiya ovoshchevodstva v usloviyah importozameshcheniya. *Sbornik konferencii «Teoriya i praktika sovremennoj agrarnoj nauki»*, 1282-1286.

8. Prikaz Ministra nacional'noj ekonomiki Respubliki Kazahstan ot 9 dekabrya 2016 goda № 503. Zaregistririvan v Ministerstve yusticii Respubliki Kazahstan 13 yanvarya 2017 goda № 14674 «Ob utverzhdenii nauchno obosnovannyh fiziologicheskikh norm potrebleniya produktov pitaniya». (2017). Adilet. Retrieved December 24, 2022, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014674> (In Russian).

9. Tulekbaeva, A. (2021). Kak v Kazahstane sozdayut nacional'nuyu tovaroprovodyashchuyu sistemu? *InBusiness.kz*. Retrieved December 24, 2022, from <https://inbusiness.kz/ru/news/kak-v-kazahstane-sozdayut-nacionalnuyu-tovarovprovodyashchuyu-sistemu> (In Russian).

10. Azatbek, T., Raimbekov, Zh. and Syzdykbaeva, B. (2021). Klasternyj analiz infrastruktury hraneniya sel'hozprodukcii v Kazahstane: napravleniya i perspektivy razvitiya. *Problemy agrorynka*, 3, 124-133, DOI: <https://doi.org/10.46666/2021-3.2708-9991.14> (In Russian).

11. Poslanie Prezidenta RK K. K. Tokaeva narodu Kazahstana «Edinstvo naroda i sistemnye reformy – prochnaya osnova procvetaniya strany» ot 1 sentyabrya 2021 goda. (2022). Official website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved December 24, 2022, from: <https://www.akorda.kz/ru/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana-183048> (In Russian).

12. V Kazahstane trebuetsya rasshirenie skladov dlya hraneniya fruktov i ovoshchej. (2020). *Avesta news.kz*. Retrieved December 25, 2022, from <https://avesta-news.kz/v-kazahstane-trebuetsya-rasshireniya-skladov-dlya-hraneniya-fruktov-i-ovoshhej/> (In Russian).

13. Postanovlenie Pravitel'stva Respubliki Kazahstan ot 30 dekabrya 2021 goda № 960 «Ob utverzhdenii Konceptcii razvitiya agropromyshlennogo kompleksa Respubliki Kazahstan na 2021-2030 gody». (2017). Adilet. Retrieved December 25, 2022, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000960> (In Russian).

14. Syzdykbaeva, B. U., Raimbekov, Zh. S., Sejdualin, D. A., Mukanov, A. H. and Zhumataeva, B. A. (2019). Razvitie torgovo-skladskoj infrastruktury v sisteme tovarodvizheniya gorodskih aglomeracij (na primere Kazahstana). *Bulletin of Science and Practice*, 5(10), 146-158 (In Russian).

15. Syzdykbaeva, B. U., Raimbekov, Zh. S., Bajmbetova, A. B. and Kamzenov, A. T. (2019). Analiz sostoyaniya razvitiya logisticheskikh raspredelitel'nyh sistem tovarov v krupnyh gorodah i regionah Kazahstana. *Bulletin of Science and Practice*, 5(7), 214-231 (In Russian).

16. Ozerova, M. G. (2015). Nekotorye aspekty sozdaniya optovo-raspredelitel'nyh centrov. *Problemy sovremennoj agrarnoj nauki: materialy Mezhdunar. zaochnoj nauchnoj konferencii*, 99-106 (In Russian).

17. Optovo-raspredelitel'nye centry v RK: o snizhenii poter' i oshchutimoy pol'ze dlya prostyh hozyajstv. (2022). *MIA «Kazinform»*. Retrieved December 25, 2022, from https://www.inform.kz/ru/optovo-raspredelitel'nye-centry-v-rk-o-snizhenii-poter-i-oschutimoy-pol-ze-dlya-prostyh-hozyaystv_a3852895 (In Russian).

18. Serikbaeva, A. (2022). Mintorgovli RK otkazalos' ot idei stroitel'stva 24 ORC. *MIA «Kazinform»*. Retrieved December 25, 2022, from https://www.inform.kz/ru/mintorgovli-rk-otkazalos-ot-idei-stroitel'stva-24-orc_a3970706 (In Russian).

**FORMATION OF WHOLESALE DISTRIBUTION CENTERS IN
THE FOOD SUPPLY SYSTEM OF REGIONS OF KAZAKHSTAN**

Sh. Momyunkulova

Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSRTACT

This article explores and provides an empirical assessment of the state of distribution of food products from direct producers to end consumers in terms of an effective system of commodity supply to the regions of Kazakhstan based on a review of specialized literature and information.

The purpose of the research is to give recommendations and proposals for the creation of wholesale distribution centers that will promote the efficient and optimal movement of agricultural products directly from producers to consumers.

Research methodology. We used heuristic research methods based on the method of expert assessments, interview review, and, also, used situational and reflexive approaches to analyze available and objective information.

The originality of the research. We did a general analysis of the distribution of food products based on a review of specialized literature revealed many problems in this area. We have studied foreign experience and give recommendations and proposals for the creation of effective wholesale distribution centers in major cities of Kazakhstan.

Research results. According to the research results, we simplified scheme of the food supply chain from agricultural producers to consumers is proposed, excluding unnecessary intermediaries. The problems and prospects for the development of wholesale distribution centers are identified and specified. The main priorities of the development of the wholesale distribution centers are highlighted.

Keywords: food security, commodity movement, wholesale distribution centers, agricultural products, inflation, domestic farms.

**ҚАЗАҚСТАН ӨНІРЛЕРІН АЗЫҚ-ТҮЛІКПЕН ЖАБДЫҚТАУ ЖҮЙЕСІНДЕ
КӨТЕРМЕ-ТАРАТУ ОРТАЛЫҚТАРЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ**

Ш. Момынқулова

Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Бұл мақалада мамандандырылған әдебиеттер мен ақпаратты шолу негізінде Қазақстан өңірлерін тауарлармен жабдықтаудың тиімді жүйесі ретінде тікелей өндірушілерден тұтынушыларға дейін азық-түлік өнімдерінің таралу жағдайына эмпирикалық бағалау жүргізілді.

Зерттеудің мақсаты – ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірушілерден тұтынушыларға дейін тиімді және оңтайлы тауар қозғалысына ықпал ететін көтерме-тарату орталықтарын құру бойынша ұсыныстарды әзірлеу болып табылады.

Зерттеудің әдіснамасы – жұмыста сараптамалық бағалау, сұхбатты шолу әдісіне негізделген эвристикалық зерттеу әдістері, сондай-ақ қол жетімді және объективті ақпаратты талдау үшін ситуациялық және рефлексиялық тәсілдер қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі. Мамандандырылған әдебиеттерге шолу негізінде Қазақстанда азық-түлік өнімдерін таратудың көптеген проблемалар анықталды. Шетелдік тәжірибені зерттеу негізінде Қазақстанда ірі қалаларда тиімді көтерме-тарату орталықтарын құру бойынша ұсыныстар берілді.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеу негізінде қажетсіз делдалдарды қоспағанда, ауыл шаруашылығы өндірушілерінен тұтынушыларға азық-түлік жеткізу тізбегінің жеңілдетілген схемасы ұсынылған. Көтерме-тарату орталықтарының даму мәселелері мен перспективалары, негізгі басымдықтары белгіленді және нақтыланды.

Түйін сөздер: Азық-түлік қауіпсіздігі, тауар жылжыту, көтерме-тарату орталықтары, ауыл шаруашылығы өнімдері, инфляция, шаруа және жеке қосалқы шаруашылықтар.

ОБ АВТОРЕ

Момынкулова Шолпан Ордабековна – кандидат экономических наук, ассистент-профессор, Университет Нархоз, Республика Казахстан, e-mail: sholpan.momynkulova@narhoz.kz

MPHTI 71.37.75

JEL Classification: Z32

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-83-97>

RESEARCH IN ECO-TOURISM IN KAZAKHSTAN AS A SUCCESSFUL MECHANISM IN THE DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL TOURISM MANAGEMENT

B. M. Pazykhayr^{1*}, Zh. M. Assipova¹, A. S. Aktymbayeva¹

¹Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of this study is to determine the current level of ecotourism research in tourism environmental management of Kazakhstan and to perform a comparison assessment in order to gain a better understanding through critical analysis and the identification of gaps for future studies.

Methodology. Analysis, comparison, and literature review have been used as the methods of this work.

The originality / value of the study is an accurate analysis of the present situation of ecotourism research in Kazakhstan and Bhutan. The Bhutanese example of ecotourism research could contribute for the further development of tourism environmental management in Kazakhstan.

Findings. The authors found a few main problems of ecotourism research, including having lack of comprehensive data and information and problems with regulatory legal acts and documents in Kazakhstan. Therefore, right ecotourism study can facilitate to the development of the tourism environmental management in Kazakhstan.

Through analyzing the Bhutanese practice of ecotourism research, the authors found a gap in Kazakhstan tourism environmental management where further research should be focused. Consequently, the authors gave a few recommendations on the further development of ecotourism research in Kazakhstan, as working with closely with foreign experienced researchers, improving the protected areas websites, establishing a trust fund with other countries, improving government documents on tourism environmental management, publishing more reports in English, and providing more grants and scholarships.

Keywords: ecotourism, Kazakhstan, tourism environmental management, sustainable tourism.

Acknowledgments: This article was prepared with funding from the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan in the framework of (1) the implementation of the project on the topic AP09260144 «Rational use of natural tourist-recreational resources of the Republic

of Kazakhstan based on recreational capacity assessment and anthropogenic impact minimization» and (2) as part of the dissertation of the article's first co-author on an educational grant from the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

INTRODUCTION

Kazakhstan has a great potential to develop ecotourism as a main tourism destination without harming the environment, and nature will be saved for future generations in its original form [1-3].

In Kazakhstan, the tourism stakeholders differently understand the standards of ecotourism principles. Nevertheless, ecotourism would be a perfect way to develop the tourism industry in the country. The government of Kazakhstan and local tourism agencies are not able to show and present the beauty of the country's nature [1-3].

Therefore, it is crucial to investigate ecotourism research before to develop tourism environmental management sector in the country. For instance, in 2013 D. Styles, H. Schonberger, and G. Martos [4] wrote about practice best environmental management in tourism industry. This document outlines best environmental management practices, or those methods, measures, or activities that enable businesses in a particular industry to reduce their negative effects on the environment in all areas under their direct control (direct environmental aspects) or where they have a sizable impact (indirect environmental aspects). The scope of this document is broad and covers the most significant direct and indirect environmental aspects because of this integrated approach. As a result, authors point out that ecotourism research is an important mechanism to develop tourism environmental management [4].

Different authors have given many definitions for the ecotourism and its role in tourism the environmental management, but all of them have one meaning.

Ecotourism covers environmental control and regulation, protected area management, and conservation of biodiversity at the tourism destinations [4].

When compared to traditional modes of tourism, as tourism grows in potential benefits to regional ecosystems and communities, ecotourism promises to lessen its negative externalities. [5].

Ecotourism assists to minimize negative impact of mass tourism to the environment [6].

The term «ecotourism» is typically used to describe pristine or delicate natural areas that have undergone conservationist practices and have designated as «protected areas» [7].

Ecotourism prioritizes «sustainable» practices and is thus conscious of its environmental and societal impacts [8].

On one hand, some researchers had a study on the ecotourism direction in Kazakhstan. For instance, Y.A. Kumar and K.G. Sheryazdanova [9], I. Akbar and Zh. Yang [10] pointed out in their research on the importance of ecotourism development in Kazakhstan. In addition, B. Thapa [11] and G. Tiberghien [12] wrote that ecotourism would be one of the best tools to develop the tourism industry in the country.

On the other hand, for instance, just few Kazakhstan authors focuses on importance of environmental management research in their articles [1-3; 9; 13]:

A new Republic of Kazakhstan law titled «On Environmental Protection» was adopted in 1995. This Law outlined the primary financial tools for preserving the environment, such as payments and subsidies that encourage the wise and effective use of natural resources. Payments for the use of natural resources, environmental pollution, and the preservation and replenishment of natural resources are a few examples;

in 1997, 1998, and 2002, the laws «On Environmental Protection», «On Specially Protected Natural Territories», «On Environmental Expertise», «On Radiation Safety», and «On the Protection of Atmospheric Air» were enacted, respectively. The Forest, Water, and Land Codes were created in 2003 in accordance with Presidential Decrees «On Subsoil and Subsoil Use» (1996) and «On Oil» (1995), both of which have legal force. The majority of the auxiliary regulatory legal actions required have been developed and approved;

the adoption of international standards and convergence with developed-country legislation have been mapped out as ways to improve the republic's legal framework. Kazakhstan has ratified 19 international agreements and created national implementation plans for them. There is now a system in place for environmental expertise, permits, controls, and inspections.

As a result, environmental policy is one of the key pillars of the nation's overall sustainable development, which refers to the state's socioeconomic growth while minimizing environmental risk. Furthermore, the Republic of Kazakhstan's development of the concept of environmental safety has a significant impact on how it is implemented.

The government and financial institutions should direct a portion of their resources toward innovative «green» projects led by Kazakh researchers, entrepreneurs, and members of the general public who are embracing new ways of thinking and advancing the «green economy». This will allow for the establishment of a new «green» industry in Kazakhstan, as well as the establishment of an efficient production chain from production to consumption, processing, and export of «green» goods and products, with the potential for new Kazakhstani branded companies to enter the global market [1-3; 9; 13].

The environmental law of the Republic of Kazakhstan is a relatively new statute. It is deepening, vastly improving, and evolving quickly. A growing number of new regulatory legal acts and documents have been created, and they contain general and specific, direct and immediate norms and requirements that are only of an ecological and environmental nature. As a means of ensuring environmental improvement, sensible resource use, and appropriate resource protection, specially authorized bodies and services have been established [1-3; 9; 13].

Environmental protection measures are funded «on a residual basis» when regional authorities are required to pay other expenses from environmental revenues, especially in subsidized areas. The republic's current average ratio of environmental pollution payments to actually financed environmental protection measures is very low [1-3; 9; 13].

In general, it was beneficial during Kazakhstan's early stages of statehood development. However, some critical elements of the political strategy in the field of environmental management were overlooked.

In addition, Kazakhstan often uses controversial and unpopular indexes, in order to show its higher positions. For example, in the analysis part of Concept of transition of the Republic of Kazakhstan to sustainable development for 2007-2024 shown the quality of life index of the International University of Society, Nature and Man (Dubna, Russia) where Kazakhstan ranks 78th. Therefore, The Kazakhstan government pays less attention to the qualitative research and takes easy way to have information on the tourism environmental management without any financial and labor effort [1-3; 9; 13].

Besides, even though some Kazakhstan researchers have had a study on the development of tourism environmental management using different methodologies and tools, there is a gap on analysis, comparison, and literature review methods through ecotourism research [1-3; 9; 11-13].

Thus, the authors pointed out some major problems with Kazakhstan's ecotourism research and came to the conclusion that an appropriate ecotourism study can help Kazakhstan's tourism environment management develop. Through examination of Bhutanese ecotourism practices, the authors were able to pinpoint a research gap in Kazakhstan's tourism environmental management. The authors then offered some recommendations for how ecotourism research in Kazakhstan might be expanded.

Literature review. Ecotourism has become a topic of study in the field of tourism research after years of development and research. The professional Journal of Ecotourism was established in 2002, the same year the United Nations proclaimed it the International Year of Ecotourism (IYE). On top of that, in 2002, Canada hosted the World Ecotourism Summit, and one thousand participants coming from more than 100 countries participated in this event. The Summit's goal was to bring together governments, international organizations, non-governmental organizations (NGOs), tourism businesses, representatives of local and indigenous communities, academic institutions, and people interested in ecotourism in order for them to share knowledge and come up with some shared priorities and guiding principles for the development and management of ecotourism in the future [7-9].

Ecotourism is a subset of nature-based tourism that promotes the well-being of the local community while also protecting the environment and providing visitors with a fulfilling experience and enjoyment of nature. It has been debated in academic circles since the late 1980s and many authors wrote about «ecotourism» and «environmental tourism» [7-10].

A. Ninerola, M. Sanchez-Rebull and A. Hernandez-Lara, [14] wrote about problems of ecotourism research and ways of solving them. To assess ecotourism activities, W. Anderson [15] wrote in his research about four criteria: minimizing environmental repercussions, respecting host cultures, maximizing benefits to hosts, and optimizing visitor enjoyment. After its establishment, early definitions of ecotourism focused mostly on its link to nature. Ecotourism is now known by many different names, including green, sustainable, nature-based, alternative, and adventure tourism. Some definitions include elements of environmental education. Ecotourism is the practice of visiting relatively pristine natural areas with the intention of learning about, appreciating, and experiencing the landscape, the wild plants and animals that inhabit it, and any cultural manifestations (both historical and modern) that may be present.

Unfortunately, tourism environmental management has not been developed in Kazakhstan properly. Researchers in the country pay less attention to the environmental management in the tourism sector, yet they focus more on other elements of tourism as financial.

Methodology. In order to research tourism environmental management, different authors have used several methods. On one hand, Kazakhstan authors, including M. Ramazanova et al. [1], A.N. Zhumabekova and A.G. Zhumagazieva [2], B. Nasakaeva, [3] Y.A. Kumar and K.G. Sheryazdanova [9] applied different methods (analysis and comparison) in order to study tourism environmental management in Kazakhstan.

On the other hand, foreign authors as B. Spasojevic et al. [16], J. Welling et al. [17], P. Fakfare et al. [18], M. Wu et al. [19], M. Kang and G. Moscardo [20] used analysis, comparison, and literature review methods in their work. Therefore, these methods will be valuable in order to have the correct conclusion and recommendations for this research. Besides, M. N. Diaz and T. E. Rodriguez [21] used the methodology as a comparative analysis for tourism destinations.

In addition to a review of the literature, case studies and secondary data methods are used in this article. As an example, a number of authors have published articles and books on the subject matter. As a result, it is critical to use their work as a starting point. It has been pointed out by a few authors that tourism environmental management should be included in the tourism benefits balance at the tourist destinations. This is just one example of how the development of tourism in the European Union countries has resulted in positive outcomes that are fundamental to the tourism concept (such as conservation and protection for wildlife as well as educational tourism activities). For instance, in their research D. Styles, H. Schonberger, and G. Martos [4] show the importance of making research on tourism environmental management, especially analyzing environmental part. On top of that, most of them A. Hunt and A. Stroza [22] wrote that ecotourism research assist to develop tourism environmental management at tourism destinations.

The research was conducted in two languages English and Russian, due to the lack of information on the latter language. In addition, a literature search was conducted using Google Scholar and Web of Science utilizing a combination of keywords such as ecotourism, nature-based tourism, wildlife tourism, conservation, and community-based tourism.

MAIN PART OF THE RESEARCH

According to Bonilla [23], in order to develop ecotourism, the researchers should have sufficient information in English and data on tourist numbers. In 2020, more than 90 % of all publications in scientific journals were published in English.

Although different authors have given various definitions on ecotourism, the main idea of ecotourism is to travel in a sustainable way without harming the environment. In addition, minimizing the physical impact, having visitors and locals' positive experience, and investing the revenue to the conservation are included into the idea of ecotourism.

Ecotourism emphasizes local participation, ownership, and business opportunities to protect biodiversity, improve locals' well-being, provide learning opportunities, and engage tourists and the tourism industry in responsible behavior [24].

The authors decided to compare Kazakhstan with Bhutan, since latest has best example in ecotourism research practice. There are many indicators to compare both countries on the ecotourism industry, so the authors chose ecotourism research as a minor topic.

Bhutan is a landlocked country as Kazakhstan and located in Asia between China and India. The area of the country is around 38,000 km square, and it has five national parks. The population of Bhutan is roughly 800,000 [25].

According to World Bank statistics the GDP of Bhutan for 2020 is around 2,3 billion dollars. The country is one of the least-known and closed countries in the world [26].

Initially, the Bhutan government started to think only financial benefits from the tourism industry as many developing and least developed countries do. Then the environment began to have negative effects from the sector. Consequently, the Bhutanese government initiated several actions in order to avoid problems in the country.

It grew from a government monopoly to a semi-managed industry. At the beginning, the tourism industry was dominated by the country's total management. In the 90s, the state decided to privatize the tourism industry and open it up to Bhutanese tour operators due to push from the private sector that is insistent. Although liberalized, the country regulates the tourism sector's operations and finances [27].

It adheres to the «high value, little impact» principle. The Bhutanese government has adopted «Managed tourism» in order to protect the country's limited resources and traditional values, as well as the country's natural environment, against uncontrolled tourism. There were a number of administrative restrictions put in place in order to limit access and ensure high-quality services because of this program. These included the implementation of high all-inclusive rates for tourists (two hundred USD per head per day for cultural tourists and treks, and one hundred twenty USD per day for trekking) [27].

The table shows that despite Bhutan being 70 times smaller than Kazakhstan by the territory area it has more high-ranked research articles between 1980 and 2022 (Table 1).

Table 1 – The number of articles have been searched via Taylor and Francis system with keywords

Keywords	Kazakhstan	Bhutan
Kazakhstan (Bhutan) and Ecotourism	15	26
Kazakhstan (Bhutan) and Sustainable tourism	21	37
Kazakhstan (Bhutan) and Environmental management tourism	12	18
Kazakhstan (Bhutan) and Green tourism	11	20
Kazakhstan (Bhutan) and Nature-based tourism	10	17
Note – compiled by the authors		

Most articles on Kazakhstan ecotourism topic have been written in last ten years. Kazakhstan obviously has more human resources for doing more researches on the ecotourism topics, so if the government pays more attention, there will be research on this topic.

All these years, the priority was not qualitative research, but artificial statistics. In addition, science was not used in economics, education, or anywhere else, but lived on its own. Kazakhstan scientists have to reckon with conservatism, outdated stereotypes and ephemeral values, such as the pursuit of imaginary academic regalia and countless useless publications, and this is instead of real scientific discoveries and worthy articles in prestigious scientific journals that determine the true authority of a modern scientist [1-3; 9; 13].

When considering Bhutanese trekking, environmental and rural development concerns must be considered. Horses and yaks are in high demand as tourist transportation, which encourages the growth of domestic herds. Adding to the fragile mountain ecosystem's limited capacity. Overgrazing by livestock also contributes to biodiversity loss. The grazing and camping of transport animals may exacerbate environmental degradation. Farmers are abandoning environmentally friendly practices in favor of more lucrative and less environmentally friendly ones as the number of wealthy tourists increases. More research is needed to determine these technologies' long-term environmental effects [28-30].

The rankings as Global Wildlife Travel Index assists countries with perfect index scores to have more attention from foreign tourists. Therefore, for instance, if Kazakhstan has higher position in this index, it will be attractive for not only visitors but also international researchers in ecotourism sector [31].

On top of that, Kazakhstan has problems providing proper information in English or ranking organizations cannot find it via open resources. Another problem of collecting data or statistics is that many tourism organizations sell information on the tourism. For instance, according to the e-unwto.org researchers can buy statistics on Kazakhstan tourism for some money [32].

As in the table 2 shown Bhutan has an advantage on wildlife travel compare to Kazakhstan in several positions such as, Megafauna Conservation, National Park Pioneers, and Protected Natural Areas. Consequently, Kazakhstan can learn from Bhutan how to improve the position in this kind of rankings [33].

Table 2 – Global Wildlife Travel Index (2021)

#	Country	Wildlife Biodiversity	Megafauna Conservation	National Park Prevalence	National Park Pioneers	Protected Natural Areas	Natural History Museums	Global Wildlife Travel Index Score
63	Bhutan	1	7	3	4	7	1	23
112	Kazakhstan	1	3	6	2	1	3	16

Note – compiled by the authors based on [31]

In addition, authors chose to analyze national parks in Kazakhstan to understand the real problems of tourism environmental management.

The authors could find the map on the open access and in the map only 13 national parks shown [34]. During the research it was a real problem to find the proper map and information on the national parks in English or even in Kazakh and Russian languages (According to Law on the language of Kazakhstan, in state organizations and local self-government bodies, Russian is officially used along with Kazakh) (Table 3, Figure 1) [35].

In fact, three national parks, including Burabay, Charyn Canyon, and Kolsay-Kolderi are among the most five visited places by foreign tourists in Kazakhstan according to Kazakh Tourism [36]. Therefore, all information related to these tourist attractions should be provided in English. If visitors, also researchers cannot access to the all information in English in terms of safety, map etc. they could have problems. Ultimately, without providing proper information in different languages, Kazakhstan national parks can have problems in the development of ecotourism way.

Table 3 – List of Kazakhstan national parks

#	Region	Information in English (official website)	Tourist numbers, data and related information
1	Altyn-Emel	Yes, but not all information translated	No detailed information
2	Bayanaul	Yes, but not all information translated	No detailed information
3	Burabay	No	No detailed information
4	Buiratau	Yes	No detailed information
5	Charyn Canyon	Yes	No detailed information
6	Ile-Alatau	The website does not work	
7	Karkaraly	Yes	No detailed information
8	Katon Karagay	Yes, but not all information translated	No detailed information
9	Kokshetau	Yes, but not all information translated	No detailed information
10	Kolsay-Kolderi	No	No detailed information
11	Sairam-Ugam	No	No detailed information
12	Tarbagatai	Yes, but not all information translated	No detailed information
13	Ulytau	The website does not work	
14	Zhongar-Alatau	No	No detailed information

Note – compiled by the authors

Figure 1 – Map of Kazakhstan national parks

Note – source [34]

Bhutan has several well-developed maps on the national parks and reserves (Figure 2). Therefore, the potential researchers can easily all these tools in order to study the tourism environmental management of the country. In addition, every year the Bhutan Tourism Council publishes a detailed English report on the tourism situation

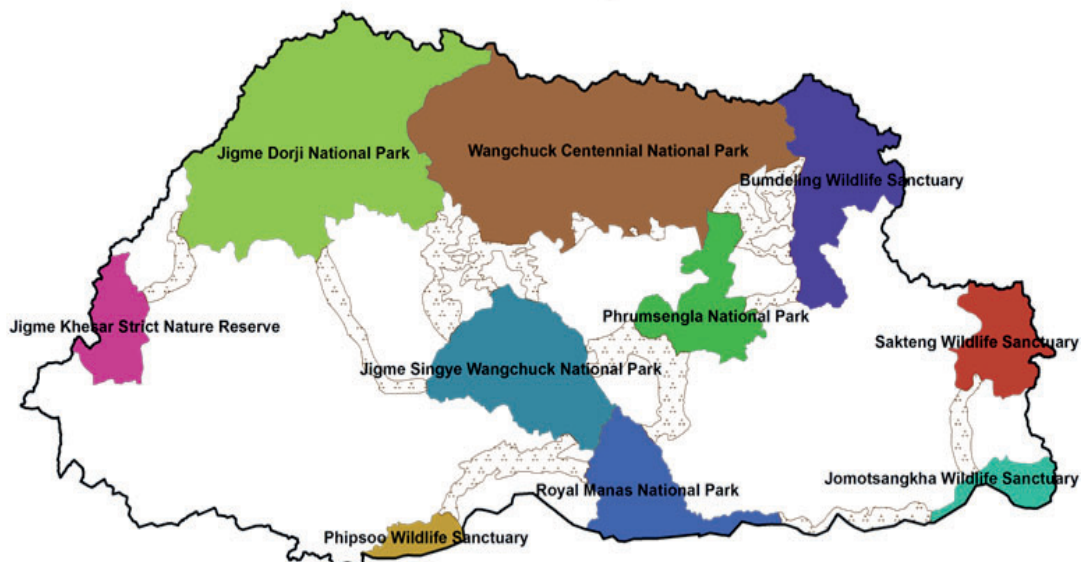

Figure 2 – Map of Bhutan protected areas

Note – source [37]

Findings and Discussion.

The authors drew attention to some significant flaws in Kazakhstan's ecotourism research and came to the conclusion that a suitable ecotourism study can aid Kazakhstan's development of its tourism environmental

management. The authors were able to identify a research gap in Kazakhstan's tourism environmental management by looking at Bhutanese ecotourism practices.

The main obstacles to developing ecotourism in Kazakhstan:

The lack of detailed data and information stops the research on the tourism destinations;

Kazakhstan government has problems with regulatory legal acts and documents on environmental management;

Not all information about national parks or other ecotourism destinations is available in English. Consequently, researchers cannot calculate and give suggestions or recommendations for further development because the national parks or other tourism attractions mostly do not publish the information in English. Consequently, the overuse of recreational resources could end up with environmental problems. Therefore, the carrying capacity or overtourism data should be provided in different languages;

The official statistics on the number of tourists do not match with the real numbers;

Unfortunately, another problem of the development of tourism in Kazakhstan is that the service provided in national parks and tourism destinations where ecotourism would be a perfect way to develop does not meet the price. Therefore, we could see the outflow of not only foreign but also local tourists to other countries.

Ultimately, if the government solves these problems then in the near future ecotourism will develop in a correct way. Consequently, it will give more opportunities for local tourism enterprises, tourists and authorities.

K. Hussinger and J. N. Carvalho [38] pointed out that if the scientists write high quality papers on tourism destinations, they will be popular among researchers. Thus, it is also important to have high ranked articles on the related topic about Kazakhstan for having more attention from the world. As a result, foreign and local researchers will have opportunities to win grants in order to study certain destinations in Kazakhstan.

There should not be only governmental research because in some cases the government can close problems in certain issues in the tourism industry.

For example, Bhutan has several international grants from different organizations and countries, for example, «SUSTOUR Bhutan» sponsored by the EU to research sustainable and green tourism in Bhutan. Another example is «Mainstreaming biodiversity into the tourism sector in Bhutan» that conducted by United Nations Development Programme and «Bhutan unveils new national brand-believe» conducted by World Tourism Organization. Thus, through all these and other research programs Bhutan could improve its tourism environmental management [39-42].

Kazakhstan has few international research documents conducted by United Nations or the Organization of Economic Co-operation and Development (OECD) such as «UN Kazakhstan annual report 2021», «SUSTOUKA – making sustainable tourism a reality in Kazakhstan», «Reforming Kazakhstan: progress, challenge and opportunities» or «Sixth national report on biological diversity in the Republic of Kazakhstan». Yet, these papers focus on only general information of Kazakhstan development in different spheres [43]. Therefore, Kazakhstan easily can take an experience of Bhutan development, in order to have specific and detailed reports.

Limitations. The lack information on Kazakhstan ecotourism research, including a small number of articles and not providing official information in English, shows that in the ecotourism development in the country has appeared blank.

Recommendations. Kazakhstan ecotourism has a great potential to be developed and to attract a large number of tourists. However, the country has many obstacles, including ecotourism research, yet, the authors gives some recommendations to improve it:

If the local authorities and researchers closely work with foreign experienced researchers then they would assist to find the real problems of the tourism development in the country.

All information on official websites of protected areas including national parks should be translated at least to English. In fact, if the number of translated languages would be more, it gives an opportunity to attract a large number of scientists from different countries.

To have trust fund with other countries to develop the national parks. The representatives of these countries will be interested in researching and developing the system in Kazakhstan national parks.

In any governmental papers, as laws, conceptions, standards etc. on tourism environmental management, the analyses part ought to be very high quality with deep research.

To publish each year a detailed English report on the tourism situation with analysis and statistics.

In addition, the local governmental offices and institutions should work with foreign organizations in order to give more scholarships and grants.

CONCLUSION

The authors identified a few key issues with Kazakhstan's ecotourism research, and they concluded that an appropriate ecotourism study can aid in the growth of the country's tourism environmental management:

- data shortage hinders tourism destination research;
- Kazakhstan's environmental laws are flawed;
- academics cannot measure and recommend development since national parks and other tourism destinations seldom give English information. Thus, overindulgence may affect the environment. Carrying capacity or overtourism statistics should be provided in many languages;
- unfortunately, the service in national parks and tourist places where ecotourism would be perfect does not match the price, which inhibits tourism development in Kazakhstan. Thus, foreign and domestic tourists will not visit these parks.

The authors identified a gap in Kazakhstan's tourism environmental management where more research should be focused through analysis of Bhutanese ecotourism practice. The researchers found that small countries such as Bhutan with low GDP and economic possibilities could develop an ecotourism industry and systemized all the access to the information related to the protected areas. Consequently, the country uses all mechanisms to improve its tourism environmental management, and in fact, all of the work in a proper way. On the other hand, unfortunately, the study shows that Kazakhstan information systems on national parks and other ecotourism resources desired to be better and improved. As a result, the authors made a few suggestions for how ecotourism research in Kazakhstan might be developed further:

- working with foreign specialists helps local authorities and researchers identify tourism development difficulties;
- all protected area websites including national parks should include English translations;
- national parks ought to be developed through using international trust funds;
- tourism environmental management legislation, ideas, standards, etc. need thorough analyses;
- an annual English tourist report containing analysis and data should be published;
- local governments and institutions should partner with international organizations to provide more scholarships and awards, therefore, these countries will analyze and develop Kazakhstan's national park system.

Thus, if these several key directions for the development of tourism environmental management in Kazakhstan ecotourism research mechanisms are established, the Kazakhstan's protected areas will be developed.

REFERENCES

1. Ramazanova M., Tortella B., Kakabayev A. Tourism development in Kazakhstan // *Revista Turismo and Desenvolvimento*. – 2019. – № 31. – P. 35-45.
2. Жумабекова А. Н., Жумагазиева А. Г. Экологический менеджмент в Казахстане // *Студенческий научный форум*. – 2014. – С. 3-39.
3. Насакаева Б. Современное состояние организационно-экономического механизма охраны окружающей среды в РК // *Вестник КЭУ*. – 2015. – № 4(39). – С. 88-91.
4. Styles D., Schoenberger H., Galvez Martos J. *Best Environmental Management Practice in the Tourism Sector*. – EUR 26022. Luxembourg (Luxembourg): Publications Office of the European Union, 2013. – 657 p.
5. Beall J., Boley B., Landon A., Woosnam K. What drives ecotourism: environmental values or symbolic conspicuous consumption? // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2021. – № 29(8). – P. 1215-1234. – DOI: <https://doi.org/10.1080/09669582.2020.1825458>.

6. Cobbinah P., Black R., N-yanbini N. Ecotourism Globalization: An Analysis of Policy and Expert Perspectives // *Tourism Planning and Development*. – 2020. – № 18(3). – P. 314-339. – DOI: <https://doi.org/10.1080/21568316.2020.1792540>.
7. Stamou A., Paraskevopoulos S. Representing protection action in an ecotourism setting: a critical discourse analysis of visitors' books at a Greek Reserve // *Critical Discourse Studies*. – 2008. – № 5(1). – P. 35-54. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/17405900701768620>.
8. Wearing S., Davidson P. Alternative Perspectives in Ecotourism Research // *World Leisure and Recreation*. – 1997. – № 39(4). – P. 39-45. – DOI: <https://doi.org/10.1080/10261133.1997.9674089>.
9. Kumar Y. A., Sheryazdanova K. G. Ecotourism study in Kazakhstan: the past, present and the future // *Eurasian journal of Ecology*. – 2021. – № 2(67). – P. 4-20.
10. Akbar I., Yang Zh. The influence of tourism revenue sharing constraints on sustainable tourism development: a study of Aksu-Jabagly nature reserve, Kazakhstan // *Asian Geographer*. – 2022. – №39(2). – P. 133-153, DOI: [10.1080/10225706.2021.1894462](https://doi.org/10.1080/10225706.2021.1894462).
11. Thapa B. Ecotourism Education and Development in Kazakhstan // *Journal of Hospitality & Tourism Education*. – 2019. – №31(2). – P. 119-124. DOI: [10.1080/10963758.2018.1485499](https://doi.org/10.1080/10963758.2018.1485499).
12. Tiberghien G. Managing the Planning and Development of Authentic Eco-Cultural Tourism in Kazakhstan // *Tourism Planning & Development*. – 2019. – №16(5). – P. 494-513. DOI: [10.1080/21568316.2018.1501733](https://doi.org/10.1080/21568316.2018.1501733).
13. Чумаченко Т. Н. Концепция экологической безопасности и развитие экологической политики республики Казахстан // *Вестник КазНПУ*. – 2015. – № 3(42). – С. 26-32.
14. Ninerola A., Sanchez-Rebull A., Hernandez-Lara A. Tourism research on sustainability: a bibliometric analysis // *Sustainability*. – 2019. – № 11(5). – Article 1377.
12. Anderson W. Promoting ecotourism through networks: case studies in the Balearic Islands // *Journal of Ecotourism*. – 2009. – № 8(1). – P. 51-69. – DOI: [10.1080/14724040802140584](https://doi.org/10.1080/14724040802140584).
13. Spasojević B., Lohmann G., Scott N. Air transport and tourism – a systematic literature review (2000–2014) // *Current Issues in Tourism*. – 2018. – № 21(9). – P. 975-997. – DOI: <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1334762>.
14. Welling J., Árnason P., Ólafsdóttir R. Glacier tourism: a scoping review // *Tourism Geographies*. – 2015. – № 17(5). – P. 635-662. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14616688.2015.1084529>.
15. Fakfare P., Lee J., Han H. Thailand tourism: a systematic review // *Journal of Travel and Tourism Marketing*. – 2022. – № 39(2). – P. 188-214. – DOI: <https://doi.org/10.1080/10548408.2022.2061674>.
16. Wu M., Wall G., Tong Y. Research on China's Inbound Tourism: A Comparative Review // *Journal of China Tourism Research*. – 2019. – № 15(3). – P. 320-339. – DOI: <https://doi.org/10.1080/19388160.2018.1516584>.
17. Kang M., Moscardo G. Exploring Cross-cultural Differences in Attitudes towards Responsible Tourist Behaviour: A Comparison of Korean, British and Australian Tourists // *Asia Pacific Journal of Tourism Research*. – 2006. – № 11(4). – P. 303-320. – DOI: <https://doi.org/10.1080/10941660600931143>.
18. Diaz M. N., Rodriguez T. E. Determining the Sustainability factors and performance of a tourism destination from the stakeholders' perspective // *Sustainability*. – 2016. – № 8(9). – Article 951.
19. Hunt C., Stronza A. Bringing ecotourism into focus: applying a hierarchical perspective to ecotourism research // *Journal of Ecotourism*. – 2009. – № 8(1). – P. 1-17. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14724040802283202>.
20. Bonilla J. How to end the hegemony of English in scientific research [Electronic resource] // *El Pais* [web-site]. – 2021. – URL: <https://english.elpais.com/usa/2021-07-30/how-to-end-the-hegemony-of-english-in-scientific-research.html> (Accessed: 15.01.2023).
21. Hvenegaard G. Using Tourist Typologies for Ecotourism Research // *Journal of Ecotourism*. – 2002. – № 1(1). – P. 7-18. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/14724040208668109>.
22. Bhutan Population [Electronic resource] // *Worldometers.info* [website]. – 2022. – URL: <https://www.worldometers.info/world-population/bhutan-population/> (Accessed: 15.01.2023).
23. GDP – Bhutan [Electronic resource] // *TheWorldBank* [website]. – 2020. – URL: <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=BT> (Accessed: 15.01.2023).

24. Rinzin Ch., Vermeulen W. and Glasbergen P. Ecotourism as a mechanism for sustainable development: the case of Bhutan // *Environmental Sciences*. – 2007. – № 4(2). – P. 109-125. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/15693430701365420>.
25. Montes J., Kafley B. Ecotourism discourses in Bhutan: contested perceptions and values // *Tourism Geographies*. – 2019. – № 1173-1196. – DOI: <https://doi.org/10.1080/14616688.2019.1618905>.
26. Protected areas and Biological corridors of Bhutan [Electronic resource] // *Bhutan Biodiversity* [website]. – 2022. – URL: <https://bt.chm-cbd.net/protected-areas/protected-areas-and-biological-corridors-bhutan> (Accessed: 14.01.2023).
27. Tourism Policy of the Kingdom of Bhutan [Electronic resource] // *Tourism council of Bhutan* [website]. – 2020. – URL: <https://www.gnhc.gov.bt/en/wp-content/uploads/2020/12/DRAFT-TOURISM-POLICY-.pdf> (Accessed: 12.01.2023).
28. Global wildlife travel index: the best destination for wildlife travel [Electronic resource] // *True Travel* [website]. – 2021. – URL: <https://www.true.travel/wildlife-travel-index/> (Accessed: 15.01.2023).
29. Kazakhstan: Country-specific: Outbound tourism 1995-2021 [Electronic resource] // *e-UNWTO* [website]. – 2023. – URL: <https://www.e-unwto.org/doi/suppl/10.5555/unwtotfb0398250119952021202212?role=tab> (Accessed: 15.01.2023).
30. Wallen J. How Bhutan's Limit on Tourists and Promotion of Happiness Has Made it the Top Place to Visit [Electronic resource] // *Luxury travel advisor*, [website]. – 2019. – URL: <https://www.luxurytraveladvisor.com/asia/how-bhutan-s-limit-tourists-and-promotion-happiness-has-made-it-top-place-to-visit> (Accessed: 15.01.2023).
31. National Parks of Kazakhstan [Electronic resource] // *Outdoors.kz* [website]. – 2023. – URL: <https://www.outdoors.kz/index.php/en/campsites/national-parks> (Accessed: 15.01.2023).
32. Law on the languages of Kazakhstan [Electronic resource] // *Adilet* [website]. – 2023. – URL: https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151_ (Accessed: 15.01.2023).
33. В трех национальных парках страны будут развивать экотуризм [Electronic resource] // *Kazinform* [website]. – 2019. – URL: https://www.inform.kz/ru/v-treh-nacional-nyh-parkah-strany-budut-razvivat-ekoturizm_a3556591 (Accessed: 15.01.2023).
34. Bhutan Biological Conservation Complex [Electronic resource] // *World Wildlife Fund* [website]. – 2023. – URL: https://www.wwfbhutan.org/t/projects/_bhutan_biological_conservation_complex/ (Accessed: 15.01.2023).
35. Hussinger K., Carvalho J. N. The long-term effect of research grants on the scientific output of university professors // *Industry and Innovation*. – 2022. – № 29(4). – P. 463-487. – DOI: 10.1080/13662716.2021.1990023.
36. Tourism establishment census of Bhutan 2021, Planning and research Tourism Council of Bhutan [Electronic resource] // *Tourism council of Bhutan* [website]. – 2021. – URL: https://www.tourism.gov.bt/uploads/attachment_files/tcb_esC39jNL_Tourism%20Establishment%20Census%20of%20Bhutan%20-%20WEB.pdf (Accessed: 15.01.2023).
37. Karst H. This is a holy place of Ama Jomo”: buen vivir, indigenous voices and ecotourism development in a protected area of Bhutan // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2016. – № 25(6). – P. 746-762. – DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2016.1236802>.
38. Gurung D., Scholz R. Community-based ecotourism in Bhutan: Expert evaluation of stakeholder-based scenarios // *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*. – 2008. – № 15(5). – P. 397-411. – DOI: <http://dx.doi.org/10.3843/SusDev.15.5:1>.
39. Wangchuk S., Lham D., Dudley N., Stolton S. Half-Bhutan the Evolution and Effectiveness of Protected Areas in a Country Recognizing Nature Needs Half // *International Journal of Wilderness*. – 2017. – № 23(1). – Article 1:e46. – DOI: <https://doi.org/10.1111/csp2.46>.
40. UN Kazakhstan Annual report 2021 [Electronic resource] // *United Nations* [website]. – 2021. – URL: <https://kazakhstan.un.org/en/176526-un-kazakhstan-annual-report-2021> (Accessed: 15.01.2023).

REFERENCES

1. Ramazanova, M., Tortella, B. and Kakabayev, A. (2019). Tourism development in Kazakhstan. *Revista Turismo and Desenvolvimento*, 31, 35-45.
2. Zhumabekova, A. N. and Zhumagazieva, A. G. (2014). *Ekologicheskij menedzhment v Kazahstane. Studencheskij nauchnyj forum*, 3-39 (In Russian).
3. Nasakaeva, B. (2015). *Sovremennoe sostoyanie organizacionno-ekonomicheskogo mekhanizma ohrany okruzhayushchej sredy v RK. Vestnik KEU*, 4(39), 88-91 (In Russian).
4. Styles, D., Schoenberger, H. and Galvez Martos, J. (2013). *Best Environmental Management Practice in the Tourism Sector. EUR 26022. Luxembourg (Luxembourg): Publications Office of the European Union*, 657 p.
5. Beall, J., Boley, B., Landon, A. and Woosnam, K. (2021). What drives ecotourism: environmental values or symbolic conspicuous consumption? *Journal of Sustainable Tourism*, 29(8), 1215-1234.
6. Cobbinah, P., Black, R. and N-yanbini, N. (2020). Ecotourism Globalization: An Analysis of Policy and Expert Perspectives. *Tourism Planning and Development*, 18(3), 314-339. <https://doi.org/10.1080/21568316.2020.1792540>.
7. Stamou, A. and Paraskevopoulos, S. (2008). Representing protection action in an ecotourism setting: a critical discourse analysis of visitors' books at a Greek Reserve. *Critical Discourse Studies*, 5(1), 35-54. <http://dx.doi.org/10.1080/17405900701768620>.
8. Wearing, S. and Davidson, P. (1997). *Alternative Perspectives in Ecotourism Research. World Leisure and Recreation*, 39(4), 39-45. <https://doi.org/10.1080/10261133.1997.9674089>.
9. Kumar, Y. A. and Sheryazdanova, K. G. (2021). Ecotourism study in Kazakhstan: the past, present and the future. *Eurasian journal of Ecology*, 2(67), 4-20.
10. Akbar, I. and Yang, Zh. (2022). The influence of tourism revenue sharing constraints on sustainable tourism development: a study of Aksu-Jabagly nature reserve, Kazakhstan. *Asian Geographer*, 39(2). 133-153. [10.1080/10225706.2021.1894462](https://doi.org/10.1080/10225706.2021.1894462).
11. Thapa, B. (2019). Ecotourism Education and Development in Kazakhstan. *Journal of Hospitality and Tourism Education*, 31(2). 119-124. [10.1080/10963758.2018.1485499](https://doi.org/10.1080/10963758.2018.1485499).
12. Tiberghien, G. (2019). Managing the Planning and Development of Authentic Eco-Cultural Tourism in Kazakhstan. *Tourism Planning and Development*, 16(5). 494-513. [10.1080/21568316.2018.1501733](https://doi.org/10.1080/21568316.2018.1501733).
13. Chumachenko, T. N. (2015). *Koncepciya ekologicheskoy bezopasnosti i razvitie ekologicheskoy politiki respubliki Kazahstan. Vestnik KazNPU*, 3(42), 26-32 (In Russian).
14. Ninerola, A., Sanchez-Rebull, A. and Hernandez-Lara, A. (2019). Tourism research on sustainability: a bibliometric analysis. *Sustainability*, 11(5), 1377.
15. Anderson, W. (2009). Promoting ecotourism through networks: case studies in the Balearic Islands. *Journal of Ecotourism*, 8(1), 51-69. [10.1080/14724040802140584](https://doi.org/10.1080/14724040802140584).
16. Spasojevic, B., Lohmann, G. and Scott, N. (2018). Air transport and tourism – a systematic literature review (2000–2014). *Current Issues in Tourism*, 21(9), 975-997. <https://doi.org/10.1080/13683500.2017.1334762>.
17. Welling, J., Árnason, P. and Ólafsdóttir R. (2015). Glacier tourism: a scoping review. *Tourism Geographies*, 17(5), 635-662. <https://doi.org/10.1080/14616688.2015.1084529>.
18. Fakfare, P., Lee, J. and Han, H. (2022). Thailand tourism: a systematic review. *Journal of Travel and Tourism Marketing*, 39(2), 188-214. <https://doi.org/10.1080/10548408.2022.2061674>.
19. Wu, M., Wall, G. and Tong, Y. (2019). Research on China's Inbound Tourism: A Comparative Review. *Journal of China Tourism Research*, 15(3), 320-339. <https://doi.org/10.1080/19388160.2018.1516584>.
20. Kang, M. and Moscardo, G. (2006). Exploring Cross-cultural Differences in Attitudes towards Responsible Tourist Behaviour: A Comparison of Korean, British and Australian Tourists. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, 11(4), 303-320. <https://doi.org/10.1080/10941660600931143>.
21. Diaz, M. N. and Rodriguez T. E. (2016). Determining the Sustainability factors and performance of a tourism destination from the stakeholders' perspective. *Sustainability*, 8(9), 951.

22. Hunt, C. and Stronza, A. (2009). Bringing ecotourism into focus: applying a hierarchical perspective to ecotourism research. *Journal of Ecotourism*, 8(1), 1-17. <http://dx.doi.org/10.1080/14724040802283202>.
23. Bonilla, J. (2021) How to end the hegemony of English in scientific research. *El Pais*. <https://english.elpais.com/usa/2021-07-30/how-to-end-the-hegemony-of-english-in-scientific-research.html>
24. Hvenegaard, (2002). G. Using Tourist Typologies for Ecotourism Research. *Journal of Ecotourism*, 7-18. <http://dx.doi.org/10.1080/14724040208668109>.
25. Worldometers.info. (2023). Bhutan Population. <https://www.worldometers.info/world-population/bhutan-population/>
26. GDP – Bhutan. (2020). TheWorldBank. <https://data.worldbank.org/indicator/NY.GDP.MKTP.CD?locations=BT>
27. Rinzin, Ch., Vermeulen, W. and Glasbergen P. (2007). Ecotourism as a mechanism for sustainable development: the case of Bhutan. *Environmental Sciences*, 4(2), 109-125. <http://dx.doi.org/10.1080/15693430701365420>.
28. Montes, J. and Kafley, B. (2019). Ecotourism discourses in Bhutan: contested perceptions and values // *Tourism Geographies*, 1173-1196. <https://doi.org/10.1080/14616688.2019.1618905>.
29. Bhutan Biodiversity. (2022). Protected areas and Biological corridors of Bhutan. <https://bt.chm-cbd.net/protected-areas/protected-areas-and-biological-corridors-bhutan>.
30. Tourism council of Bhutan. (2023). Tourism Policy of the Kingdom of Bhutan. <https://www.gnhc.gov.bt/en/wp-content/uploads/2020/12/DRAFT-TOURISM-POLICY-.pdf>.
31. True Travel. (2021). Global wildlife travel index: the best destination for wildlife travel. <https://www.true.travel/wildlife-travel-index/>.
32. e-UNWTO. (2023). Kazakhstan: Country-specific: Outbound tourism 1995-2021. https://www.eunwto.org/doi/suppl/10.5555/unwtotfb0398250119952021_202212?role=tab.
33. Wallen, J. (2019). How Bhutan's Limit on Tourists and Promotion of Happiness Has Made it the Top Place to Visit. *Luxury travel advisor*, <https://www.luxurytraveladvisor.com/asia/how-bhutan-s-limit-tourists-and-promotion-happiness-has-made-it-top-place-to-visit>.
34. Outdoors.kz. (2023). National Parks of Kazakhstan. <https://www.outdoors.kz/index.php/en/campsites/national-parks>.
35. Adilet. (2023). Law on the languages of Kazakhstan. https://adilet.zan.kz/eng/docs/Z970000151_
36. Kazinform. (2019). V trekh nacional'nyh parkah strany budut razvivat' ekoturizm. https://www.inform.kz/ru/v-treh-nacional-nyh-parkah-strany-budut-razvivat-ekoturizm_a3556591 (In Russian).
37. World Wildlife Fund. (2023). Bhutan Biological Conservation Complex. https://www.wwfbhutan.org/t/projects/_bhutan_biological_conservation_complex/
38. Hussinger, K. and Carvalho J. N. (2022). The long-term effect of research grants on the scientific output of university professors. *Industry and Innovation*, 29(4), 463-487. 10.1080/13662716.2021.1990023.
39. Tourism council of Bhutan. (2021). Tourism establishment census of Bhutan 2021, Planning and research Tourism Council of Bhutan. https://www.tourism.gov.bt/uploads/attachment_files/tcb_esC39jNL_Tourism%20Establishment%20Census%20of%20Bhutan%20-%20WEB.pdf
40. Karst, H. (2016). This is a holy place of Ama Jomo”: buen vivir, indigenous voices and ecotourism development in a protected area of Bhutan. *Journal of Sustainable Tourism*, 25(6), 746-762. <http://dx.doi.org/10.1080/09669582.2016.1236802>.
41. Gurung, D. and Scholz R. (2008). Community-based ecotourism in Bhutan: Expert evaluation of stakeholder-based scenarios. *International Journal of Sustainable Development and World Ecology*, 15(5), 397-411. <http://dx.doi.org/10.3843/SusDev.15.5:1>.
42. Wangchuk, S., Lham, D., Dudley, N. and Stolton, S. (2017). Half-Bhutan the Evolution and Effectiveness of Protected Areas in a Country Recognizing Nature Needs Half. *International Journal of Wilderness*, № 23(1). <https://doi.org/10.1111/esp2.46>.
43. United Nations (2021). UN Kazakhstan Annual report 2021. <https://kazakhstan.un.org/en/176526-un-kazakhstan-annual-report-2021>

**ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭКОТУРИЗМ САЛАСЫНДАҒЫ ЗЕРТТЕУ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМ
МЕНЕДЖМЕНТІН ДАМУДАҒЫ ТИІМДІ МЕХАНИЗМ РЕТІНДЕ**

Б. М. Пазылхайыр^{1*}, Ж. М. Асипова¹, А. С. Ақтымбаева¹

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АНДАТПА

Бұл жұмыстың *мақсаты* Қазақстан Республикасындағы туризмнің экологиялық менеджменті саласындағы экотуризмнің ағымдағы жай-күйінің деңгейін анықтау, сондай-ақ сыни талдау және кейінгі зерттеулер үшін олқылықтарды анықтау арқылы жақсы түсінік алу үшін оны салыстырмалы бағалауды жүргізу болып табылады.

Әдіснамасы. Осы зерттеулердің әдістері ретінде талдау, салыстыру және әдеби шолу қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Қазақстан мен Бутандағы экотуризмнің қазіргі жағдайын зерттеу және нақты талдау. Бұдан шығатыны, экотуризм саласындағы зерттеулердің бутандық үлгісі Қазақстан Республикасында туризмнің экологиялық менеджментін одан әрі дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Зерттеу нәтижелері. Авторлар Қазақстандағы экотуризмді зерттеудің негізгі проблемаларын, оның ішінде толық деректер мен ақпараттың жоқтығын, сондай-ақ нормативтік құқықтық актілер мен құжаттармен проблемаларды анықтады. Экотуризмді дұрыс зерттеу елдегі туризмнің экологиялық менеджментін дамытуға ықпал етуі мүмкін.

Бутанның экотуризмді зерттеу тәжірибесін талдай отырып, авторлар біздің еліміздің туризмді дамыту саласындағы қоршаған ортаны басқару мәселелерінде олқылықтарды тапты, оларға одан әрі ерекше назар аудару керектігін қарастырды. Осы негізде авторлар елдегі экотуризм зерттеулерін одан әрі дамыту бойынша бірнеше ұсыныстар берді. Бұл тәжірибелі шетелдік зерттеушілермен тығыз ынтымақтастық, қорғалатын табиғи аумақтардың веб-сайттарын жақсарту, басқа елдермен сенім қорын құру, туризмдегі қоршаған ортаны басқару жөніндегі нормативтік құжаттарды жетілдіру. Сонымен қатар, есептерді ағылшын тілінде жариялау қажеттілігі және мемлекеттің туризм саласында жеткілікті гранттар мен стипендиялар беруі.

Түйін сөздер: экотуризм, Қазақстан, туризмнің экологиялық менеджменті, тұрақты туризм.

**ИССЛЕДОВАНИЯ В ОБЛАСТИ ЭКОТУРИЗМА В КАЗАХСТАНЕ КАК УСПЕШНЫЙ
МЕХАНИЗМ В РАЗВИТИИ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО МЕНЕДЖМЕНТА ТУРИЗМА**

Б. М. Пазылхайыр^{1*}, Ж. М. Асипова¹, А. С. Ақтымбаева¹

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Целью данной работы является определение уровня текущего состояния экотуризма в области экологического менеджмента туризма в Республике Казахстан, а также проведение его сравнительной оценки для получения лучшего понимания посредством критического анализа и выявления пробелов для последующих исследований.

Методология. В качестве методов настоящих изысканий были использованы анализ, сравнения и выводы по литературному обзору.

Оригинальность / ценность работы заключается в исследованиях и конкретном анализе нынешней ситуации экотуризма в Казахстане и Бутане. Из чего следует, что Бутанский пример исследований в области экотуризма мог бы способствовать дальнейшему развитию экологического менеджмента туризма в Республике Казахстан.

Результаты исследования. Авторы выявили основные проблемы исследования экотуризма в Казахстане, в том числе отсутствие исчерпывающих данных и информации, а также проблемы с нормативными правовыми актами и документами. Правильное изучение экотуризма может способствовать развитию экологического менеджмента туризма в стране.

Проанализировав бутанскую практику исследований в области экотуризма, авторы обнаружили пробелы в вопросах управления окружающей средой в области развития туризма нашей страны, на которых следует сосредоточить в дальнейшем особое внимание. Таким образом, авторы дали несколько рекомендаций по дальнейшему развитию исследований в области экотуризма в Казахстане. Это такие, как тесное сотрудничество с опытными зарубежными исследователями, улучшение веб-сайтов охраняемых территорий, создание трастового фонда с другими странами, совершенствование нормативных документов по управлению окружающей средой в туризме. Наряду с этим, необходимость публикации отчетов на английском языке и предоставление государством достаточного количества грантов и стипендий в области туризма.

Ключевые слова: экотуризм, Казахстан, экологический менеджмент туризма, устойчивый туризм.

ABOUT THE AUTHORS

Pazylkhaiyr Bauyrzhan Meirambekuly – PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: bauyrzhan.pazylkhaiyr@gmail.com*

Assipova Zhanna Medeuovna – Ph.D., Associate Professor, Senior Research Fellow, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhanna.assipova@kaznu.kz

Aktymbayeva Aliya Sagyndykovna – Associate Professor, Head of Department of Recreation geography and tourism, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya.aktymbayeva@kaznu.kz

МРНТИ 06.71.57

JEL Classification: L20; P13; Z30

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-97-110>

ТУРИСТІК КӘСПОРЫНДАРДЫҢ БӘСЕКЕЛЕСТІК, ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ, БІРЛЕСКЕН БӘСЕКЕЛЕСТІК ҚАРЫМ-ҚАТЫНАСТАРЫ: БИБЛИОМЕТРИКАЛЫҚ ТАЛДАУ

А. А. Әмірбаева¹, Л. М. Муталиева^{2*}, Л. М. Байтенова³

¹«Тұран-Астана» Университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

²Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы

³Ғұмарбек Даукеев атындағы Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Соңғы жиырма жылдықта туризмдегі бәсекелестік тұжырымдамасы бойынша зерттеулер кеңейді. Бәсекелестер арасындағы қарым-қатынасқа қатысты қолданыстағы теориялар мен зерттеулер бәсекелестік немесе ынтымақтастыққа бағытталған, онда қарым-қатынастың бір түрі қарсыласқа қауіп төндіруі немесе көмектесуі мүмкін. Дегенмен, бүгінгі таңда әдебиетте бәсекелес компаниялар арасындағы стратегиялық қатынастар бәсекелестік пен ынтымақтастықтан бірлескен бәсекелестікке дейін эволюцияланды.

Зерттеудің мақсаты – библиометрикалық талдаудың көмегімен аталған жұмыс осы триаданың туризм индустриясында уақыт өткен сайын қалай дамығанын жақсы түсіну үшін осы тақырып бойынша заманауи шолу жасауға өз үлесін қосуға ұмтылады.

Әдіснамасы. Бұл зерттеу авторлар мен елдер арасындағы бірлескен авторлық, сондай-ақ авторлардың кілт сөздерінің сәйкестігі сияқты библиометрикалық әдістердің комбинациясы қолданылды. Сонымен қатар, жарияланымдар мен дәйексөздер негізінде ең ықпалды мемлекеттер, институттар, басылымдар мен авторлар анықталды. 2000-2022 жылдар аралығында жарияланған барлығы 302 мақала Scopus дерекқорынан алынды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы – туризм саласындағы кәсіпорындардың арасындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық стратегиялық қатынастар аясында жарияланған мақалалардың байланысын анықтауға, зерттеу жұмыстардың эволюциясын талдауға, өзекті тақырыптарды анықтауға, болашақ зерттеу тенденцияларын болжауға септігін тигізеді. Зерттеуден алған ақпарат арқылы болашақ мақалалардың сапасын жақсарту үшін пайдалануға болады.

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, 2000 жылдан бері басылымдар саны артып, ғалымдардың бұл салаға деген қызығушылығы артқан. Жарияланған мақалалар 55 елден басылымға шыққан. Көп мақала жариялаған алғашқы 10 мемлекет барлық жұмыстың 89,73 % үлесін алып отыр. Едәуір мақала шығарған ғылыми орталық, бірлескен авторлық жұмыстар жариялаған өнімді мемлекет, ең көп мақала жариялаған автор анықталды. Ең көп сілтеме жинаған мақалалардың көпшілігі Elsevier баспагерге тиесілі. Түйін сөздер талдау барысында 3 кластер анықталды.

Түйін сөздер: библиометрикалық талдау, Scopus базасы, бәсекелестік, ынтымақтастық, бірлескен бәсекелестік, туризм кәсіпорындары.

КІРІСПЕ

Бәсекелестік жаһандық экономикада нарықтың қозғаушы күші болып саналады. Бұл мақалада әлемде кең таралған бәсекелестік және бірлескен бәсекелестік (ынтымақтастық, кооперация) ұғымдары қарастырылады.

Бәсекелестік ұғымын ғылыми айналымға А. Смит енгізді деп есептеледі. Бәсекелестік теориясын қалыптастыруда Д. Рикардо, Дж. С. Милль, К. Г. Маркс, А. Маршалл, У. С. Джевонс, Ф. И. Эджуорт, А. О. Курно, П. Сраффа, Э. Г. Чемберлин, Дж. В. Робинсон, Дж. М. Кейнс, К. Дж. Эрроу, Й. А. Шумпетер, Ф. А. Фон Хайек, Г. А. Саймон, Дж. Дж. Стиглер, Д. К. Гэлбрэйт, И. М. Кирцнер деген экономика ғылымның түрлі салаларының өкілдері тұжырымдамаларын жасады [1].

Әлемдік экономиканың жаһандануы, ақпараттық революция, бизнес-коммуникацияның жетілуі, нарықта икемді жаңа кәсіпорындардың пайда болуы қазіргі заманғы бәсекелестік қатынастарды зерттеуге және бәсекелестік артықшылық тұжырымдамасын қалыптастыруға негіз болды. Бәсекелестік артықшылық тұжырымдамасының негізін салушы М. Ю. Портер болып табылады. Бәсекелестік артықшылықтың негізгі көзі ретінде тұтынушылармен ұзақ мерзімді қарым-қатынастарды, серіктестікті, стратегиялық альянстарды, сондай-ақ ақпараттық өрісте өзін тиімді интеграциялау қабілетін жатқызады [1]. Серіктестік демекші, бәсекелестер арасындағы кооперациялық байланыстар соңғы он жылдықта ерекше кеңейді – ынтымақтастық туралы жаңа келісімдердің 50 % бәсекелестер арасында жасалды [2]. Кейбір қатынастар таза бәсекелестіктен тұрса, кейбірі ынтымақтастықтан тұрады. Ал, екі шектің арасында екеуінің де үйлесімінен тұратын қатынастар да бар. Дестинацияның шектеулі ресурстарын неғұрлым тиімді пайдалану үшін ынтымақтастық қарым-қатынас маңызды болады [3].

Бірлескен бәсекелестік түсінігін бірінші рет Novell компаниясының негізін қалаушы Рэймонд Норд 1980 жылдары ойластырған. Бұл екі тараптың нарықта артықшылықтарға қол жеткізу үшін бәсекелестіктің әдеттегі ережелерінен бөлек маңызды стратегиялардың түрі болып табылады [4]. Бәсекелестік жағдайындағы ынтымақтастық – бұл нарықта екі немесе одан да көп кәсіпорындардың бір мезгілде бір-бірімен бәсекелесуі және ынтымақтасуы.

Бірлескен ынтымақтастық туралы теориялық негіздерді Рикардо Боункен, Иоанна Гаст, Джэймс Крик авторлары ашып жазса, инновация мен ынтымақтастықтың байланысын Валентина

Делла Корте және Ребекка Луи зерттеді. Барух пен Лин ынтымақтастық және оның кәсіпкерліктің өнімділігіне әсерін жазса, бірлескен ынтымақтастықта біліммен бөлісу менеджменті туралы Илона Ильвонен және Вилма Вуори жұмыс шығарды. Войцех Чакон, Каролина Муха-Кузь және Мариуш Рогальский 1997-2010 жылдар аралығындағы ынтымақтастық тақырып бойынша жарыққа шыққан ғылыми жұмыстарға әдебиеттік шолу жасап, библиометрикалық талдау жүргізді. Ал, туризм саласындағы бірлескен бәсекелестік туралы ғылыми жұмыстарды 2017-2018 жылдары Чим-Мики және Батиста-Канино жазды [5].

Туризм индустриясы бір-бірін толықтыратын өнімдерді қамтамасыз ететін көптеген шағын кәсіпорындардан тұрады деп сипатталады [6]. Туристік өнімнің күрделілігіне байланысты туристік бағыттағы фирмалардың көпшілігі бір-біріне тәуелді. Бәсекелес болумен қатар, олар туристік өнімнің сапасын көтеру үшін бірге жұмыс істеуі керек. Географиялық тұрғыдан шектелген аумақта әртүрлі кәсіпорындар тығыз байланыста, ынтымақтасуға міндетті. Туристік аймақтың дамуы немесе тоқырауы әр түрлі кәсіпкерлердің бәсекелес ретінде әрекет етуіне немесе әртүрлі деңгейде ынтымақтасу қабілеттілігіне байланысты. Бәсекелестік ынтымақтастықпен теңдестірілген болуы керек [7].

Туристік кәсіпорындар өз тұтынушылары үшін қол жетімді қызмет түрлерін кеңейтіп, жақсартуға ұмтылады. Соған орай, дестинацияда түрлі ұйымдардың ынтымақтасуының 2 түрлі желісі болуы мүмкін. Көлденең желілерге ұқсас қызметтер көрсететін ұйымдар жатады (қонақ үйлер мен мотельдер), ал тік желілерге әр түрлі қызметтерді ұсынатын ұйымдар жатады [3].

2018 жылғы бақылауларға, сұхбаттарға және сауалнамаларға негізделген эмпирикалық материал ынтымақтастықтың маңыздылығын көрсетеді. Зерттеудің қорытындысы бойынша шағын бизнес иелерінің басқа мекемелермен ынтымақтасудың негізгі факторы ретінде өздерінің ресурстарының жетіспеушілігін санайды. Кәсіпкерлер ынтымақтастық арқылы білім немесе қосымша ақпарат алмасуға тырысады [7].

Ынтымақтасу арқылы мекемелер бәсекелестердің мүмкіндіктері туралы құнды ақпаратқа және басқа ресурстарға қол жеткізе алады [8]. Бірлескен бәсекелестік қатынастағы кәсіпкерлер өз тәжірибелерімен бөліседі, күнделікті мәселелер мен оқиғаларды талқылай алады [9]. Ынтымақтастық қатынастары арқылы бәсекелестер ресурстарды бөлісіп, белгілі бір салаларда ортақ мақсаттарға жетіп, өнімділікті арттырады [10]. Яғни, туризм саласында келушілерді жергілікті жерге тартудың ортақ мақсатына қол жеткізу үшін кәсіпкерлер ресурстарды біріктіріп, өзара міндеттемелерді дамытуға тырысады [3].

Іскерлік басқару саласындағы зерттеулер ынтымақтастық процестеріне және компаниялар арасында қарым-қатынас құруға қызығушылық артып отырғанын көрсетті [11]. Ивонн өз зерттеуінде бәсекелестер арасындағы қарым-қатынастар туралы теориялардың және зерттеулердің жоқтығын талқылады. Бәсекелестікке немесе ынтымақтастыққа бөлек назар аударылды, ал қос қарым-қатынас аз зерттелді деп айтады [12]. Менеджмент әдебиеттерінде бәсекелестік пен ынтымақтастық арасындағы тепе-теңдікті түсіну үшін, әсіресе дестинациядағы туристік бизнестің бірлескен қарым-қатынаста қалай жұмыс жасайтынын түсіну үшін біртұтас теориялық негіз жоқ делінген [3]. Ынтымақтастық қарым-қатынастар бірегей құрылымды және бәсекелестік сипаттамаларға ие, сондықтан маңызды ғылыми назар аударуды қажет етеді [7].

Сондықтан, бұл мақаланың басты мақсаты, бүгінгі күнге дейін туристік салада шағын компаниялардың белгілі бір географиялық аймақта қалай бәсекелесетіні және ынтымақтасатындығы туралы жазылған зертеу жұмыстарына талдау жүргізу үшін библиометрикалық анализ жасау болып табылады.

Библиометрикалық талдау тақырып, дәйексөз, сөз, көлем сияқты белгілі бір тақырыптар бойынша жүргізілген зерттеулердің ерекшеліктерін зерттеуге мүмкіндік береді. Туризм саласында соңғы жылдары библиометрикалық талдау кеңейді. Әдебиеттерге библиометрикалық талдау жасау барысында журналдарда жарияланған мақалалар, конференциялардағы баяндамалар мен тезистер қарастырылады [13].

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Библиометрикалық талдау – үлкен көлемде ғылыми жұмыстардың базасына негізделген, белгілі бір саланың әлем бойынша зерттеу үрдістерін түсінуге мүмкіндік беретін тәсіл [14].

Scopus базасын пайдалана отырып, деректер 2022 жылдың 22 қараша күні ізделді. Тақырып атауында, аңдатпада және түйін сөздерде іздеуге салынған «бәсекелестік», «ынтымақтастық», «бірлескен бәсекелестік», «туризм» және «кәсіпорын» деген негізгі сөздер болды. Дереккөздер санын көбейту, тақырып аясын кеңейту және жаңа трендті табу үшін жалғаулық шылауларды қолдана отырып, «қонақ үй», «мейрамхана», «туроператор», «бизнес», «фирма» деген синоним сөздері де қосылды. Іздеу үшін падаланылған сұрау жолы келесідей болды: (TITLE-ABS-KEY ("compet*") AND TITLE-ABS-KEY ("coopetition") AND TITLE-ABS-KEY ("cooperation") AND TITLE-ABS-KEY ("tourism") OR TITLE-ABS-KEY ("collaboration") OR TITLE-ABS-KEY ("hotel*") OR TITLE-ABS-KEY ("enterprise*") OR TITLE-ABS-KEY ("restaurant*") OR TITLE-ABS-KEY ("touroperator*") OR TITLE-ABS-KEY ("firm*") OR TITLE-ABS-KEY ("business*") OR TITLE-ABS-KEY ("entrepreneur*")) AND (LIMIT-TO (DOCTYPE, "ar") OR LIMIT-TO (DOCTYPE, "cp") OR LIMIT-TO (DOCTYPE, "re")). Сүзгі арқылы ғылым саласын, жазылған тілін, жұмыстың түрін жіктеп алдық. Нәтижесінде 302 жұмыс алынды.

Библиометрикалық карталарды құруға арналған көрнекілік құрал VOSviewer бағдарламасына 302 мақаланың дәйексөз, библиографиялық мәліметтер, қысқаша сипаттама және түйін сөздер туралы ақпараттар экспортталды. Файлды ағылшын тілінде жүктеу керек. Өйткені VOSviewer басқа тілді документтерді оқи алмайды. VOSviewer бағдарламасының картасы арқылы елдер мен кілт сөздерге зерттеу жүргізілді. Әр жұптың арасында қатынасты көрсететін байланыс сызығы болады. Байланыс сызығы қалыңдаған сайын жұптың арасындағы байланыстың беріктігін көрсетеді [15].

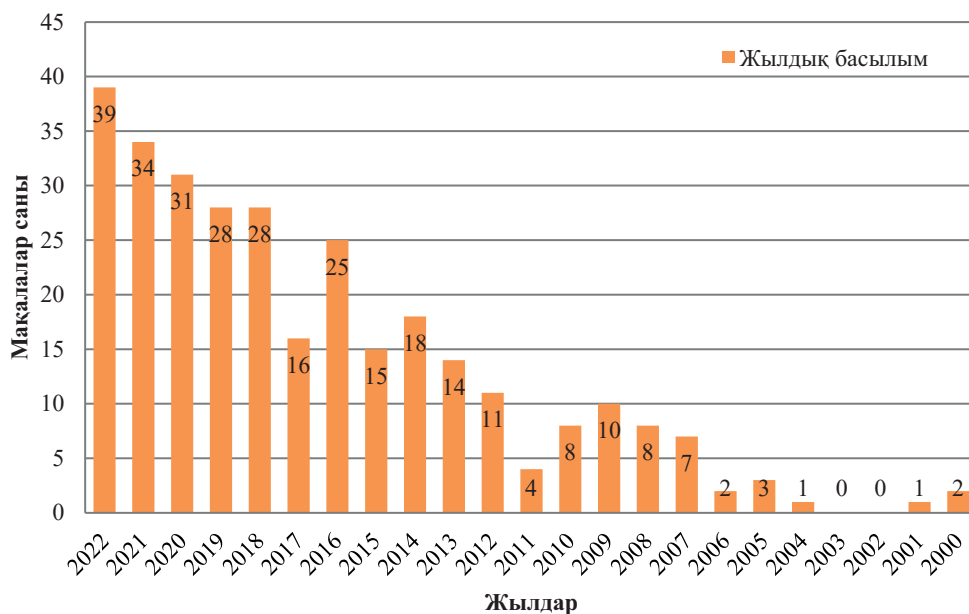
Бірлескен авторлық талдау жағдайында елдер арасындағы байланыс күші екі еншілес елдер бірлесіп жазған жарияланымдар санын көрсетеді, ал жалпы сілтеме күші белгілі бір елдің басқа елдермен бірлескен авторлық байланыстарының жалпы күшін көрсетеді. Сол сияқты, сәйкестіктерді талдаған жағдайда, автордың кілт сөздері арасындағы байланыс күші екі кілт сөз бірге кездесетін басылымдардың санын көрсетеді. VOSviewer мүмкіндіктері туралы толық ақпаратты пайдаланушы нұсқаулығынан табуға болады [15].

Бірлескен авторлықты талдау барысында біз 863 автормен байланысқан 55 елдің барлығын қостық. Авторлардың кілт сөздерінің сәйкестігін талдауда (Scopus-та индекстелмеген кілт сөздер) 302 мақаланың 1489 кілт сөзін қамтыды. Автордың кілт сөздерінің тізімін VOSviewer-ге жүктемес бұрын синоним сөздер мен ұқсас сөз тіркестері жіктеліп алынды. Мысалы, мекеме деген кілт сөзге синоним ретінде фирма, бизнес, кәсіпорын деген ұғымдар қолданды. VOSviewer-де талдау үшін кілт сөздің сәйкес болуының минималды санын 8 деп көрсетілді.

Ең бірінші 2 мақала 2000 жылы жарияланған және 2004 жылға дейін басқа жұмыс жазылмаған. Туризм кәсіпорындарындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық тақырыптарына қызығушылық 2007 жылы басталды деп болжауға болады, себебі сол жылы бірден 7 ғылыми жұмыс жарыққа шықты (Сурет 1). Бүгінгі күнге дейін бұл тақырыпқа қызығушылық кемімей, тек артып келе жатыр. Дегенмен, бұл мақалалардың көпшілігі оқуға ашық емес және пайдаланушы ақпаратқа қол жеткізу үшін ақы төлеуі керек. Егер мақала ашық журнал арқылы жарияланған болса, көбірек дәйексөз алуы мүмкін болар еді. 2022 жылғы жағдай бойынша тек 30,79 % (93) мақала қолжетімді журналдарда жарияланған.

Бәсекелестік пен ынтымақтастықтың зерттеу бағыттары ауқымды және бүкіл әлем бойынша көптеген зерттеу топтары осы салада белсенді жұмыс істейді. Пәндік сала бойынша талдау кәсіпорынның мәселелеріне басты назар аударылатыны көрсетті. Оны пәндік салалар бойынша жіктелген мақалалармен дәлелдеуге болады: бизнес, менеджмент және бухгалтерлік есеп (218 мақала), әлеуметтік ғылымдар (54 мақала), экономика, эконометрика және қаржы (46 мақала).

Зерттеуде пайдаланылған мақалалар 9 түрлі тілде жарияланған. Ағылшын тілі (291) ең жиі қолданылатын тіл болды, одан кейін француз (3) және португал тілі (3) болды. Поляк, испан, араб, неміс, итальян және орыс сияқты басқа тілдер (8) 2 мақаладан азырақ жазылған. Баспагер Scopus-те индекстелу үшін түрлі тілдегі мақаланы жіберген кезде мақаланың тақырыбы мен аңдатпасын ағылшын тілінде жаздырады.

Сурет 1 – 2000-2022 жылдар аралығында жарияланған мақалалар санының үлесі
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Сілтеме талдауы. Барлығы 302 мақала 8609 сілтеме жинаған. Сілтемелерді талдау арқылы h-индекстің мәні 47-ге, бір мақалаға келетін сілтеменің орташа саны 28,5-ке тең екені белгілі. Сілтеме жиілігінен ең жоғары көрсеткіш 2000 жылы алғаш жазылған мақала «Coopetition in business networks – To cooperate and compete simultaneously» болып табылады. Ең көп сілтеме алған алғашқы 10 топ жұмыс 1-кестеде көрсетілген. Оның 8-і Elsevier баспагерге тиесілі. Қалған 2 журналды SAGE және Emerald Publishing баспагерлері басып шығарды. Жалпы жарияланымдардың 8,6 %-ын қамтитын 26 мақаланы жарыққа шығарған ең өнімді журнал Industrial Marketing Management болады. Одан кейін Journal of Business Research (8 мақала, 2,64 %), Journal of Business and Industrial Marketing (7 мақала, 2,32 %) және International Journal of Entrepreneurship and Small Business (5 мақала, 1,65 %) журналдары орналасқан.

Кесте 1 – Ең көп сілтеме жасалған 10 мақала тізімі

Мақала атауы	Жыл	Авторлар	Сілтеме саны	Журнал	Баспагер
"Coopetition" in business networks - To cooperate and compete simultaneously	2000	Bengtsson, M., Kock, S.	1131	Industrial Marketing Management	Elsevier
Coopetition-Quo vadis? Past accomplishments and future challenges	2014	Bengtsson, M., Kock, S.	371	Industrial Marketing Management	Elsevier
A coopetition perspective of global competition	2007	Luo, Y.	339	Journal of World Business	Elsevier
Cross-functional "coopetition": The simultaneous role of cooperation and competition within firms	2006	Luo, X., Slotegraaf, R.J., Pan, X.	339	Journal of Marketing	SAGE
Innovation in knowledge-intensive industries: The double-edged sword of coopetition	2013	Bouncken, R.B., Kraus, S.	313	Journal of Business Research	Elsevier
The coopetition paradox and tension in coopetition at multiple levels	214	Raza-Ullah, T., Bengtsson, M., Kock, S.	252	Industrial Marketing Management	Elsevier

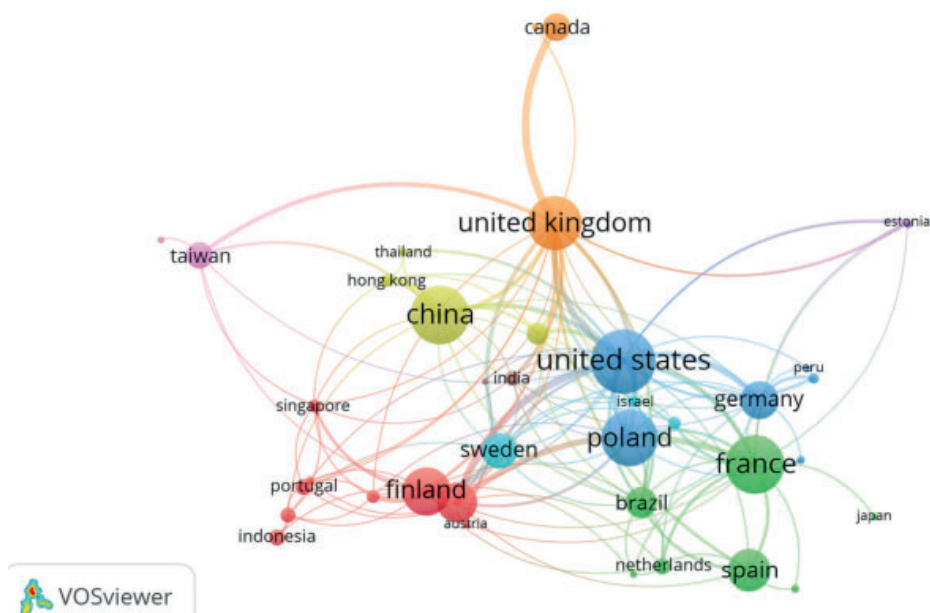
Toward cooperation within a multinational enterprise: A perspective from foreign subsidiaries	2005	Luo, Y.	232	Journal of World Business	Elsevier
Walking the tight rope of cooperation: Impact of competition and cooperation intensities and balance on firm innovation performance	2014	Park, B.J., Srivastava, M.K., Gnyawali, D.R.	223	Industrial Marketing Management	Elsevier
Managing tensions in cooperation	2014	Tidström, A.	188	Industrial Marketing Management	Elsevier
Destination marketing: Competition, cooperation or cooperation?	2008	Wang, Y., Krakover, S.	168	International Journal of Contemporary Hospitality Management	Emerald Publishing
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған					

Жетекші елдер мен ғылыми орталықтар. 2-кестеде әлем бойынша туризм кәсіпорындарындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық тақырыптарына ең көп зерттеу жүргізген 10 топ елдер мен институттар көрсетілген. Бұл тақырыпты зерттеген 55 елдің алғашқы 10-ны барлық 302 басылымдардың шамамен 89,73 % үлесін алып отыр. Үздік 3 елдің ішінде Франция мемлекетінің Montpellier Business School университеті 17 мақала шығарып отыр. Бұл құбылысты университет өз меншігінде бірнеше оқу орнының иеленуіне байланысты деп болжауға болады.

Кесте 2 – Ең көп мақала жазған 10 топ елдер мен институттар

Мемлекет	Жалпы басылымдар	Ең белсенді оқу орны	Оқу орынның жалпы жарияланымдары
Америка Құрама Штаттары	37	Virginia Polytechnic Institute and State University	6
Қытай	33	Xi'an Jiaotong University	4
Франция	33	Montpellier Business School	17
Польша	31	Szkola Glowna Handlowa w Warszawie	6
Ұлыбритания	30	Loughborough University, School of Business and Economics	9
Финляндия	26	Vaasan Yliopisto	6
Испания	22	Universidad del Pais Vasco	5
Италия	21	Universita degli Studi di Catania	4
Германия	20	Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen	5
Швеция	18	Umea Universitet	6
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған			

Халықаралық ынтымақтастық. 2-суретте VOSviewer бағдарламалық құрал арқылы 55 ел арасындағы халықаралық бірлескен авторлық желілер көрсетілген. Бұл көріністе елдер шеңбермен көрсетілген. Ел неғұрлым маңызды болса, соғұрлым оның шеңбері кеңейеді. Әр шеңбердің өлшемі елдің авторлары жазған мақалалардың санын көрсетеді. Әр түрлі елдердің екі ортасы арасындағы әрбір байланыс сол елдердегі ұйымдар арасында бірлескен авторлық (co-authorship) байланысы бар екенін көрсетеді. Бірлескен авторлық қатынастар автордың басқа автормен жұмыс жазғанын білдіреді. Кем дегенде басқа бір елдің авторымен бірге жазылған мақаланы іздегенде, барлық 55 елдің ішінен, тек 40 елдің авторлары бірлескен авторлық жұмыс жүргізіп, мақала шығарған. Оның ішінде ең ірі халықаралық бірлескен авторлық байланыстар бар мемлекеттер АҚШ (37 мақала 48 мемлекетпен), Ұлыбритания (30 мақала 46 мемлекетпен), Франция (33 мақала 30 мемлекетпен), Қытай (33 мақала 25 мемлекетпен), Италия (21 мақала 21 мемлекетпен), Польша (31 мақала 21 мемлекетпен), Швеция (18 мақала 20 мемлекетпен) және Финляндия (26 мақала 19 мемлекетпен) болып табылады. Атап айтқанда, осы мемлекеттердің ішінен өзінің мақалаларымен ең көп сілтеме жинаған елдер: АҚШ 37 мақаламен 2040 сілтеме және Финляндия 26 мақаламен 2558 сілтеме.

Сурет 2 – Елдер арасындағы бірлескен авторлық қатынастар желісі
 Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Авторлар. 3-кестеде туризм кәсіпорындарындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық тақырыптарына ең көп мақала жазған авторлар көрсетілген. Оның ішінде 3 автор Канада, 2 автор Италия елінің ғалымдары болса, қалған 5-і Ұлыбритания, Франция, Финляндия, Швеция және Германия елдерінің авторлары. Ғалымдардың бұл тақырыпқа жазған алғашқы жұмыстары 2000-2019 жылдар аралығында жарияланған. Ең көп 11 мақала жазған автор James M. Crick, ал ең алғашқы 2000 жылдары жазылған жұмысына ең көп сілтеме жинаған Maria Bengtsson болып табылады. 4 ғылыми жұмыстардың барлығына бірдей автор болған және бірдей сілтеме көрсеткіштерге ие болған 2 ғалымдар Канада елінің Торонто Университетінің қызметкерлері, олар Vik Pant және Eric S.K. Yu болып табылады.

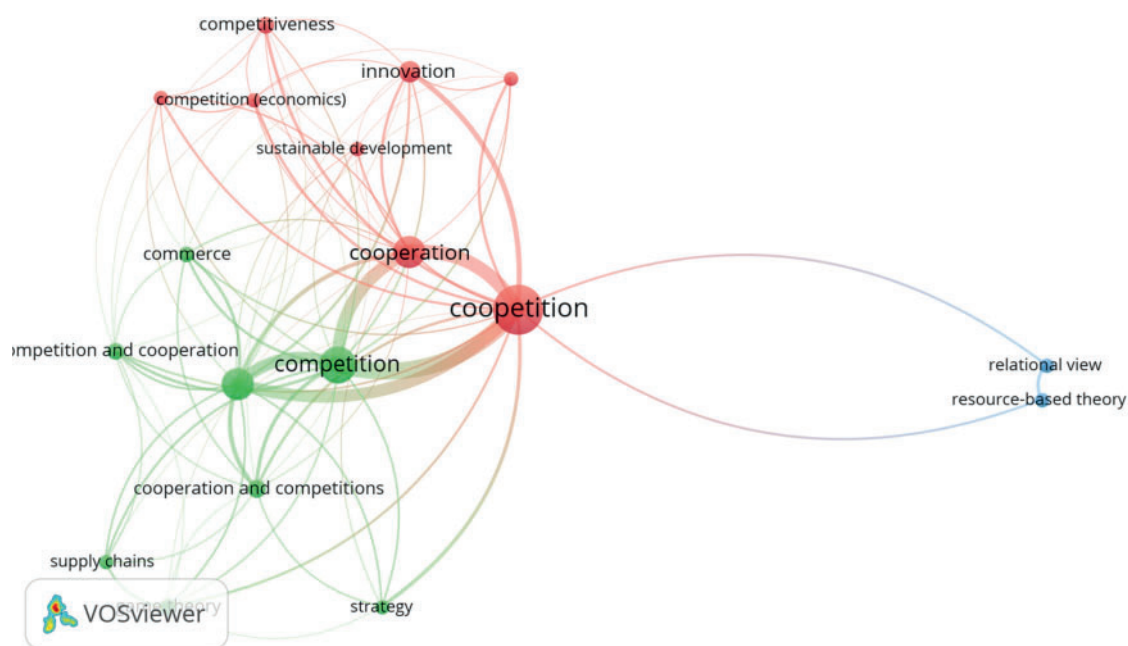
Кесте 3 – Ең көп мақала жазған 10 жетекші автордың тізімі

Автор	Бірінші жарияланған жылы	Жарияланған материалдар	Барлық сілтемелер	Жұмыс орны	Мемлекет
Crick, James M.	2018	11	337	University of Leicester School of Business	Ұлыбритания
Crick, Dave	2019	7	247	University of Ottawa	Канада
Le Roy, Frédéric	2009	7	297	Montpellier Business School	Франция
Dagnino, Giovanni Battista	2016	6	45	Libera Università Maria Ss. Assunta	Италия
Kraus, Sascha	2013	5	431	Free University of Bozen-Bolzano	Италия
Pant, Vik	2016	5	32	University of Toronto	Канада
Tidström, Annika	2008	5	289	Vaasan Yliopisto	Финляндия
Yu, Eric S.K.	2016	5	32	University of Toronto	Канада
Bengtsson, Maria	2000	4	1720	Handelshögskolan vid Umea Universitet	Швеция
Brettel, Malte	2016	4	91	Rheinisch-Westfälische Technische Hochschule Aachen	Германия

Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Кілт сөз сәйкестігін талдау

Кілт сөз сәйкестігінің кластерлік көрінісі. VOSviewer бағдарламалық құралы туризм кәсіпорындарындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық тақырыбында түйін сөздердің біріккен кластерлік көрінісін жасау үшін пайдаланылды. 1489 түйін сөздің ішінен жиілігі 8 болатын барлығы 86 байланыс сызығы бар 18 түйін сөз таңдалып, 3-суретте көрсетілгендей талдау жүргізілді.

Сурет 3 – Жиі кездесетін түйін сөздердің библиометрикалық картасы
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

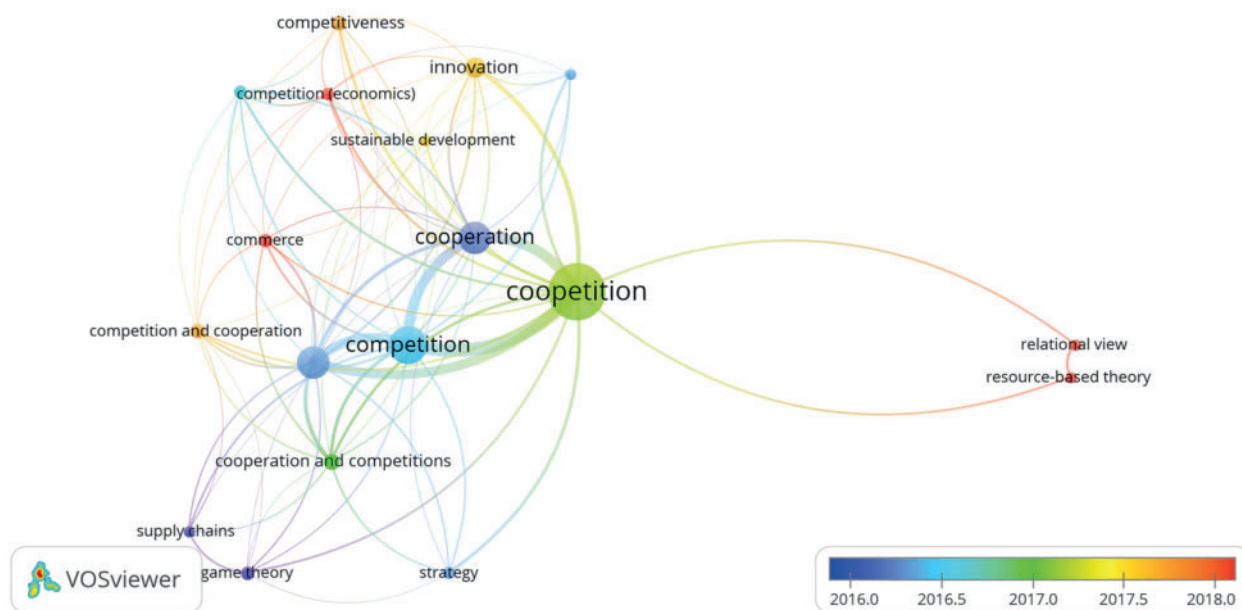
3-суретте түйін сөздің ауданы мен әріп өлшемі түйін сөздің салмақтық мәніне байланысты. Салмақ мәні неғұрлым көп болса, түйін сөз соғұрлым жиі кездеседі және сәйкес түйін сөз бен әріп соғұрлым үлкен болады. Сөздер арасындағы сызық кілт сөздің басқа кілт сөзбен бірге кездесетіндігін көрсетеді. Байланыстырушы сызықтың қалыңдығы екі кілт сөздің сәйкестік дәрежесін көрсетеді. Байланыстырушы сызықтың қалыңдығы сәйкестік күшіне пропорционалды, яғни байланыстырушы сызық неғұрлым қалың болса, соғұрлым екі кілт сөз жиі кездеседі. Олардың ішінде «бірлескен бәсекелестік» (coopetition) деген түйін сөз 302-ің 182 мақаласында, «бәсекелестік» (competition) 82 мақалада, «ынтымақтастық» (cooperation) 60 мақалада, инновация (innovation) 23 мақалада кездеседі.

Кесте 4 – Зерттеу тақырыптардың кластерге жіктелуі

Кластер	Тақырып	Кілт сөздер
1	«coopetition» (бірлескен бәсекелестік)	Collaboration, competition (economics), competitiveness, cooperation, cooperative behavior, innovation, sustainable development
2	«competition» (бәсекелестік)	Co-opetition, commerce, competition and cooperation, game theory, strategy, supply chains
3	«relational view» (қатынастық көзқарас)	resource based theory
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған		

3-суретте келтірілген талдаудан 3 кластер алуға болады. Тақырыптар әр кластер үшін жалпыланған және әр кластердегі кілт сөздер 4-кестеде көрсетілген. Егер кілт сөздер бір кластерге топтастырылса, олардың ұқсас тақырыптарды көрсету ықтималдығы жоғары. Әр кластерде әр түрлі тақырыптық кілт сөздер бар. Бұл туризм саласындағы бәсекелестік пен ынтымақтастық тақырыптарына зерттеулердің әртүрлі екенін көрсетеді. 1 мен 2-ші кластерде түйін сөздердің ең көп саны бар екені белгілі, демек бұл тақырыптық кластер зерттеушінің назарын көбірек алатынын көрсетеді. Сонымен қатар 1 мен 2-ші кластер ең орталықтандырылған аудан екенін білдіреді. Түйін сөздің сәйкестік жиілігін аз шамаға өзгертсек, онда кластер саны көбейеді, демек, талдау одан да күрделірек, жан-жақты, сапалы болады.

Кілт сөздер сәйкестігінің эволюциясы. VOSviewer сонымен қатар кілт сөздер кластерінің әрқайсысының эволюциясын талдай алады. 4-суретте кілт сөздердің қашан пайда болғанын көрсетеді, яғни мақалалардың зерттеу тақырыптары қай кезеңдерде жоғары назарда болғанын айқындайды. Сурет 4-те көріп тұрғандай қою көк және көгілдір түспен боялған түйін сөздер 2016 жылға дейінгі мақалаларда тренд болған мәселелер (competition, cooperation, game theory, strategy, supply chains, collaboration, cooperative behavior). Жасыл және сары түспен белгіленген түйін сөздер (competitiveness, innovation, sustainable development) 2017 жылы трендте болған тақырыптар. Ал, қызылмен боялған кілт сөздер (competition economics, commerce, relational view, resource-based theory) 2018 жылдан бері қазіргі уақытқа дейін ғалымдардың назарында тұрған тақырыптар деп есептеуге болады.

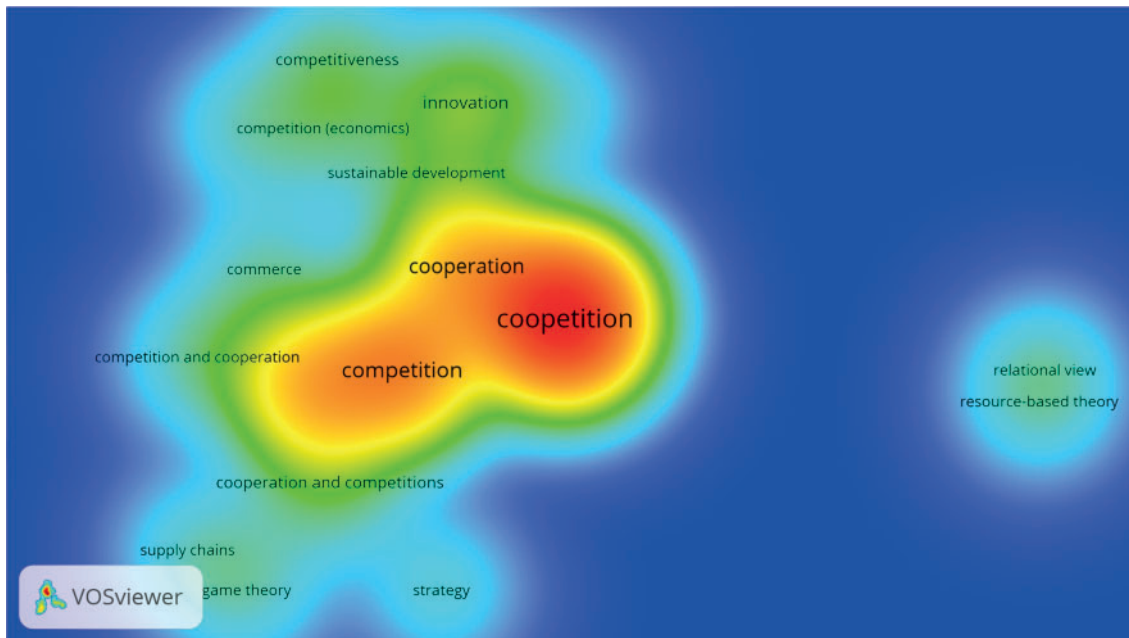

Сурет 4 – Сәйкестікке негізделген кілт сөздер желісінің эволюциясы

Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

Кілт сөз сәйкестігінің кластерлік тығыздығының көрінісі. Кілт сөздер туралы қосымша ақпаратты алу үшін 5-суреттегі тығыздық визуализациясының графигін жасадық. Картадағы әрбір кілт сөздің тығыздығына байланысты түсі болады. Түстер қызыл мен көк реңнің арасында болады. Кілт сөздің маңайындағы басқа сөздердің саны неғұрлым көп болса және көрші сөздердің салмағы неғұрлым жоғары болса, онда ауданның түсі қызылға жақынырақ болады. Керісінше, кілт сөздің маңайындағы сөздердің саны неғұрлым аз болса және көршілес сөздердің салмағы неғұрлым аз болса, ауданның түсі көкке соғұрлым жақын болады. Тығыздық визуализациясынан ынтымақтастық (cooperation), бірлескен бәсекелестік (coopetition), бәсекелестік (competition) кілт сөздердің жоғары тығыздыққа ие екенін, бұл кілт сөздердің басқа кілт сөздермен тығыз байланысы бар екенін тікелей көре аламыз. Ал, тығыздық

неғұрлым жоғары болса, тақырып бойынша зерттеу соғұрлым жетілген және жан-жақты дамыған деп есептеуге болады. Дегенмен, қызыл аймақтағы кілт сөздердің аз, ал жасыл аймақтағы кілт сөздердің көп екенін ескермеу мүмкін емес. Бұл жасыл аймақтағы тақырыптары бойынша зерттеу бағыттарының аздығын көрсетеді.

Сурет 5 – Сәйкестікке негізделген кілт сөздер желісінің тығыздық көрінісі
Ескерту – Scopus базасы нәтижелері негізінде авторлармен құрастырылған

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұл зерттеу Scopus дерекқорынан алынған 302 жарияланым негізінде туризм саласындағы мекемелердің бәсекелестігі мен ынтымақтастығы туралы зерттеу тенденцияларына шолу жасалынды. Жарияланымдар саны соңғы 22 жылдан бері өсті және одан әрі өседі деп күтілуде. Тақырып аясында жазылған және ең көп сілтеме жинаған мақалалардың баспагері Elsevier болды. Сілтеме жиілігі ең жоғары көрсеткішке ие «Coopetition in business networks - To cooperate and compete simultaneously» атты мақала болып табылады. Едәуір мақала жарыққа шығарған елдер АҚШ, Қытай және Франция болса, ең көп мақала шығарған Montpellier Business School институты болып табылады. Халықаралық ынтымақтастықта белсенділігі жоғары, яғни екі немесе одан да көп елдердің арасында бірлесіп авторлық жұмысты шығару бойынша АҚШ және Ұлыбритания мемлекеттері жетекші болды. Халықаралық ынтымақтастықтың артықшылықтары желіні кеңейту, білім алмасу және тәжірибе алмасумен ғана шектелмейді, сонымен қатар рейтингті көтерудің тиімді стратегиясы болып табылады. Ең көп мақала жазған жетекші британдық автор James M. StICK анықталды. VOSviewer бағдарламасы арқылы түйін сөздер 3 жағдайда зерттелді. Кілт сөздерді кластерге бөліп, зерттелген тақырыптардың эволюциясын талдап, тығыздық көрініс арқылы кілт сөздер бойынша зерттеу жұмыстардың көп не аздығын айқындадық.

Бұл жұмыс болашақ зерттеулерге негіз болатын бірқатар шектеулерді көрсетеді. Біріншіден, библиометрикалық анализ әдісі бойынша сандық талдауға жатады және ақпараттың сапалық аспектілерін қарастырмайды. Сонымен қатар, кейбір тақырыптар бойынша мақалалар аз болғанымен, сұранысы және маңыздылық көрсеткіші жоғары болу мүмкін. Осы себептен, библиометрикалық талдауды сапалық және сандық жағынан да жүргізу қажет.

Екіншіден, Web of Science-те «ыстық мақала» деп аталатын мүмкіндікті пайдаланып, өрістегі ең танымал мақалаларды автоматты түрде анықтауға болады, ал Scopus-та мұндай құрал жоқ. Сондықтан, Scopus және Web of Sciences сияқты бірнеше дерекқорларды пайдаланып, қосымша зерттеулер ұсынылады. Бірнеше дерек көздерін пайдалана отырып, библиометрикалық талдау жүргізу жан-жақты зерттеу үшін пайдалы болады, әсіресе туризм индустриясындағы кәсіпкерлік саласында әлі де көп зерттеулерді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Рязанов А.А. Эволюция теории конкуренции // Вестник Московского университета им. С. Ю. Витте. Серия 1: Экономика и управление. – 2017. – № 2(21). – С. 21-30. – DOI: 10.21777/2307-6135-2017-2-21-30.
2. Bouwens B., Dankers J. Competition and Coordination // *Revue Economique*. – 2013. – № 64(6). – P. 1105-1124. – DOI:10.3917/reco.646.1105.
3. Youcheng W., Shaul K. Destination marketing: Competition, cooperation or coopeition? // *International Journal of Contemporary Hospitality Management*. – 2008. – 20 (2). – P. 126-141. – DOI: 10.1108/09596110810852122.
4. Rusko R. Coopetition for Organizations // *Encyclopedia of Information Science and Technology*. – 2015. – 15 p. – DOI: 10.4018/978-1-4666-5888-2.ch055.
5. Neetu Y., Roopesh K., Ashish M. Global developments in coopetition research: A bibliometric analysis of research articles published between 2010 and 2020 // *Journal of Business Research*. – 2022. – № 145(C). – P. 495-508. – DOI: 10.1016/j.jbusres.2022.03.005.
6. Anne-Mette H. Tourism Destinations and the Concept of Industrial Districts // *Tourism and Hospitality Research*. – 2000. – № 2(3). – P. 199-213. – DOI: 10.1177/146735840000200302.
7. Costa T., Lima M. J. Cooperation in tourism and regional development // *Tourism & Management Studies*. – 2018. – № 14(4). – P. 50-62.
8. Gnyawali D. R., He J., Madhavan R. Impact of Co-Opetition on Firm Competitive Behavior: An Empirical Examination // *Journal of Management*. – 2006. – № 32(4). – P. 507-530. – DOI: 10.1177/0149206305284550.
9. Albrecht J. N. Networking for sustainable tourism – towards a research agenda // *Journal of Sustainable Tourism*. – 2013. – № 21(5). – P. 639-657. – DOI: 10.1080/09669582.2012.721788.
10. Luo Y. A coopetition perspective of global competition // *Journal of World Business*. – 2007. – № 42(2). – P. 129-144. – DOI: 10.1016/j.jwb.2006.08.007.
11. Gernsheimer O., Kanbach D. K., Gast J. Coopetition research - A systematic literature review on recent accomplishments and trajectories // *Industrial Marketing Management*. – 2021. – № 96. – P. 113-134. – DOI: 10.1016/j.indmarman.2021.05.001.
12. Von Friedrichs Grängsjö Y. Destination networking: Co-opetition in peripheral surroundings // *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*. – 2003. – № 33(5). – P. 427-448. – DOI: 10.1108/09600030310481997.
13. Tercan T., Eshenkulova G.I. Bibliometric analysis of waste management and recycling in tourism science from past to today // *Bulletin of Toraighyrov University, Humanitarian series*. – 2020. – № 3. – P. 220-236. – DOI: 10.48081/BQFA3406.
14. Donthu N., Kumar S., Mukherjee D., Pandey N., Lim W. M. How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines // *Journal of Business Research*. – 2021. – № 133. – P. 285-296. – DOI: 10.1016/j.jbusres.2021.04.070.
15. Eck N. J. V., Waltman L. VOSviewer Manual [Электронды ресурс] // *VOSviewer: visualizing scientific landscape [web-портал]*. – 2018. – URL: https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.8.pdf (Қарау уақыты: 30.11.2022).

REFERENCES

1. Rjazanov, A. A. (2017). Jevoljucija teorii konkurencii. Vestnik Moskovskogo universiteta im. S. Ju. Vitte. Serija 1: Jekonomika i upravlenie, 2(21), 21-30. DOI: 10.21777/2307-6135-2017-2-21-30.
2. Bouwens, B. and Dankers, J. (2013). Competition and Coordination. *Revue Economique*, 64(6), 1105-1124, DOI:10.3917/reco.646.1105.
3. Youcheng, W. and Shaul, K. (2008). Destination marketing: Competition, cooperation or coopetition? *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 20(2), 126-141, DOI: 10.1108/09596110810852122.
4. Rusko, R. (2015). Coopetition for Organizations. *Encyclopedia of Information Science and Technology*, 15 p. DOI: 10.4018/978-1-4666-5888-2.ch055.
5. Neetu, Y., Roopesh, K. and Ashish, M. (2022). Global developments in coopetition research: A bibliometric analysis of research articles published between 2010 and 2020. *Journal of Business Research*, 145(C), 495-508, DOI: 10.1016/j.jbusres.2022.03.005.
6. Anne-Mette, H. (2000). Tourism Destinations and the Concept of Industrial Districts. *Tourism and Hospitality Research*, 2(3), 199-213, DOI: 10.1177/146735840000200302.
7. Costa, T. and Lima, M. J. (2018). Cooperation in tourism and regional development. *Tourism & Management Studies*, 14(4), 50-62.
8. Gnyawali, D. R., He, J. and Madhavan, R. (2006). Impact of Co-Opetition on Firm Competitive Behavior: An Empirical Examination. *Journal of Management*, 32(4), 507-530, DOI: 10.1177/0149206305284550.
9. Albrecht, J. N. (2013). Networking for sustainable tourism – towards a research agenda. *Journal of Sustainable Tourism*, 21(5), 639-657, DOI: 10.1080/09669582.2012.721788.
10. Luo, Y. (2007). A coopetition perspective of global competition. *Journal of World Business*, 42(2), 129-144, DOI: 10.1016/j.jwb.2006.08.007.
11. Gernsheimer, O., Kanbach, D. K. and Gast J. (2021). Coopetition research - A systematic literature review on recent accomplishments and trajectories. *Industrial Marketing Management*, 96, 113-134, DOI: 10.1016/j.indmarman.2021.05.001.
12. Von Friedrichs Grängsjö, Y. (2003). Destination networking: Co-opetition in peripheral surroundings. *International Journal of Physical Distribution & Logistics Management*, 33(5), 427-448, DOI: 10.1108/09600030310481997.
13. Tercan, T. and Eshenkulova, G. I. (2020). Bibliometric analysis of waste management and recycling in tourism science from past to today. *Bulletin of Toraihyrov University, Humanitarian series*, 3, 220-236, DOI: 10.48081/BQFA3406.
14. Donthu, N., Kumar, S., Mukherjee, D., Pandey, N. and Lim, W. M. (2021). How to conduct a bibliometric analysis: An overview and guidelines. *Journal of Business Research*, 133, 285-296, DOI: 10.1016/j.jbusres.2021.04.070.
15. Eck, N. J. V. and Waltman, L. (2018). VOSviewer Manual. Retrieved November 30, 2022, from https://www.vosviewer.com/documentation/Manual_VOSviewer_1.6.8.pdf.

**COMPETITIVE, COOPERATIVE, COOPETITION RELATIONS
OF TOURIST ENTERPRISES: BIBLIOMETRIC ANALYSIS**

A. A. Amirbayeva¹, L. M. Mutaliyeva^{2*}, L. M. Baitenova³

¹«Turan-Astana» University, Astana, Republic of Kazakhstan

²Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic of Kazakhstan

³Almaty University of Power Engineering and Telecommunications named after Gumarbek Daukeyev,
Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

Research on the concept of competition in tourism has expanded over the past twenty years. Existing theories and research on competitive relationships focus on competition or cooperation, where one type of relationship can threaten or support. Today, however, in the literature, the strategic relationship between competing companies has evolved from competition and cooperation to coopetition.

The purpose of the study is to provide a modern overview of this topic using bibliometric analysis in order to better understand how this triad has developed over time in the tourism industry.

Methodology. This study used a combination of bibliometric methods, such as co-authorship between authors and countries, and co-occurrence of author keywords. In addition, the most influential countries, institutions, publications and authors were identified based on publications and citations. A total of 302 articles published between 2000 and 2022 were retrieved from the Scopus database.

The originality / value of the study is to determine the relationship of published articles on the topic of strategic relations, such as competition and cooperation between enterprises in the field of tourism, to analyze the evolution of research works, to identify current topics, to predict future research directions. Information obtained from research can be used to improve the quality of future articles.

The findings show that since 2000 the number of publications has increased, as well as the interest of scientists in this field. Published articles have been published in 55 countries. The top 10 countries with the most articles account for 89,73 % of all papers. The research center that published the most articles, the productive country that published co-authors, and the author that published the most articles were identified. The most cited articles are from Elsevier publishing house. During the analysis of keywords, 3 clusters were identified.

Keywords: bibliometric analysis, Scopus, competition, cooperation, coopetition, tourism enterprises

**КОНКУРЕНТНЫЕ, КООПЕРАТИВНЫЕ, СОВМЕСТНО-КОНКУРЕНТНЫЕ
ОТНОШЕНИЯ ТУРИСТСКИХ ПРЕДПРИЯТИЙ: БИБЛИОМЕТРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ**

А. А. Әмірбаева¹, Л. М. Муталиева^{2*}, Л. М. Байтенова³

¹Университет «Туран-Астана», Астана, Республика Казахстан

²Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Астана, Республика Казахстан

³Алматинский Университет Энергетики и Связи имени Гумарбека Даукеева, Алматы,
Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Исследования концепции конкуренции в туризме расширились за последние двадцать лет. Существующие теории и исследования соперничающих отношений сосредоточены на конкуренции или сотрудничестве, когда один тип отношений может угрожать противнику или помогать ему. Однако

сегодня в литературе стратегические отношения между конкурирующими компаниями превратились из конкуренции и сотрудничества в совместную конкуренцию.

Цель исследования: с помощью библиометрического анализа провести современный обзор этой темы, чтобы лучше понять, как эта триада развивалась с течением времени в индустрии туризма.

Оригинальность / ценность исследования – определить взаимосвязь опубликованных статей на тему стратегических отношений, такие как, конкуренция и сотрудничество между предприятиями в сфере туризма, проанализировать эволюцию исследовательских работ, выявить актуальные темы, предсказать будущие направления исследований. Информация, полученная в результате исследований, может быть использована для улучшения качества будущих статей.

Методология исследования. В этом исследовании использовалось сочетание библиометрических методов, таких как соавторство между авторами и странами, а также сопоставление авторских ключевых слов. Кроме того, на основе публикаций и цитирований определялись наиболее влиятельные страны, учреждения, публикации и авторы. Всего из базы данных Scopus было извлечено 302 статьи, опубликованные в период с 2000 по 2022 год.

Результат показывает, что с 2000 года количество публикаций увеличилось, а также возрос интерес ученых к этой области. Опубликованные статьи были опубликованы в 55 странах. На первые 10 стран с наибольшим количеством статей приходится 89,73 % всех работ. Были определены научный центр, опубликовавший наибольшее количество статей, продуктивная страна, опубликовавшая соавторские работы, и автор, опубликовавший наибольшее количество статей. Большинство наиболее цитируемых статей принадлежат издательству Elsevier. В ходе анализа ключевых слов было выявлено 3 кластера.

Ключевые слова: библиометрический анализ, Scopus, конкуренция, сотрудничество, совместная конкуренция, туристские предприятия

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Әмірбаева Ақерке Алмазқызы – докторант, «Тұран-Астана» Университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, email: sun-is-shine@mail.ru

Муталиева Ляйля Маратовна – экономика ғылымдарының кандидаты, профессор, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана, Қазақстан Республикасы, email: mutaliyeva_lm@enu.kz*

Байтенова Лаура Маратовна – экономика ғылымдарының докторы, профессор, Ғұмарбек Даукеев атындағы Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, email: baytenova.laura@bk.ru

МРНТИ 06.71.07

JEL Classification: Q13

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-111-121>

ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНІНДЕ ЦИФРЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ

Ж. Д. Дәулетханова¹, Қ. С. Алпысбаев^{2*}, Ж. С. Абельдинова³

¹Еуразия Гуманитарлық Институты, Астана, Қазақстан Республикасы

²Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

³Мемлекеттік басқару университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы

АНДАТПА

Зерттеудің мақсаты Қазақстанның цифрлық экономиканы дамыту жағдайында аграрлық сектор қызметінде цифрлық және инновациялық технологияларды енгізу ерекшеліктері мен оларды пайдалану тиімділігін зерттеу болды.

Әдіснамасы. Зерттеу барысында мақаладағы жұмыста бастапқы деректерді талдау, жинау және өңдеу, статистикалық бақылау және салыстыру, салыстырмалы әдістер сияқты ғылыми әдістер қолданылды.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Зерттеудің құндылығы ауыл шаруашылығындағы инновациялық цифрлық технологияларды басқарудың әртүрлі аспектілерін қамтитын ғылыми, практикалық және әдістемелік ережелерді қалыптастыру болып табылады.

Зерттеу нәтижелері. Қазақстанның агроөнеркәсіптік өндірісіндегі цифрлық трансформацияның негізгі тенденциялары қарастырылды. Ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды енгізудің алғышарттары және олардың артықшылықтары анықталды. Ауыл шаруашылығында инновациялық цифрлық технологияларды пайдалануға талдау жүргізілді, соның ішінде өсімдік шаруашылығында роботтандырылған технологияларды қолдану тиімділігіне экономикалық бағалау жүргізілді.

Түйін сөздер: цифрлық трансформация, агроөнеркәсіптік кешен, экожүйелер, платформалар.

КІРІСПЕ

Азық түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету және ел халқының өмір сүру сапасын арттыру мақсатында агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық қызметін басқару тетіктерін жетілдіру аса өзекті мәселе болып табылады. Соңғы жылдары Қазақстан Республикасы әлеуметтік-экономикалық қызметтің барлық салаларына, соның ішінде ауыл шаруашылығына да цифрландыру процесін белсенді түрде енгізуде [1].

Отандық аграрлық саланың алдында жаңа ғылыми жетістіктер мен озық тәжірибелерді қолдану негізінде еңбек өнімділігі мен бәсекеге қабілеттілікті арттыру міндеті тұр. Аграрлық өндірістегі цифрлық қайта құруларды жеделдету, экономиканың цифрлық аграрлық секторын қалыптастыру көбінесе елдегі инвестициялық ахуалға, салаға инвестициялардың ұлғаюына әкеледі.

Аграрлық сектор соңғы жылдары ауыл шаруашылығы өндірісінде және ауыл шаруашылығын басқаруда цифрлық шешімдерді белсенді қолданады. Өңірлік АӨК басқару инновациялық технологияларды, оның ішінде салалық экономиканы цифрландыруды қолдануды талап етеді.

Қазақстан Республикасы агроөнеркәсіптік кешеннің инновациялық дамуы, экономиканы цифрландыру мәселелері отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасаланды. Атап айтсақ, С. Т. Жумашева [2], Г. Р. Даулиева [3], Т. И. Есполов [4] өз еңбектерінде Қазақстанның аграрлық өндірісінің инновациялық дамуы негізінде АӨК цифрландырудың маңызы жайлы көрсеткен, ал Ш. М. Қантарбаева [5], Ж. А. Абылкасимова [6], С. М. Есенғалиева [7] өз зерттеулерінде қазіргі жағ-

дайдағы аграрлы секторда қолданатын заманауи АӨК цифрлық технологиялар желелерін қарастырған. Сонымен бірге Қазақстан Республикасының Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің Ұлттық статистика бюросының деректері, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылығы министрлігінің нормативтік және реттеуші құжаттары, халықаралық ұйымдардың ресми басылымдарының материалдары, Қазақстан Республикасы Ауыл шаруашылық министрлігінің ресми серіктестері сайтының республиканың агроөнеркәсіп кешенінде цифрлық технологияларды енгізу жөніндегі ақпараттары пайдаланылды.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Отандық ауыл шаруашылығын цифрландырудың ағымдағы деңгейі елеулі алаңдаушылық туғызды: инновациялық қазіргі заманғы агротехнологиялар мен әдіснамалар бойынша ғылыми-практикалық білімнің жетіспеушілігі, ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағалары бойынша жаһандық болжамның болмауы, сондай-ақ логистика, сақтау және жеткізу жүйесінің дамымауы өндірістің жоғары шығындарына алып келеді. Ауылшаруашылындағы тауар өндірушілерінің аз бөлігі ғана жаңа техниканы сатып алуға, IT жабдықтары мен платформаларын пайдалануға қаржылық мүмкіндіктерге ие болуда.

Ауыл шаруашылығы өндірісін цифрландыру мәселелерін талқылаудың көпшілігі техникалық мәселелерді шешумен байланысты: интернетке кеңжолақты қатынау желілерін дамыту есебінен ақпараттық ресурстарға қол жеткізуді қамтамасыз ету және өндірістік процестерді автоматтандырылған және роботтандырылған кешендермен жарактандыру. Бағдарламалық платформаларды әзірлеу бойынша мәселелер аз дәрежеде талқыланады. Басқарудың барлық деңгейлерінде өндірістік процестерді ғылыми-әдістемелік сүйемелдеуді қалай және соның есебінен қамтамасыз ету керектігі туралы іс жүзінде талқылау жоқ.

Аграрлық сектордың алдында барлық ұйымдарға ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу, электрондық құжат айналымына және өзара есеп айырысуға көшу сияқты маңызды міндеттер қажет:

- дамыған ақпараттық-коммуникациялық құрылым;
- пәнге бағытталған кластерлерге қатысатын интерактивті қоғамдастықтар;
- бизнесті, Үкіметті және қоғамды интеграциялау үшін платформалар санын кеңейту;
- сандық орта;
- киберкеңістікте жұмыс істеуге қабілетті кадрлар [8].

Содан кейін желінің әр қатысушысы бір уақытта клиент және сервер ретінде әрекет ете алады, осылайша сандық экожүйенің архитектурасы құрылады. Бұл ЕАЭО мемлекеттерінің барлық физикалық активтерін толассыз цифрландыруды және олардың цифрлық экожүйелерге кірігуін, цифрлық қызметтерді ұсыну мен пайдалануды; ақпараттың барлық түрлерін электрондық өңдеуді; ақпараттық өзара іс-қимылды қолдауды; жасанды зердені іске қосу негізінде бизнес-талдауды пайдалануды; әртүрлі қажеттіліктерді қолдауды; технологиялық процестерді басқаруды; цифрлық технологияларды күшейтуді қамтамасыз етеді салааралық өзара іс-қимыл және заттық-бағдарланған кластерлерге тарту [9].

Аграрлық цифрлық экожүйелер АӨК кластерлерінің ішінде құрылуы, мемлекеттік және мемлекетаралық болуы мүмкін. Олардың жақын болашақта болмауы ЕАЭО-ның әлемдік аренада бәсекеге қабілетті болуына мүмкіндік бермейді. Таяу жылдары аграрлық секторды цифрландыру ауыл шаруашылығы мен тамақ өнімдерін өндіруде айтарлықтай ілгерілеуге алып келеді. Бұл экономикалық, экологиялық және әлеуметтік пайда әкелуі мүмкін, бірақ сонымен бірге бірқатар проблемаларды тудыруы мүмкін.

Сандық технологиялар мен қызметтерге қол жетімділіктің теңсіздігі сандық алшақтық қаупін білдіреді. Шағын фермерлер мен ауылдық аудандардың басқа да тұрғындары өзгерістерге үлгермей қалуы мүмкін, бұл тек компьютерлік сауаттылық пен цифрлық ресурстарға қолжетімділік туралы ғана емес, сондай-ақ өнімділік пен экономикалық және әлеуметтік интеграцияның әртүрлі аспектілері туралы болып отыр. Нәтижеге қол жеткізу үшін технологияны енгізу жеткіліксіз. Қоғамдық, экономикалық және саяси жүйелер цифрландыруды жүзеге асыруға мүмкіндік беретін базалық және ілеспе жағдайларды

қамтамасыз етуге тиіс. «Технологиялық серпіліс Заңына» сәйкес, технологиялар экспонент бойынша өзгереді, ал экономикалық және әлеуметтік өзгерістер сызықтық сипатқа ие және технологиялық өзгерістерге уақыт жоқ. Ауылдық жерлерде цифрландыруды жүзеге асыру үшін қажетті жағдайларды қамтамасыз ету үшін жұмыс істеу аса маңызды [10].

Қазақстанның аграрлы нарығын кешенді дамытуда министрлік тарапынан Е-АӨК стратегиялық даму бағдарламасын дайындауда.

Е-АӨК бағдарламасының негізгі мақсаты – ауылшаруашылығында цифрландыру қызметін тиімді қолдана отырып еңбек өнімділігін арттыруды көздейді. Цифрлық ауыл шаруашылығының құрылымы 1-кестеде көрсетілген. Агросектордың негізгі стратегиясы өңделген өнімі экспортының көлемін осыған ұқсас арттыруды көздейді [11].

Кесте 1 – Цифрлық ауыл шаруашылығының құрылымы

Атауы	Мақсаты
AMS дисплейлері мен қабылдағыштары	Дисплейлер Тракторда, пресс-жинағышта, комбайнда немесе John Deere бүріккішінде қолданылатын барлық ақылды шешімдерді бақылауға және басқаруға мүмкіндік береді
Навигация және AMS автоматтандыру	Операторға жүктемені азайту, аражабындар мен кемшіліктерді қысқарту Қолдану саласына байланысты пайдалану шығындарын 8 %-ға дейін төмендету Өнімділікті 14 % дейін арттыру
Техника паркін қашықтықтан басқару (AMS)	JDLink телематика жүйесі John Deere FarmSight шешімдер пакетіне енгізілген пайданы арттыру бойынша барлық мүмкіндіктерді іске асыруға мүмкіндік береді.
FarmSight қызмет пакеттері	Ауыл шаруашылығы өндірушілері үшін ауыл шаруашылығы техникасының өнімділігі, сенімділігі, үнемділігі сияқты көрсеткіштер маңызды, осы көрсеткіштердің барлығы ауыл шаруашылығы техникасының дұрыс пайдаланылуы мен қызмет көрсетуіне байланысты, сондай-ақ клиенттер тап болатын барлық қиындықтарды ескере отырып, John Deere компаниясы JDFarmSight стратегиясын әзірледі.
Метеорологиялық жабдық және бағдарламалық өнімдер	IMETOS шешімдерді қолдау жүйелері кәсіпорындарды басқаруды оңтайландыру және өсімдіктерді қорғау мен ұрықтандыруды, егін жинау уақытын болжауды және басқаларды қоса алғанда, далалық жұмыстарды жоспарлау үшін пайдаланылатын қоршаған орта туралы мәліметтерді жинауда маңызды рөл атқарады.
Ескерту – [11] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған	

Ауыл шаруашылығын цифрландыру бағдарламасы негізінде барлық аграрлық өнімдерінің тізбегінің барлық буындарын өзгертеді. Жүйенің кез-келген элементінің ресурстарын басқаруды оңтайландыру, жеке көзқарас, парасаттылық және болжамдылық принциптері негізінде құруға болады. Жүйенің нақты уақыт режимінде жұмыс істеуі деректерге сүйене отырып, гиперплинация арқылы қамтамасыз етіледі. Өткізу тізбектерінде толық бақылау мен үйлестіруді қамтамасыз етуге және ауылшаруашылық жерлерін, дақылдар мен жануарларды басқарудың оңтайлы модельдерін жасауға болады.

Цифрлық ауыл шаруашылығының бағдарламалары жоғары өнімділікпен, болжамдылықпен және өзгерістерге, оның ішінде құбылмалы климатты қоздыратын өзгерістерге бейімделу қабілетімен сипатталатын жүйелер құруға мүмкіндік береді. Бұл өз кезегінде азық-түлік қауіпсіздігі, кірістілік және тұрақтылық деңгейін арттыруға ықпал етуі мүмкін. Қазақстанда мемлекеттік қолдаудың барлық шаралары қамтылған, мамандардың онлайн консультациялары туралы ақпаратты алу үшін бірыңғай платформа әзірленетін болады. Онлайн режимде кредиттер мен субсидиялар, лизинг алуға және жер учаскелерін алуға арналған өтінімдерге мониторинг жүзеге асырылады. Онлайн жүйе негізінде инвесторларды, техниканы, тұқымдарды іздеу мен жалға алуды, тіпті аграрлық саланың мамандарын іздеуді айтарлықтай жеңілдетеді. Жалпы, Е-АӨК бағдарламасы ауыл шаруашылығының түрлі салаларын дамытудың 224 инвестициялық бағдарламасын қамтиды [12].

«Ақылды (сандық) фермалар» - бұл толық автономды, роботты, ауылшаруашылық нысаны, адамның қатысуын талап етпейтін автоматты режимде жануарлардың ауыл шаруашылығы түрлерін немесе тұқымдарын өсіруге арналған. Бұл фермалар өндірістің экономикалық орындылығын, тұтынушылық белсенділікті, аймақ халқының жалпы денсаулық деңгейін және басқа экономикалық көрсеткіштерді дербес талдайды, қажетті цифрлық технологияларды қолдана отырып, мысалы, жасанды интеллект, үлкен деректер, нейрондық желілер және басқалар.

«Ақылды» ферманың келесі элементтерін атап өтеміз:

- автоматты суару. Автоматтандырылған суару жүйесі маңызды жұмыстар үшін қызметкерлердің айтарлықтай санын босатуға мүмкіндік береді;

- автоматты азықтандыру желілері. Болашақта жем тарататын роботтар, әр малға жем мөлшерін, сондай-ақ азықтандыру процестерінің санын анықтайтын бағдарлама арқылы басқарылады;

- отарды басқарудың кешенді жүйесі.

Сүт саласындағы «Ақылды» технологиялар:

- сүт фермаларын басқарудың автоматтандырылған жүйелері;

- - Aiot платформалары / Ios қосымшалары. Smartform және басқа IT шешімдері;

- Big Data (дәл болжам мен стратегияны жасау үшін датчиктерден алынған деректерді талдау);

- сәйкестендіру;

- машиналық болжау [12].

Әлемдегі ең танымал электронды табын мен ферманы басқару жүйелерінің бірі-сиырлардың қозғалысын басқарудың автоматтандырылған жүйесіне арналған модульдері бар Afimilk жүйесі, қозғалысты өлшеудің автоматты жүйесі, сәйкестендіру жүйесі, сүтті дәл өлшейтін сүт өлшегіш, идентификация торлар.

Сүт өнеркәсібіндегі өндірісті цифрландыру – өндірілген өнім сапасының жаңа деңгейіне шығуға мүмкіндік беретін маңызды үрдіс. Қазақстанда роботты жабдықты фермалардың шамамен 10 % пайдаланады. Мысалы, Швециядағы сүт фермаларында роботтандырылған жұмыс үшін бұл 45 %, Нидерландыда – 30 %-дан асады. Басқа жүйелермен салыстырғанда, роботты фермада жұмыс уақытының 45 %-ы бақылауға жұмсалады, мал басымен, 10 % – азықтандыруға, 25 % – басқару, компьютерде жұмыс істеу, сондай - ақ деректерді талдау, 5 % - роботқа техникалық күтім жасау, 15 % – басқа операциялар [12].

Басқа жүйелермен салыстырғанда, роботты фермада жұмыс уақытының 45 %-ы мал басын бақылауға жұмсалады, 10 % – азықтандыруға, 25 % – басқару, компьютерде жұмыс істеу, сондай - ақ деректерді талдау, 5 % – роботқа техникалық күтім жасау, 15 % – басқасы.

Бүгінде Қазақстанда 23 цифрлық ферма және 171 озық ферма жұмыс істейді.

Цифрландыру процесінде өрістердің электрондық карталары жасалады. Бүгінгі таңда 24 млн.га егістік жер цифрландырылды, жалпы егіс алқабының 100 %-ға жуығы. Сондай-ақ, жайылымдарды цифрландыру жұмыстары басталды

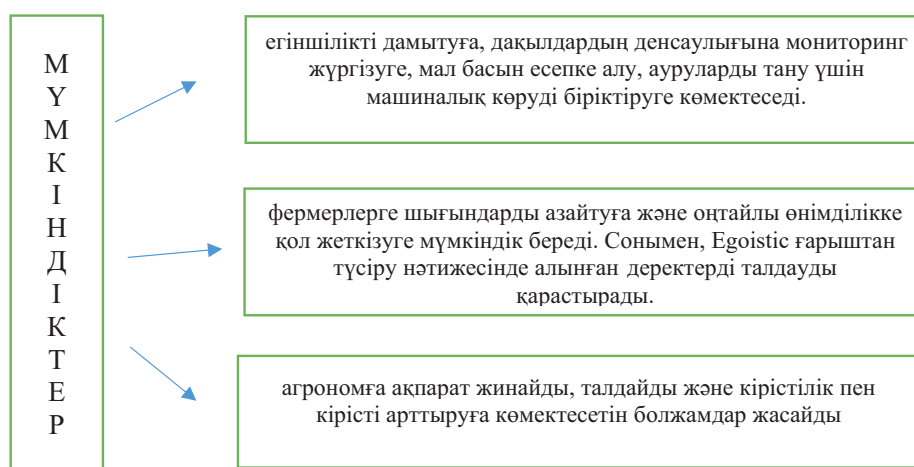
АӨК цифрландыруда Ақмола, Қостанай және Қарағанды облыстары көш бастап тұр. «Найдоровское» ЖШС-Қарағанды облысының үздік шаруашылығы. Ол озық технологияларды енгізуде және ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігінде жоғары нәтижелермен ерекшеленеді.

Айта кету керек, бұл Қарағанды облысында органикалық егіншілікке арналған егістіктерінің бір бөлігін сертификаттаудың үш жылдық процесін бастаған алғашқы шаруашылық. 3000 га жер телімі бөлініп, жеке «Neue dorfgganic farm» ЖШС құрылды. Органикалық егіншілік технологиясының сақталуын Еуропаның мамандары бақылайды. Қазақстандық шаруашылық өнімін Еуропалық Одаққа, Канадаға және АҚШ-қа органикалық өнім беру құқығын алуы тиіс. Мысалы, «Найдоровскийде» тек 20 механизатор, машиналар мен механизмдерге қызмет көрсететін мамандар жұмыс істейді. Қазіргі заманғы техника оларға барлық 20 мың га жерді жеңуге көмектеседі.

2022 жылы Қазақстанда қатты құрғақшылық салдарынан астық өндірісінің 24 %-ға қысқаруына әкелді. Ауыл шаруашылығы министрінің брифингінде 2022 жылдың тамыз айының басында Қазақстанда мал азығы нормадан екі есе аз өндірілетінін мәлімдеді. Осындай жағдайларға алдын ала дайын болу үшін, Қазақстанда АӨК цифрландыру жолының бастапқы нүктесінде тұр.

Қазақстандағы агрокешенді цифрландырудың алғашқы қадамы Egoistic платформасы болады. Beeline Қазақстанның сандық өнімі, ол күтпеген жағдайда дер кезінде әрекет етуге және дақылдарды өңдеу немесе табынды қарау кестесіне түзетулер енгізуге көмектеседі, оның мүмкіндіктері 1-суретте көрсетілген [13].

Egistic цифрлық платформасын дамытудың мақсаты өндірістік процестерге жаңа цифрлық технологиялар мен инновациялық бизнес-модельдерін кеңінен енгізу есебінен агроөнеркәсіптік кәсіпорындар жұмысының тиімділігін ұлғайту болады. Ғарыштан түсірілген суреттерге сүйене отырып, ол топырақ пен онда өсетін өсімдіктердің жай-күйіне талдау жасайды: өсімдік жапырақтарындағы ылғалдылық, азот, хлорофилл көрсеткіштері, учаскелердің бітелу дәрежесі, проблемалық аймақтар және инфекция ошақтарын технологиялық жабдықтар (мобильді қосымшалар мен GPS-жүйелер) негізінде көрсетеді.

Сурет 1 – Egistic Цифрлық ауыл шаруашылық платформасы
Ескерту – [12] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған

Egistic цифрлық платформасын дамытудың мақсаты өндірістік процестерге жаңа цифрлық технологиялар мен инновациялық бизнес-модельдерін кеңінен енгізу есебінен агроөнеркәсіптік кәсіпорындар жұмысының тиімділігін ұлғайту болады.

2-кестеде біз ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктерін ұсынамыз.

Жоғарыда келтірілген озық цифрлық технологиялар ауыл шаруашылығының өндірістік процестерінде жедел мониторинг жүргізуге мүмкіндік береді, аталмыш технологиялар Қазақстан экономикасының аграрлық секторында электрондық ауыл шаруашылығы жүйесін құру және қазіргі ауыл шаруашылығының қажеттіліктеріне бейімдеуге мүмкіндік береді.

Өсімдік және мал шаруашылығындағы автоматтандырылған жүйелер-топырақ қасиеттерін өлшеу, өсімдіктер мен жануарлардың параметрлерін анықтау үшін әртүрлі сенсорлық сенсорларды пайдалануға негізделген. Олардың көмегімен өсімдік шаруашылығында негізінен сұйық минералды тыңайтқыштар мен өсімдіктерді қорғау құралдарын қолдану, сондай-ақ өсімдіктерді бақылау (арамшөптерді, зиянкестерді, өсімдік ауруларын, жапырақтардың зақымдануын анықтау) және өнімділікті бағалау операциялары орындалады. Мал шаруашылығында мал басын есепке алудан бастап, оның қозғалысын және барлық ағымдағы көрсеткіштерді вакцинациялауға және селекциялық жұмысты оңтайландыруға дейінгі өндірістік және басқарушылық міндеттердің барлық кешенін шешуге көмектеседі

AIoT платформалар мен қосымшалар-ауыл шаруашылығында өсімдіктер мен жануарларды өсіру операцияларының бүкіл циклін бақылауға және автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мұндай шешімдердің міндетті компоненттері: перифериялық жабдықтар (датчиктер, сенсорлар), байланыс арналары (спутниктік байланыс), AIoT платформалары мен қосымшалары.

Кесте 2 – Ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды пайдалану мүмкіндіктері

Параметрлер	Өсімдік шаруашылығы	Мал шаруашылығы
Пайдалану мүмкіндіктері	<ul style="list-style-type: none"> - нақты егіншілік жүйесі; - ГЛОНАСС; - спутниктік технологиялар; - ландшафт жамылғысының карталары; - нақты егіс алқаптарын анықтау; - егін жинау өнімділігі мен шығынын болжау; - конуды талдауға арналған компьютерлік көру; - ауыл шаруашылығы дақылдарының денсаулығын мониторингілеу; - автоматты суару жүйесі 	<ul style="list-style-type: none"> - мал басын есепке алуға арналған машиналық көру; - малға арналған бетті тану жүйесі; - жануарлардың рационын қалыптастыру; - ветеринариялық қызмет көрсету; - ауыл шаруашылығы техникасы паркін оңтайландыру;
Қолдану мәселелері	<ul style="list-style-type: none"> - қаржылық инвестицияларға айтарлықтай қажеттілік; - ғылыми зерттеу жұмыстарының үлкен көлемін қажет етеді; - жоғары білікті кадрлардың, ғалымдардың қажеттілігі; - аэрофототүсірілімнің ақпараттық деректерінің жабықтығы 	<ul style="list-style-type: none"> - жабдықты жаңарту мен жаңартудың жоғары құны; - қазіргі заманғы технологияларды импорттау қажеттілігі - жануарларды ұстау, азықтандыру және күту құралдары; - отандық техниканың физикалық тозуының жоғары деңгейі
Ескерту – [13] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған		

Өрістердің электрондық карталары агроөндіріс процесін тиімді басқару және экономикалық жоспарлау үшін агрокәсіпорындар басшыларының қолындағы қуатты құрал, сондай-ақ агрономға таптырмас көмекші болып табылады

Ауыл шаруашылығы мен ауылдық аудандарды цифрландыру әлі де көп жұмысты талап етеді. Бұл жағдайда бірқатар маңызды факторларды ескеру қажет. Біріншіден, осы тақырып бойынша жүйелі, ресми деректердің болмауы Ауыл шаруашылығын цифрландыру тұжырымдамасын түсінуге айтарлықтай кедергі келтіреді. Деректердің басым бөлігі – мысалы, компьютерлік сауаттылық деңгейі бойынша-қалалық және ауылдық аудандар бойынша нақтылаусыз елдік деңгейде ғана қол жетімді. Желілер бойынша деректер негізінен қамтуды көрсетеді, бірақ қызметтердің сапасы мен қолжетімділігі туралы ақпаратты қамтымайды. Осы уақытқа дейін жанама түрде жүзеге асырылған мемлекеттік қолдау және цифрландырудың нормативтік-құқықтық базасы туралы, оның ішінде электрондық мемлекеттік қызметтердің қолжетімділігі және деректерді қосу мен қорғау бөлігінде нормативтік-құқықтық реттеу туралы ақпарат жетіспейді.

Екінші проблема дамыған және дамушы елдердің аграрлық секторында, сондай-ақ жаһандық компаниялар мен жергілікті, қауымдық, отбасылық шаруашылықтарда цифрлық технологияларды енгізу-дегі Елеулі алшақтықтан тұрады. Қазіргі заманғы ауыл шаруашылығы технологияларын енгізу қаржы ресурстарының болуына және білім деңгейіне байланысты. Ауылдық жерлердегі ұсақ фермерлер бұл тұрғыда пропорционалды түрде қысым жасайды, олардың инфрақұрылымға, желілер мен технологияларға қол жетімділігі шектеулі.

АӨК-де цифрлық экономиканың дамуы белгілі тәуекелдермен байланысты, солардың ішінде еңбек нарығының дамуына әсер етеді, көптеген жұмысшыларды қысқарту проблемасымен байланысты. Бірден бір тәуекелдің бірі интернет-қатерлермен байланысты. Ақпараттың таралуымен бірге киберқылмыстар санының өсуі орасан зор өндірушілерге ақпараттық қауіпсіздікке инвестиция салу қажеттілігіне әкелетін зияны.

Сонымен, цифрлық ауылшаруашылық технологияларын енгізу кезінде масштабты үнемдеу факторы ескеріледі. Кәсіпорынның ауқымы неғұрлым үлкен болса, мұндай технологияларды енгізу оңайырақ болады. Осыған байланысты ірі фермалардың кішкентайларға қарағанда артықшылығы бар. Бұл жағдай ірі және кіші фермалардың теңсіздігін және сәйкесінше дамыған және дамушы елдер арасындағы теңсіздікті тудырады. Түрлендіруге жол ашатын сандық инновациялар мен технологиялар көбінесе ұсақ фермердің фермасына тән масштабтар үшін жасалмайды.

Агрокешенді цифрландырудағы егістік алқабында дрондық роботтық технологияны қолданудың экономикалық тиімділігін қарастырсақ. Ауыл шаруашылығы өндірісінің тиімділігін арттыру мақсатында октокоптерді тау бөктеріндегі және дала аймақтарындағы егістіктердің жай-күйін зияткерлік мониторингтеу және талдау үшін бағдарламалық аппараттық кешенмен жарақтандыру жоспарлануда. Оның көмегімен бүкіл өрісті айналып өтпеу үшін қай жерде және қай жерлерде күйіп кеткенін және ауру өсімдіктер қайда екенін көруге болады.

Роботтандырудың экономикалық тиімділігін есептеудің әртүрлі әдістері бар [14]. Осы әдістердің біріне сәйкес роботтардың өтелу мерзімін келесі қарапайым 1-формула бойынша есептеуге болады:

$$T = C / (R - z) \quad (1)$$

мұнда, C – роботтың құны;

z – оны бір жыл ішінде ұстауға арналған шығындар;

R – жылдық жұмыс күшін үнемдеу, мұндағы (R > z);

T – роботтың өтелу мерзімі.

Роботты пайдаланудан алынған пайданы анықтау үшін 2-формуланы қолданамыз.

$$P = k(R - z) \quad (2)$$

мұндағы k-амортизацияның пайызы.

DJI agras октокоптерін қолдану мысалында өтелу мерзімі мен пайданы есептейміз (Кесте 3).

Кесте 3 – Дақылдарды бүрку кезінде DJI AGRAS октокоптерінің өтелу мерзімі мен пайдасын есептеу

Көрсеткіштер атауы	Құны
С-октокоптердің құны (теңге)	5000000
Электр энергиясы	28726,4
Автокөлік қызметтері	105000
Октоптерді ұстауға арналған шығындар (теңге)	113726,4
Оператор	520000
Көмекші	376000
Есепші	320000
R-жылдық жұмыс күшін үнемдеу (теңге)	916000
k - бір жылдағы пайыздық мөлшерлеме	20 %
T = C / (R-z) - сатып алу еселігі (F)	1,4
Π = k (P-z) - π (теңге) пайда	540454,72
Ескерту – [15] дереккөздері негізінде авторлармен құрастырылған	

Бұл есептеуде октокоптердің өтелу мерзімі бір жыл төрт айды құрады, ал оны пайдаланудан түскен пайда 540 545 теңгені құрады.

Есептеу нәтижесінде октокоптерді қолдануда келесі артықшылықтарды анықтадық:

1. Гербицидтерді үнемдеу.
2. Өнімділікті арттыру.
3. Экологиялық жүктемені азайту.
4. Отын шығынын азайту.

Октокоптерді қолдану зиянды организмдерге қарсы уақтылы және сапалы бүркуге мүмкіндік береді, бұл сапалы және сандық көрсеткіштері жақсы дақылдардың тұрақты және жоғары өнімділігін алуға мүмкіндік береді.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенде цифрландыру бастапқы кезеңде тұр. АӨК-дегі тұтастай алғанда экономиканы ақпараттандыру жөніндегі заңнамалық бекітілген бағдарламалар қазіргі уақытта жеткілікті түрде терең пысықталмаған және басым дәрежеде қалыптасқан процестерді автоматтандыруға толық бағытталмаған. Ауыл шаруашылығын цифрландыру өндірістік шығындардың айтарлықтай төмендеуіне және азық-түліктің қаржылық қолжетімділігінің өсуіне ықпал етеді, табиғи ресурстардың әлеуетін ұтымды пайдалануды қамтамасыз етеді. АӨК-дегі цифрлық технологиялар жекелеген кәсіпорындардың жұмыс істеу тиімділігін арттырып қана қоймай, АӨК ұйымдастыру моделінің терең өзгеруіне әкеледі. Бұл өзгерістер экономикалық және әлеуметтік салалардың маңызды көзі болады.

Цифрландырудың тиімділігін арттыру үшін агроөнеркәсіптік кешеннің ақпараттық инфрақұрылымын жаңғыртудың негізгі факторы ретінде мыналар қажет:

- баламалы ауыл шаруашылығы өндірістерін дамыту (өсімдік шикізатынан жаңа өнім шығару, жануарлар ақуызының баламалы көздері, энергетика және т.б.), оның ішінде экспорт мақсаттары үшін. Қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы модельдері өзгеріп жатқандықтан, Қазақстанның жаңа ауылшаруашылық нарығында маңызды ойыншы болу мүмкіндігі бар;

- АӨК құрылымдық трансформациясын бастан өткеріп жатқан салалар мен өңірлерді қолдау жөніндегі шараларды әзірлеу. Бұл осы салалар мен өңірлерге цифрлық жағдайда бизнесті жүргізуге салыстырмалы түрде ауыртпалықсыз бейімделуге жағдай жасау;

- АӨК-нің жаңа салаларын, шаруашылық қызметті ұйымдастырудың жаңа модельдерін (платформалар мен экожүйелер) және қалалық ортаның жаңа моделін реттеу үшін заңнамалық базаны әзірлеу. Инновациялық салалардың биоқауіпсіздігін бақылауға (атап айтқанда, жәндіктерден тамақ өнімдерін өндіруге) және жаңа тамақ өнімдерінің сапасына, сондай-ақ олардың саудасына қойылатын талаптарды әзірлеуге ерекше назар аудару қажет.

- шағын бизнес қажеттіліктеріне қызмет көрсетуге бағытталған экожүйелерді инфрақұрылымдық қолдау. Ресурстардың шектеулі болуына байланысты шағын бизнеске экожүйелерді өз бетінше дамыту қиынға соғады, сондықтан мемлекет осындай экожүйелер мен платформаларды іске қосу үшін жағдай жасауы керек. Қолдану аясын кеңейту мақсатында агроөнеркәсіптік кешенді дамыту үшін мемлекеттік-жекеменшік әріптестіктің жаңа тетіктері мен нысандарын іздестіру.

- Ауыл шаруашылық тәуекелдерін саналы түрде басқару және ауыл шаруашылығы дақылдарының өнімділігі мен мал өнімділігін арттыру мақсатында өндірісті климаттың өзгеруіне бейімдеу.

- агроменеджмент жүйесін басқарудың заманауи талаптарға сәйкес дамыту керек.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Gray J., Rumpel B. Models for digitalization // *Soft & Systems Modeling*. – 2015. – № 14(4). – P. 1319-1320.
2. Жумашева С. Т., Муханова А., Смагулова Ж. Б. Цифровизация как основа инновационного потенциала аграрного производства Казахстана // *Проблемы агрорынка*. – 2020. – № 2. – С. 45-52.
3. Даулиева Г. Р., Ережепова А. А., Бакытжан С. С. АӨК цифрлық трансформациясы: мәселелер және оларды шешу // *Проблемы агрорынка*. – 2022. – № 3. – Б. 21-28.
4. Есполов Т. И. Цифровизация АПК – требование нового времени // *Современное образование*. – 2018. – № 1(109). – С. 26-29.
5. Қантарбаева Ш. М., Сұлтанбайұлы С., Жумашева С. Т. Қазақстанның аграрлық секторындағы цифрлық экономиканың негізгі трендтер // *Проблемы агрорынка*. – 2021. – № 2. – С. 46-54.
6. Абылкасимова Ж. А., Байжолова Р. А., Амангельдиева Ж. А. АӨК цифрлық трансформациясы: мәселелер және оларды шешу // *Проблемы агрорынка*. – 2022. – № 3. – С. 21-28.
7. Есенгалиева С. М., Гиззатова А. И., Рахимғалиев Б. К. Научные основы цифровизации агропромышленного производства // *Проблемы агрорынка*. – 2021. – № 2. – С. 55-61

8. Коптелов А., Оситнянко О. Информационные технологии в сельском хозяйстве // *Агробизнес: информатика – оборудование – технологии*. – 2010. – № 12. – С. 60–64.

9. Решение Евразийского Межправительственного Совета от 13 апреля 2016 года № 2 «Об утверждении Положения о формировании и функционировании евразийских технологических платформ» [Электронды ресурс] // *Әділет [web-сайт]*. – 2016. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H16M0000002> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

10. Нечаев В. И. Государственная поддержка сельскохозяйственной технологической платформы стран-членов ЕАЭС // *Экономика сельского хозяйства России*. – 2017. – № 7. – С. 81-85.

11. В Казахстане идет цифровая трансформация агрокомплекса [Электронды ресурс] // *ProFit.kz [web-сайт]*. – 2020. – URL: <https://profit.kz/articles/14598/V-Kazahstane-idet-cifrovaya-transformaciya-agrokompleksa/> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

12. Цифровизация АПК в Казахстане [Электронды ресурс] // *АгроМарт [web-сайт]*. – 15 ноября 2022. – URL: <https://agro-mart.kz/tsifrovizatsiya-apk-v-kazahstane/> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

13. Технологии и цифровизация – будущее аграрного сектора [Электронды ресурс] // *Актюбинский Вестник [web-сайт]*. – 2019. – URL: <https://avestnik.kz/tehnologii-i-cifrovizacziya-budushhee-agrarnogo-sektora/> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

14. Taranis. The complete digital agronomy solution [Электронды ресурс] // *The Peres Center for Peace and Innovation [web-сайт]*. – 2021. – URL: <https://www.peres-center.org/en/the-israeli-innovation-center/explore/temporary-exhibit/2021/sustainable-world/taranis/> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

15. Скворцов Е. А., Скворцова Е. Г. Необходимость инновационного развития сельского хозяйства на основе применения робототехники // *Вестник ВНИИМЖ*. – 2016. – № 1(21). – С. 85-90.

REFERENCES

1. Gray, J., Rumpe, B. (2015). Models for digitalization. *Soft & Systems Modeling*, 14(4), 1319-1320.
2. Zhumasheva, S. T., Muhanova, A. and Smagulova, Zh. B. (2020). Cifrovizaciya kak osnova innovacionnogo potenciala agrarnogo proizvodstva Kazahstana. *Problemy agrorynka*, 2, 45-52 (In Russian).
3. Daulieva, G. R., Erezhepova, A. A. and Bakytzhan, S. S. (2022). AOK cifrlyk transformaciyasy: maseleler zhane olardy sheshu. *Problemy agrorynka*, 3, 21-28 (In Kazakh).
4. Espolov, T. I. (2018). Cifrovizaciya APK – trebovanie novogo vremeni. *Sovremennoe obrazovanie*, 1(109), 26-29 (In Russian).
5. Kantarbaeva, Sh. M., Sultanbajuly S. and Zhumasheva, S. T. (2021). Kazakstannyn agrarlyk sektoryndagy cifrlyk ekonomikanyn negizgi trendter. *Problemy agrorynka*, 2, 46-54 (In Kazakh).
6. Abylkasimova, Zh. A., Bajzholova, R. A. and Amangeldieva, Zh. A. AOK cifrlyk transformaciyasy: maseleler zhane olardy sheshu. *Problemy agrorynka*, 3, 21-28.
7. Esengalieva, S. M., Gizatova, A. I. and Rahimgaliev, B. K. Nauchnye osnovy cifrovizacii agropromyshlennogo proizvodstva. *Problemy agrorynka*, 2, 55-61 (In Russian).
8. Koptelov, A. and Ositnyanko, O. (2010). Informacionnye tekhnologii v sel'skom hozyajstve. *Agrobiznes: informatika – oborudovanie – tekhnologii*, 12, 60-64 (In Russian).
9. Reshenie Evrazijskogo Mezhpriavitel'stvennogo Soveta ot 13 aprelya 2016 goda № 2 «Ob utverzhenii Polozheniya o formirovanii i funkcionirovanii evrazijskih tekhnologicheskikh platform». (2016). *Adilet*. Retrieved February 6, 2023, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/H16M0000002> (In Russian).
10. Nechaev, V. I. (2017). Gosudarstvennaya podderzhka sel'skohozyajstvennoj tekhnologicheskoy platformy stran-chlenov EAES. *Ekonomika sel'skogo hozyajstva Rossii*, 7, 81-85 (In Russian).
11. V Kazahstane idet cifrovaya transformaciya agrokompleksa. (2020). *ProFit.kz*. Retrieved February 6, 2023, from <https://profit.kz/articles/14598/V-Kazahstane-idet-cifrovaya-transformaciya-agrokompleksa/> (In Russian).
12. Cifrovizaciya APK v Kazahstane. (November 15, 2022). *AgroMart*. Retrieved February 6, 2023, from <https://agro-mart.kz/tsifrovizatsiya-apk-v-kazahstane/> (Қарау уақыты: 06.02.2023).

13. Tekhnologii i cifrovizaciya – budushchee agrarnogo sektora. (2019). *Aktyubinskij Vestnik*. Retrieved February 6, 2023, from <https://avestnik.kz/tehnologii-i-cifrovizaciya-budushchee-agrarnogo-sektora/> (In Russian).

14. Taranis. The complete digital agronomy solution. (2021). *The Peres Center for Peace and Innovation*. Retrieved February 6, 2023, from <https://www.peres-center.org/en/the-israeli-innovation-center/explore/temporary-exhibit/2021/sustainable-world/taranis/>.

15. Skvorcov, E. A. and Skvorcova, E. G. (2016). Neobhodimost' innovacionnogo razvitiya sel'skogo hozyajstva na osnove primeneniya robototekhniki. *Vestnik VNIIMZH*, 1(21), 85-90 (In Russian).

THE USE OF DIGITAL TECHNOLOGIES IN THE AGRO-INDUSTRIAL SECTOR IN KAZAKHSTAN

Zh. D. Dauletkhanova¹, K. S. Alpysbayev², Zh. S. Abeldinova³

¹Eurasian Humanitarian Institute, Astana, Republic of Kazakhstan

²International Information Technology University, Almaty, Republic of Kazakhstan

³Postgraduate Student of the Department of Finance and Credit, State University of Management, Moscow, Russian Federation

ABSTRACT

The purpose of the study of this article is to reveal the features of the development of the digital economy of agro-industrial complex through the introduction of digital and innovative technologies in the work of the agricultural sector of Kazakhstan and the effectiveness of their use.

Methodology. Scientific methods such as analysis, collection and processing of primary data, statistical observation and comparison, comparative methods were applied in the work on this article.

Originality / value of the study. The value of the study lies in the formation of scientific, practical and methodological provisions, including various aspects of management of innovative digital technologies in agriculture.

Findings. The main trends of digital transformation in agro-industrial production in Kazakhstan are considered. The prerequisites for the implementation of digital technologies in agriculture and their benefits are identified. The analysis of the use of innovative digital technologies in agriculture, where economic evaluation of the effectiveness of robotic technologies in crop production was carried out.

Keywords: digital transformation, agro-industrial complex, ecosystems, platforms.

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ЦИФРОВЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В АГРОПРОМЫШЛЕННОМ КОМПЛЕКСЕ КАЗАХСТАНА

Ж. Д. Даулетханова¹, К. С. Алпысбаев^{2*}, Ж. С. Абельдинова³

¹Евразийский Гуманитарный институт, Астана, Республика Казахстан

²Международный университет информационных технологий, Алматы, Республика Казахстан

³«Государственный университет управления», Москва, Российская Федерация

АННОТАЦИЯ

Цель исследования данной статьи является раскрытие особенностей развития цифровой экономики АПК за счет внедрения цифровых и инновационных технологий в работу аграрного сектора Казахстана и эффективность их использования.

Методология. В работе над данной статьей были применены такие научные методы, как анализ, сбор и обработка первичных данных, статистическое наблюдение и сопоставление, сравнительные методы.

Оригинальность / ценность исследования. Ценность исследования заключается в формировании научных, практических и методологических положений, включающих различные аспекты управления инновационных цифровых технологий в сельском хозяйстве.

Результаты исследования – рассмотрены основные тенденции цифровой трансформации в агропромышленном производстве Казахстана. Выявлены предпосылки внедрения цифровых технологий в сельском хозяйстве и их преимущества. Проведен анализ использования инновационных цифровых технологий в сельском хозяйстве, где проведена экономическая оценка эффективности применения роботизированных технологий в растениеводстве.

Ключевые слова: цифровая трансформация, агропромышленный комплекс, экосистемы, платформы.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Дәулетханова Жанар Дәулетханқызы – «Қаржы» профилі бойынша доктор, Еуразия Гуманитарлық Институты, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: Zhanar021@mail.ru, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2905-5123>.

Алпысбаев Қайсар Серікұлы – экономика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: kaisaralp@gmail.com, ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-3349-701X>*

Абельдинова Жанар Смағұлқызы – аспирант, Мемлекеттік басқару университеті, Мәскеу, Ресей Федерациясы, email: vip.jnr@list.ru.

МРНТИ 06.73.55

JEL Classification: G28

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-122-136>

ВЛИЯНИЕ СИСТЕМНО ЗНАЧИМЫХ БАНКОВ НА ОБЕСПЕЧЕНИЕ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ КАЗАХСТАНА

А. Ю. Дальке^{1*}, С. А. Святков¹, Э. А. Рузиева²

¹Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

²Алматинский Технологический Университет, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – на основе индикаторов, предложенных Международным валютным фондом оценить степень влияния системно значимых банков на устойчивость финансовой системы Казахстана, которая определяет уровень развития и стабильность национальной экономики в целом.

Методология. Среди использованных методов исследования можно выделить метод анализа, сравнения, обобщения, а также метод статистического анализа и классификации. В статье были рассмотрены научные работы учёных, касающиеся вопросов влияния крупных банков на финансовую устойчивость. Изучены статистические данные национального регулятора, финансовая отчетность казахстанских банков, рекомендуемые показатели Международного валютного фонда (МВФ) по вопросу исследования.

Оригинальность / ценность исследования. Актуальность исследования обусловлена тем, что в настоящее время в условиях глобализации повышается значимость вопросов, касающихся развития национальной экономики страны, обеспечения ее устойчивости и эффективности. Ядром финансовой системы Казахстана является банковский сектор, доля которого в финансовом секторе составляет около 80 %. В связи с этим данная статья направлена на решение актуальных вопросов, связанных с влиянием системно значимых банков как на обеспечение финансовой стабильности Казахстана, так и на развитие национальной экономики в целом.

Результаты исследования. Основные направления исследований обусловлены недостаточностью теоретической и методологической разработанности данного вопроса, его возрастающей практической значимостью. Результаты исследования говорят о том, что крупные банковские институты Казахстана оказывают значительно влияние на индикаторы финансовой устойчивости страны. Также, на основе анализа публикаций других ученых по теме исследования, были сформулированы собственные выводы и заключения. Материалы статьи имеют практическую ценность и могут быть использованы при разработке современных методик укрепления финансовой стабильности страны.

Ключевые слова: системно значимые банки, устойчивое развитие, критерии эффективности, финансовая устойчивость страны.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время растет количество системно значимых банков, повышается их значимость в развитии национальной экономики страны. Системные банки становятся одним из ключевых факторов устойчивого развития не только национальных банковских систем, а и мировой финансовой системы в целом. По этой причине одной из наиболее значимых задач на сегодняшний день становится анализ влияния системно значимых банков на обеспечение финансовой устойчивости страны. Актуальность исследования обусловлена тем, что в настоящее время, в условиях глобализационных изменений, повышается необходимость улучшения, стимулирования и поддержки национальной экономики каждой

страны. Системно значимые банки являются неотъемлемой частью финансово-банковского сектора, который способен обеспечить стабильность национальной экономики и её финансовую устойчивость.

Обзор литературы. Проблема, касающаяся значимости финансово-банковской отрасли для национальной экономики, а также влияния системно значимых банков на обеспечение финансовой стабильности достаточно популярна в современной научной среде. Данный вопрос исследовали такие специалисты, как O. Pak, W. Byrd, A. Schclarek, I. Erel, N. Orazalin, D. Mertens. В условиях глобализации и полной цифровой трансформации всех отраслей и направлений все более актуальными становятся вопросы улучшения и модернизации финансово-банковской отрасли и ее механизмов, полагает O. Pak [1]. Необходимо также подчеркнуть, что для каждой страны весомое значение имеет эффективное и стабильное функционирование банковской системы, а также отдельных финансовых и банковских механизмов. Именно поэтому повышается актуальность вопросов продуктивности финансово-банковских механизмов, их влияния на макроэкономическую стабильность страны, а также обеспечения эффективности и прозрачности использования финансовых ресурсов, считает W. Byrd [2].

Авторы сходятся во мнении относительно того, что нарушения функционирования системно значимых банков может привести к значительным потерям как в финансовой системе, так и в экономике в целом [3]. N. Orazalin также полагает, что в случае непредвиденных обстоятельств системно значимые учреждения могут иметь поддержку центральных банков или правительства, поскольку с этими финансовыми организациями связаны системные риски значительных размеров в случае падения банка [4]. D. Mertens подчеркивает, что системно значимые банки несут основную часть нагрузки финансово-кредитной системы и банковского сектора страны в частности, а также являются наиболее значимыми в обеспечении стабильного доступа к финансовым ресурсам [5].

Результаты исследования M. Venjatin и др. показывают, что системно значимые финансовые учреждения, по-видимому, превосходят другие как с точки зрения затрат, так и прибыли без необходимости брать на себя дополнительные риски. Этот результат сохраняется даже на концентрированных рынках, т. е. там, где мало доминирующих банков и много других, имеющих небольшой размер по отношению к рынку [6].

В академической литературе было разработано несколько показателей системного воздействия крупных банков, в основном основанных на рыночных данных, и они все еще являются предметом постоянных дискуссий и уточнений: предельный ожидаемый дефицит и системный ожидаемый дефицит Acharya et al. [7], SRISK Ачарии, Энгла и Ричардсона [8] и Энгла, Жондо и Рокингер [9]. Hande Caliskan и др. в своей работе показали, что системный риск банков коррелирует с показателями глобальных финансовых рисков и оказывает значительное негативное влияние на реальную экономику, особенно на промышленное производство. Это важно с точки зрения финансовой стабильности, поскольку тщательный мониторинг системного риска важен для поддержания здоровой финансовой системы и хорошо функционирующей рыночной экономики [10].

Ж. В. Смирнова и др. рассматривали роль системно значимых банков в обеспечении финансовой стабильности через призму ключевой процентной ставки США и валютного курса доллара по отношению к рублю [11]. М. Р. Таштамиров, А. А. Вараев подчеркивают, что устойчивость системно значимых банков может иметь негативное влияние на состояние финансовой системы [12].

Д. В. Сушкевич провел анализ банковских систем разных стран и показал, что системно значимые банки (далее – СЗБ) оказывают положительное влияние на широту, качество и доступность финансовых услуг, способствуя повышению уровня развития финансового рынка этой страны [13].

Анализ экономической литературы относительно исследований влияния системно значимых банков на финансовую устойчивость страны показывает, что многие авторы рассматривают критерии выделения СЗБ, влияние нормативных изменений на их деятельность, влияние на уровень системного риска и т. п. Вместе с тем, исследование влияния СЗБ на финансовую устойчивость страны в Казахстане ранее не проводилось. В связи с этим целью статьи является анализ степени влияния системно значимых банков Казахстана на устойчивость национальной банковской системы, развитие экономики в целом и их эффективность.

Материалы и методы. В данной статье основу методологического подхода составляет анализ системно значимых банков Казахстана в контексте процесса обеспечения финансовой устойчивости. Основа методологии состоит в системном подходе к изучаемой проблеме, фундаментальном рассмотрении индикаторов финансовой устойчивости страны и системно значимых банков. Важным направлением исследования является также формирование комплексного подхода, который способствует дальнейшей модернизации финансовой и банковской системы в целом.

Для оценки влияния СЗБ на финансовую устойчивость Казахстана были использованы индикаторы финансовой устойчивости, рекомендованные МВФ. При этом, банки были разделены по трем позициям: непосредственно СЗБ, потенциальные СЗБ и в совокупности СЗБ и потенциальные СЗБ. Это было сделано для того, чтобы оценить влияние каждой группы в отдельности и затем обеих групп в целом.

Поскольку по некоторым индикаторам финансовой устойчивости отсутствуют фактические данные, возможны некоторые погрешности, описанные в анализе. Также использованы лишь индикаторы, имеющие непосредственное отношение к банкам как депозитным учреждениям. По некоторым позициям индикаторов банки не могут предоставить открытых данных, в связи с чем они не рассматривались в анализе.

В качестве методов исследования были также применены метод анализа, метод теоретического обобщения. Эти методы были использованы для того чтобы детально изучить процесс модернизации существующей финансово-банковской системы. Теоретическую базу данной статьи составляют результаты проведенных исследований ряда европейских специалистов, которые были направлены на изучение проблем, связанных с определением системно значимых банков как финансовых организаций, которые являются основополагающими в обеспечении финансовой стабильности страны, становлении и комплексном развитии современной национальной экономики Казахстана.

В статье сделана попытка оценить значимость и эффективность системно значимых банков Казахстана посредством соответствующих критериев. Выявленные в ходе исследования результаты влияния системно значимых банков на устойчивость финансовой системы Казахстана имеют как теоретическую, так и практическую значимость в управлении финансовой устойчивостью страны. При помощи вышеперечисленных методов в статье была определена значимость системных банков как в финансово-банковской системе, так и экономике в целом. На примере Казахстана было подтверждено, что в современных условиях наибольшую значимость для финансовой устойчивости стран имеют системно значимые банки.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Для экономики любой страны в посткризисный период наиболее значимой задачей является обеспечение стабильности и устойчивого развития банковской сферы, особенно системно значимых банков, а также поддержка финансово-банковских услуг. В условиях глобализации существует достаточно большое количество проблем и угроз в финансово-банковской отрасли. Безусловно, необходимо осознавать значимость определенных решений по улучшению уровня управления рисками, правильной оценки возникающих трудностей в финансово-банковском направлении [14]. Одной из особенностей крупных системных банков является их многофункциональность, поскольку они оказывают влияние как на финансовую устойчивость, так и экономику в целом. Именно поэтому необходимо усилить государственную поддержку этих банков, формировать более адаптивную финансовую и банковскую политику. Иными словами, необходимо обеспечить стабильное развитие системно значимых банков для устойчивого развития всей финансово-банковской отрасли и экономики в целом.

На деятельность банков за последние двадцать лет существенно повлиял мировой финансовый кризис 2008 года [15]. Как известно, он сопровождался падением нескольких крупных мировых финансовых институтов, имевших существенное влияние на весь международный банковский рынок. Данный финансовый кризис значительно ухудшил макроэкономические показатели как в Казахстане, так и во всем мире. Многие государства, в том числе и Республика Казахстан, понесли не только прямые потери в виде убытков, а также и дополнительные потери, связанные с необходимостью дополнительной

поддержки кредитных организаций. В результате, мировое, а также и казахстанское банковское сообщество в частности, пришло к выводу о необходимости трансформации подходов к оценке финансовой устойчивости и применению модернизированного подхода к регулированию банков, чтобы в будущем не допустить подобного сценария.

Для обеспечения финансовой устойчивости в стране необходима качественная оценка роли системно значимых банков, имеющих взаимосвязей между финансовыми рынками и банковской системой, определение уровня влияния подобных банков, модернизация определенных механизмов [16]. Таким образом формируется дополнительный ресурс для увеличения положительного влияния финансово-банковской системы на рынок подобных услуг. Системно значимые банки (СЗБ) способны влиять как на микро-, так и макроэкономическую устойчивость, динамичность рынков в целом. Таким образом, реальный сектор экономики стабильно финансируется за счет банковского капитала, что означает, в свою очередь, устойчивость финансового рынка.

Важным является объективный анализ роли СЗБ на финансовом рынке. В Казахстане каждый крупный системный банк должен иметь несколько сценариев на случай кризиса, а также развивать инновационные банковские услуги и рынки при гибкой маневренности банковских ресурсов.

Банки должны предоставить все необходимые возможности для создания новых источников финансирования за счет развития банковских отделений по всей территории страны, способствовать расширению финансового рынка, обеспечивать широкий доступ к кредитам. Банкам следует расширять возможности для дополнительного стимулирования инновационной экономической деятельности как в крупных городах, так и отдаленных регионах. Именно таким путем можно обеспечить финансовую устойчивость, используя потенциал системно значимых банков.

Особенности идентификации системно значимых банков в Казахстане определены Постановлением Правления Национального Банка Республики Казахстан № 240 от 23 декабря 2019 года [17]. Так, критериями системно значимых банков являются: размер банка; взаимосвязанность банка с участниками финансового рынка; взаимозаменяемость банка; комплексность (сложность) проводимых банком операций. При этом выделяют несколько групп показателей, на основании которых, производится определение доли банковской организации.

Таким образом, банковский сектор имеет высокую значимость в обеспечении финансовой устойчивости страны. Об этом свидетельствуют показатели банковского сектора Казахстана (Рисунок 1).

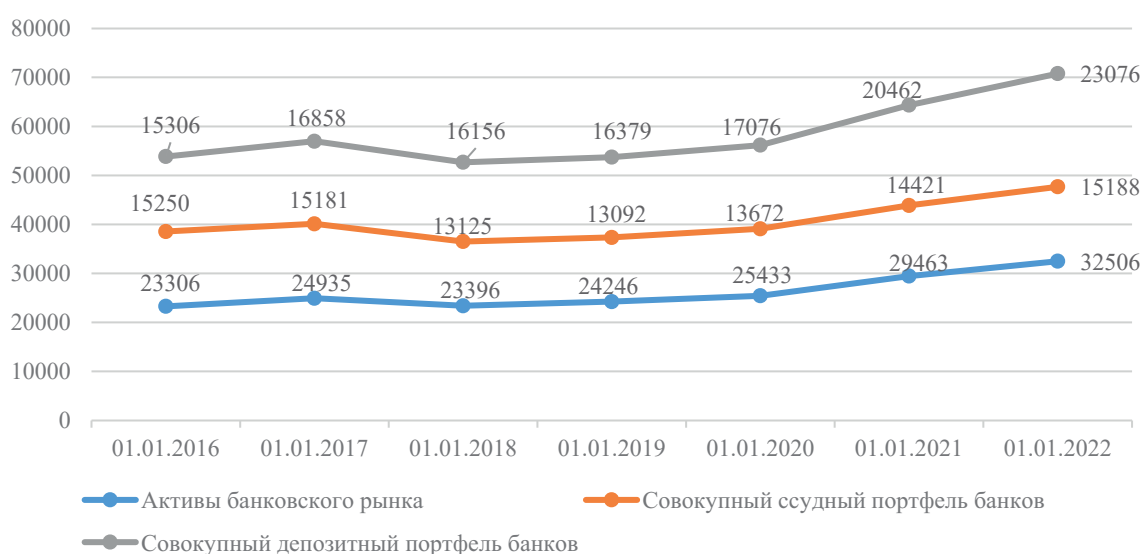

Рисунок 1 – Показатели банковского сектора, млрд. тенге

Примечание – составлено авторами на основе источника [18].

Как видно из представленных данных, несмотря на сокращение количества банков, начиная с января 2020 года объемы их активов, депозитного и ссудного портфелей имеют четкую тенденцию роста.

В Казахстане обобщающий показатель для количественной оценки уровня системной значимости банка рассчитывается на основе одиннадцати количественных показателей. Исходя из правил, обобщающий показатель банка (ОП) рассчитывается по формуле:

$$\text{ОП} = \sum_{j=1}^{11} \text{Вп}_j \times \frac{\sum_{i=1}^4 \text{П}_{ij}}{4} \quad (1)$$

где: ОП – обобщающий показатель банка; П_{ij} – значение j -го показателя (П1-П11) в процентах за i -тый квартал; Вп_j – вес j -го показателя (П1-П11) в обобщающем показателе, значение которого составляет: $\text{Вп}_1, \text{Вп}_2 = 20\%$; $\text{Вп}_3, \text{Вп}_4, \text{Вп}_9, \text{Вп}_{10} = 5\%$; $\text{Вп}_5, \text{Вп}_6, \text{Вп}_{11} = 10\%$; $\text{Вп}_7 = 7\%$; $\text{Вп}_8 = 3\%$.

Основные элементы обобщающего показателя представлены следующим образом: размер банка составляет 40%; взаимозаменяемость, взаимосвязанность с другими участниками финансового рынка, комплексность проводимых операций составляет 20% [17]. Это означает, что системно значимыми можно назвать банки с обобщающим показателем 8% и более, а потенциально системными являются банки с показателем до 8%. В Казахстане список таких банков и расчет системной значимости не публикуется в открытом доступе.

Результаты проведенных расчетов демонстрируют, что к числу СЗБ можно отнести АО «Халык банк», АО «Kaspi Bank» и АО «Банк ЦентрКредит». К числу потенциально значимых относятся следующие банки – АО «Forte Bank», АО «Bereke Bank», АО «First Heartland Jusan Bank», АО «Жилищный строительный сберегательный банк «Отбасы банк»», АО «Евразийский Банк», АО «Банк «Bank RBK» и АО «Ситибанк Казахстан».

Для того чтобы оценить роль системных банков в обеспечении финансовой устойчивости, необходимо также рассмотреть значимость банковских вкладов в данном вопросе. Банковские вклады остаются ключевым источником фондирования для всего банковского сектора Казахстана. Аналогично, показатели доли активов крупных банков и ссудного их портфеля также позволяют отметить их значимость на финансовом рынке Казахстана (Рисунок 2).

Рисунок 2 – Концентрация банковского сектора Казахстана

Примечание – составлено авторами на основе источника [19]

Исходя из имеющихся данных, такие банки как АО «Халык банк», АО «Bereke Bank», АО «KASPI BANK», АО «First Heartland Jusan Bank», АО «Forte Bank» начиная с 2019 года постоянно увеличивают свою долю на рынке. В период с 2018 по 2022 год именно этим банкам удалось увеличить долю в активах, ссудном портфеле и вкладах. А вывод за баланс банковской системы проблемных кредитов привел к снижению удельного веса пяти указанных крупных банков в совокупном объеме – он сократился с 29,8% в 2019 году до 47,9%. На начало 2021 года эти 5 банков занимают более 70% в активах, ссудном портфеле и вкладах. На десять указанных выше банков приходится почти 85% совокупных

активов всего банковского сектора Казахстана. Это свидетельствует о значимости СЗБ и потенциальных СЗБ в устойчивости банковского сектора и страны в целом.

Для проведения дальнейшего анализа и оценки степени влияния СЗБ и потенциальных системно значимых банков на финансовую устойчивость Казахстана необходимо рассмотреть систему показателей финансовой устойчивости, разработанную МВФ по секторам.

Индикаторы финансовой устойчивости МВФ – это система показателей, которые направлены на оценку уровня устойчивости финансовой системы страны во взаимосвязи с другими секторами экономики. Оценка индикаторов проводится согласно рекомендациям Международного валютного фонда [18]. Анализируя вклад СЗБ и в отдельности потенциальных СЗБ в систему показателей финансовой устойчивости Казахстана, можно оценить и степень их влияния.

Согласно показателей финансовой устойчивости Казахстана за последние 5 лет практически по всем базовым индикаторам наблюдается улучшение показателей (Рисунок 3).

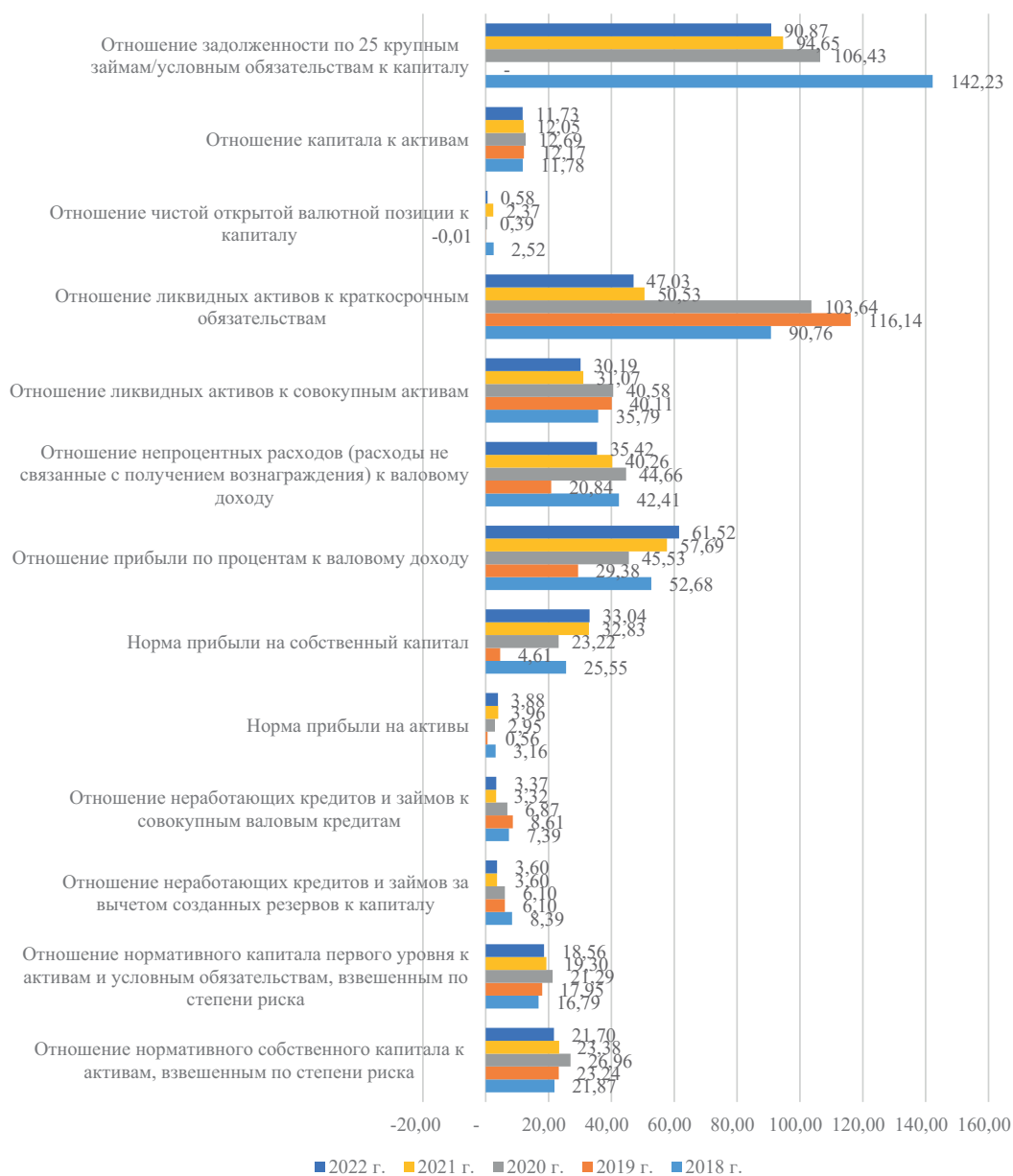

Рисунок 3 – Индикаторы финансовой устойчивости банков по Казахстану, в %

Примечание – составлено авторами на основе источника [19]

В 2021 году ссудный портфель банков увеличился на 27,9 % и на начало 2022 года составил 20,2 трлн. тенге. В целом, отношение выданных банками займов к ВВП в 2021 году увеличилось до 24,9 %. Для сравнения в 2020 году показатель составлял 22,4 %. Снижение показателя задолженности по 25 крупным займам/условным обязательствам к капиталу имеет устойчивую тенденцию. Так, в 2022 году по сравнению с 2018 годом снижение произошло в 1,6 раза. Аналогично и по показателю отношение неработающих кредитов и займов к совокупным валовым кредитам. Их доля снизилась с 8,39 % в 2018 году до 3,37 % в 2022 году. Вместе с тем, наблюдается рост по показателям соотношения прибыли по процентам к валовому доходу и норма прибыли на собственный капитал и на активы.

Рассматривая значимость СЗБ в обеспечении финансовой устойчивости Казахстана, определим их вклад в индикаторы финансовой устойчивости страны. Для этого было оценено соотношение соответствующих показателей СЗБ (АО «Халык банк», АО «Kaspi Bank» и АО «Банк ЦентрКредит») к общим показателям финансовой устойчивости по банковскому сектору в целом (Рисунок 4).

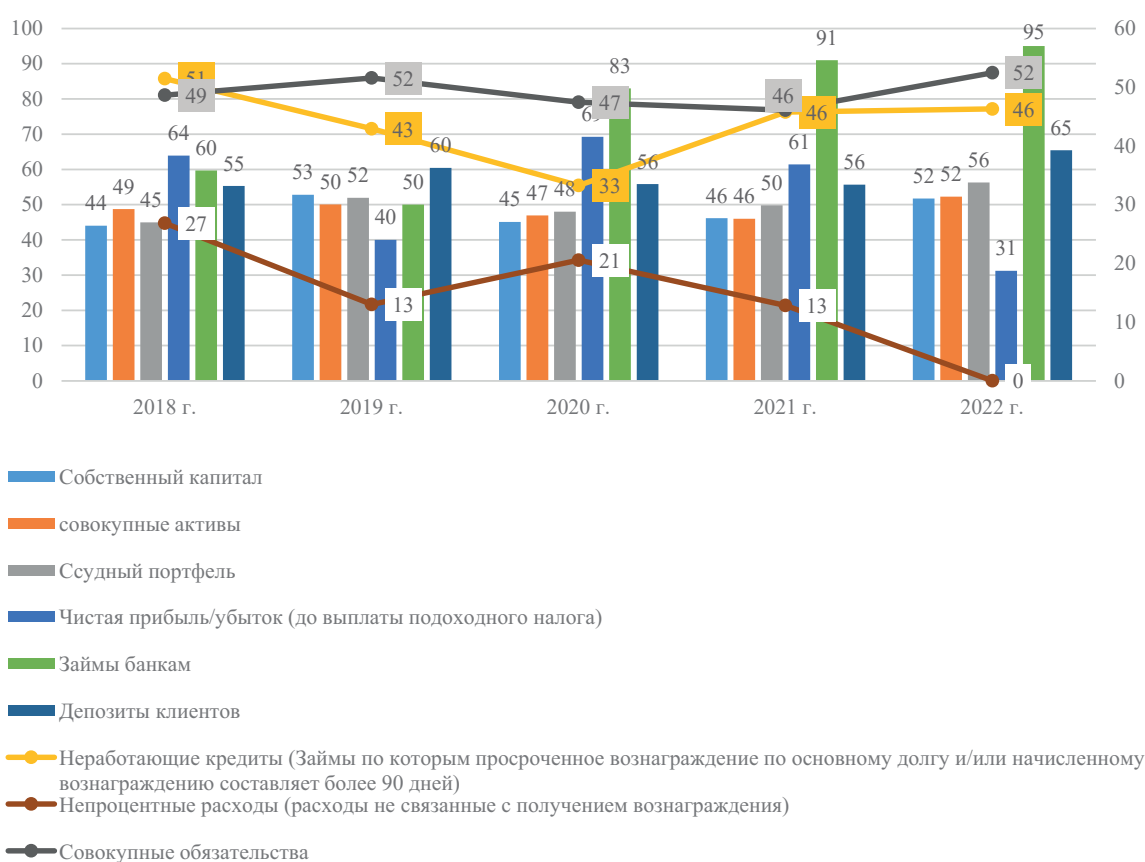

Рисунок 4 – Влияние показателей СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости Казахстана, в %

Примечание – составлено авторами на основании расчетов

Если рассматривать такие показатели как собственный капитал, совокупные активы, ссудный портфель, чистую прибыль, займы банкам и депозиты клиентов, то согласно данным степень влияния СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости достаточно высокая. Так, на долю трех СЗБ в 2018 году приходилось 44 % собственного капитала в совокупном индикаторе, а в 2022 году уже 52 %. В 2018 году на долю СЗБ приходилось 49 % (почти половина) совокупных активов в индикаторе, а в 2022 году вклад СЗБ в индикатор активов депозитных учреждений вырос до 52 %. На ссудный портфель трех банков СЗБ приходилось 45 % в 2018 году, в 2022 году данный показатель составил уже 56 %. Аналогично по депозитам клиентов. На долю СЗБ в 2018 году приходилось 60 % всех депозитов, а в 2022 году – уже 95 %. По остальным показателям аналогичная ситуация.

Все вышеуказанные показатели свидетельствуют о весомости показателей СЗБ в общих индикаторах финансовой устойчивости Казахстана. Более того, наблюдается рост вклада СЗБ в индикаторы финансовой устойчивости по состоянию на 2022 год.

Рассмотрим влияние потенциальных СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости Казахстана (Рисунок 5).

Рисунок 5 – Влияние показателей потенциальных СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости Казахстана, в %

Примечание – составлено авторами на основании расчетов

По рассматриваемым показателям можно отметить следующее. В 2018 году потенциальные СЗБ вносили 36,2 % в совокупный капитал индикатора по депозитным учреждениям страны, а в 2022 году – 36,18 %. Наибольшее значение наблюдалось в 2019 году, когда доля составляла 44,4 %. В индикаторе по совокупным активам доля потенциальных СЗБ в 2018 году составляла 36,16 %, а в 2022 году – 37,19 %. По ссудному портфелю вклад потенциальных СЗБ в индикатор составил 37,17 % в 2018 году и 36,96 % в 2022 году, по депозитам клиентов – 31,6 % в 2018 году и 35,37 % в 2022 году.

Следует отметить, что у большинства банков, относящихся к потенциальным СЗБ нет займов другим банкам, что значительно снизило показатели. Кроме того, в 2022 году у АО «Jusan Bank» наблюдались отрицательные значения показателя, что в совокупности показало отрицательный результат.

Если обратить внимание на совокупный вклад СЗБ и потенциальных СЗБ в индикаторы финансовой устойчивости, то можно отметить, что они составляют более 80 % всех показателей, включенных в индикаторы по Казахстану (Рисунок 6).

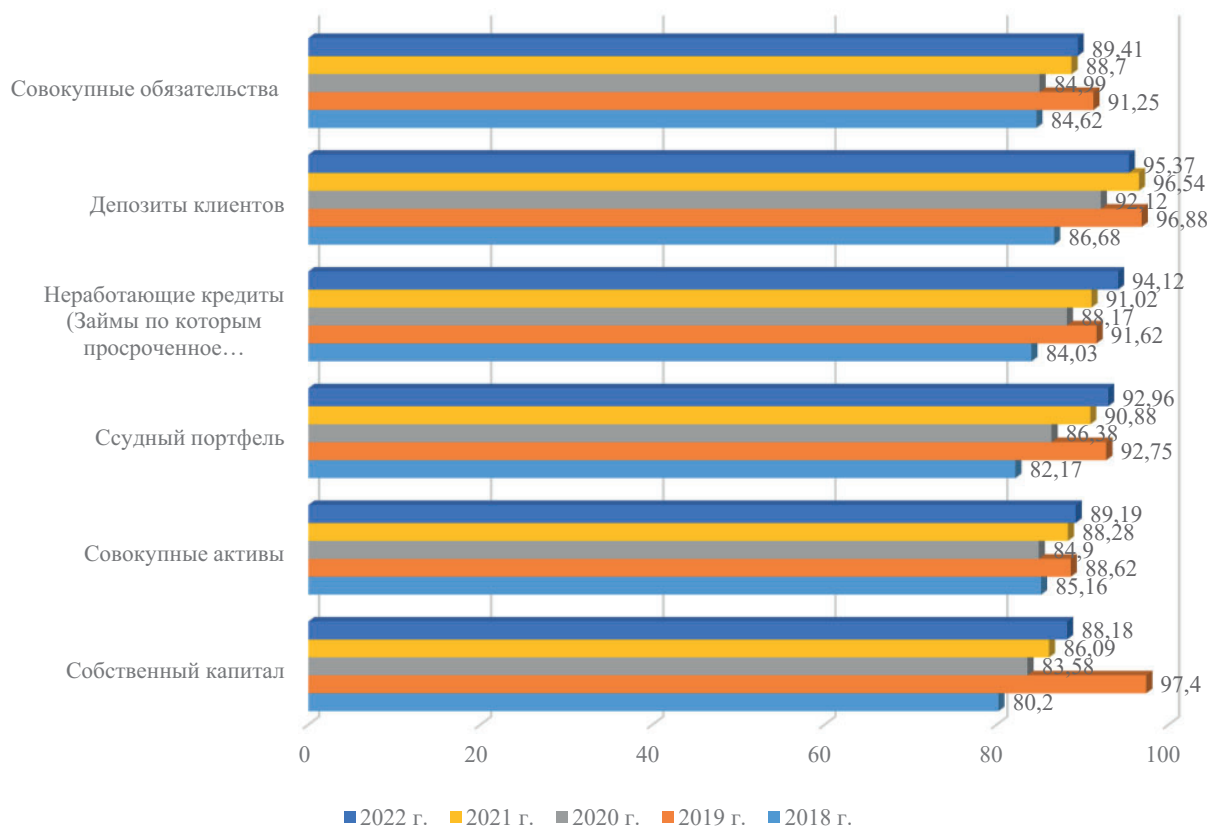

Рисунок 6 – Совокупное влияние СЗБ и потенциальных СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости Казахстана

Примечание – составлено авторами на основании расчетов

Как показывают данные рисунка 6 влияние СЗБ и потенциальных СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости значительное.

Результаты анализа показывают, что одновременно с положительным влиянием, СЗБ несут существенные риски по неработающим кредитам, поскольку на индикаторы финансовой устойчивости они так же влияют значительно. Так, в 2018 году на долю СЗБ приходилось 46 % неработающих кредитов по Казахстану, в 2019 году – 43 %, в 2020 году – 33 % и за последние 2 года – 46 %. Такое существенное влияние представляет значительную угрозу финансовой устойчивости, поскольку дефолт по таким активам способен привести к системному кризису в банковской системе.

В современной банковской практике устойчивым было мнение о том, что системные, крупные банки – наиболее стабильный элемент финансовой системы и их падение является маловероятным фактом. Изначально было принято, что крупные банки являются более результативными по сравнению с конкурентами за счет масштаба своей деятельности, возможности уменьшить риски деятельности за счет широкой диверсификации активов. Все это, в свою очередь, позволило крупным банкам создать достаточный «запас прочности», по мнению R. Ray, на случай реализации негативных факторов финансово-экономического характера [20].

Фундаментальный анализ значимости системных банков на финансовом рынке, прогнозирование их дальнейшей результативности – наиболее значимый этап в финансово-банковской деятельности. При этом, было отмечено, что усиленное внимание отводится основательному анализу существующих проблем в финансово-банковском секторе, поиску методов их решения, модернизации практических инструментов. M. Frigerio отмечает, что комплексный анализ и корректная оценка взаимодействия

банков с финансовым рынком может дать гораздо лучший результат в подобных случаях [21]. В соответствии с особенностями финансового рынка, системные крупные банки должны адаптировать внутреннюю политику и действующие процентные ставки под уровень материальной обеспеченности участников рынка, имеющиеся финансовые ресурсы, предоставляя при этом быстрый и качественный широкий спектр банковских услуг.

Таким образом, влияние системно значимых банков на финансовую устойчивость Казахстана, исходя из вышесказанного, совершенно очевидно. Для их идентификации недостаточно исходить только из количественных показателей. Они должны дополняться также и качественными характеристиками, оценками специалистов, объективным суждением. Многие качественные особенности банков при элементарном анализе количественных индикаторов уловить практически невозможно. Именно поэтому это необходимо учитывать при отнесении банка к той или иной группе по мере системной значимости.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ/ВЫВОДЫ

В исследовании было выявлено, что наиболее крупные, системные банки Казахстана оказывают серьезное влияние на обеспечение финансовой стабильности страны. Совокупный вклад СЗБ и потенциальных СЗБ значительно превышает 80 % долю по основным индикаторам финансовой устойчивости (совокупные обязательства, депозиты клиентов, неработающие кредиты (NPL), совокупные активы и др.). Стабильное развитие СЗБ, их позитивное влияние на индикаторы финансовой устойчивости национальной экономики является ключевым фактором экономического роста Казахстана.

Проанализировав имеющиеся научные исследования и принципы функционирования банковского сектора Казахстана, можно сделать вывод о том, что главную роль в произошедшем мировом финансовом кризисе сыграли крупные банки. Для того чтобы не допустить дефолта крупнейших банков правительства многих государств после мирового финансового кризиса 2008 года были вынуждены оказать им государственную поддержку. Казахстан, в свою очередь, исключением не стал, поскольку правительство страны выделило более пяти триллионов тенге на поддержку крупных банков. Этот факт может означать то, что государство осознает роль системно значимых банков в обеспечении финансовой стабильности страны. Именно поэтому в посткризисный период ключевой становится задача поддержания здоровой конкуренции путем формирования модернизированной эффективной регуляторной среды, которая базируется на углублении и усилении мониторинга деятельности крупных банков.

В долгосрочной перспективе Казахстан и его финансово-банковский сектор будет оставаться уязвимым к внешним и внутренним изменениям. Даже несмотря на финансовую помощь со стороны правительства в среднесрочной перспективе отдельным банкам может потребоваться дополнительная финансовая поддержка. Однако, как полагает G. Erdem Türkelli, решение проблемы только путем финансовой поддержки – рискованный и нерезультативный путь [22]. На сегодняшний день сохраняется повышенный риск подобного поведения крупных банков и их уверенность в том, что банк будет спасен в любом случае. Государственная поддержка должна носить исключительный характер, необходимы более жесткие критерии к банкам-претендентам и трансформация самих форм такой помощи.

Необходим дифференцированный подход к регулированию банковской деятельности, когда при установлении регулятивных нормативов помимо размера банка учитывается весь спектр особенностей банковского бизнеса

Важно отметить, что серьезное влияние на финансовую устойчивость банковского сектора оказала геополитическая ситуация. Сразу три российских «дочки» попали под блокирующие санкции. ДБ АО «Сбербанк» занимал второе место по размеру активов и по кредитованию организаций реального сектора и, соответственно, входил в перечень СЗБ. Влияние санкций повлекло снижение кредитования экономики в первой половине 2022 года, правительство вынуждено было принять меры по реорганизации финансового института.

Для повышения эффективности системно значимых банков целесообразно предложить некоторые организационно-экономические рекомендации, среди которых, к примеру, формирование стратегической цели деятельности банков в новых условиях, создание комфортной среды для мотивации

результативности банков, привлечение дополнительных инвестиций в финансово-банковскую отрасль. Главная задача экономики – всесторонняя поддержка всех составляющих, которые быстро адаптируются к изменчивым социально-экономическим условиям, формирование высокого уровня финансовой стабильности. Системно значимые банки могут стать прочным фундаментом для подобных целей.

Обеспечение стабильности банков, поддержка и инновационное развитие финансово-банковских услуг – одна из ключевых задач любого современного государства, в том числе и Республики Казахстан. Поскольку комплексность и многофункциональность – ключевые характеристики системных банков, правительству необходимо модернизировать существующее законодательство, совершенствовать механизмы государственно-частного партнерства в банковской сфере. Действительно, на данный момент существует острая необходимость в инновационных подходах, которые позволили бы снизить всевозможные риски, возникающие в банковской деятельности. Именно так можно добиться финансовой стабильности государства за счет потенциала системно значимых банков.

Материалы статьи имеют практическую ценность и могут быть использованы при улучшении и модернизации как финансово-банковской системы, так и национальной экономики в целом. Перспективы дальнейших исследований обусловлены кардинально изменившейся геополитической и экономической ситуацией в мире, новой политикой государства по борьбе с олигополизацией и развитием конкурентной среды, в том числе и в банковской сфере.

Исследование анализа значимости и влияния СЗБ и потенциальных СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости Казахстана будет продолжено в ракурсе регрессионного нелинейного моделирования с целью оценки степени влияния показателей СЗБ на индикаторы финансовой устойчивости и будут представлены в последующих публикациях.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Pak O. Bank profitability in the Eurasian Economic Union: Do funding liquidity and systemic importance matter? // *The North American Journal of Economics and Finance*. – 2020. – № 54. – Article 101265.
2. Byrd W. *China's financial system: The changing role of banks*. – Routledge, 2019. – 200 p.
3. Schclarek A., Xu J., Yan J. The maturity-lengthening role of national development banks // *International Review of Finance*. – 2023. – № 23(1). – С. 130-157.
4. Orazalin N. Corporate governance and corporate social responsibility (CSR) disclosure in an emerging economy: evidence from commercial banks of Kazakhstan // *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*. – 2019. – № 19(3). – P. 490-507. – DOI: <https://doi.org/10.1108/CG-09-2018-0290>.
5. Mertens D., Thiemann M. Building a hidden investment state? The European Investment Bank, national development banks and European economic governance // *Journal of European public policy*. – 2019. – № 26(1). – P. 23-43.
6. Tabak B. M., Fazio D. M., Cajueiro D. O. Systemically important banks and financial stability: The case of Latin America // *Journal of Banking & Finance*. – 2013. – 37(10). – P. 3855-3866.
7. Acharya V. V. et al. Measuring systemic risk // *The review of financial studies*. – 2017. – № 30(1). – P. 2-47.
8. Acharya V., Engle R., Richardson M. Capital shortfall: A new approach to ranking and regulating systemic risks // *American Economic Review*. – 2012. – № 102(3). – P. 59-64.
9. Engle R., Jondeau E., Rockinger M. Systemic risk in Europe // *Review of Finance*. – 2015. – № 19(1). – P. 145-190.
10. Caliskan H. et al. Identifying systemically important financial institutions in Turkey // *Research in International Business and Finance*. – 2021. – № 56. – Article 101374.
11. Смирнова Ж. В. и др. Роль системно значимых банков в обеспечении финансовой стабильности // *Московский экономический журнал*. – 2020. – № 4. – С. 204-209.

12. Таштамиров М. Р., Вараев А. А. Системно значимые банки: современное состояние и угроза системного риска // Ученые записки Крымского инженерно-педагогического университета. – 2018. – № 2. – С. 178-184.
13. Сушкевич Д. В. Влияние системно значимых банков на уровень развития финансовых рынков отдельных стран: ориентация на Республику Беларусь // Общество: политика, экономика, право. – 2016. – № 9. – С. 55-58.
14. Dünhaupt P., Herr H. Trade, Global Value Chains and Development–What Role for National Development Banks? // Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung. – 2020. – № 89(3). – P. 9-33.
15. Ocampo J. A., Ortega V. The Global Development Banks' Architecture // Review of Political Economy. – 2022. – № 34(2). – P. 224-248.
16. Neszmélyi G. I. The Role of Development Banks in the Economic Development Policy of the Republic of Korea // Pénzügyi Szemle/Public Finance Quarterly. – 2019. – № 64(2). – P. 294-310.
17. Постановление Правления Национального Банка Республики Казахстан от 23 декабря 2019 года №240 «Об утверждении Правил отнесения финансовых организаций к числу системно значимых» [Электронный ресурс] // Эділет [web-сайт]. – 2019. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019925> (Дата обращения: 05.02.2023).
18. Financial soundness indicators compilation guide. – Washington, DC: International Monetary Fund, 2019. – 201 p.
19. Статистика [Электронный ресурс] // Национальный Банк Республики Казахстан [web-сайт]. – 2023. – URL: <https://nationalbank.kz/ru/page/statistika> (Дата обращения: 04.02.2023).
20. Development banks and sustainability in the Andean Amazon. 1st edition / Edited by R. Ray, K. P. Gallagher, C. A. Sanborn. – Routledge, 2019. – 292 p.
21. Frigerio M., Vandone D. European development banks and the political cycle // European Journal of Political Economy. – 2020. – № 62. – Article 101852.
22. Erdem Türkelli G. The best of both worlds or the worst of both worlds? Multilateral development banks, immunities and accountability to rights-holders // Hague Journal on the Rule of Law. – 2020. – № 12(2). – P. 251-281.

REFERENCES

1. Pak, O. (2020). Bank profitability in the Eurasian Economic Union: Do funding liquidity and systemic importance matter? *The North American Journal of Economics and Finance*, 54, 101265.
2. Byrd, W. (2019). *China's financial system: The changing role of banks*. New York: Routledge. 200 p.
3. Schclarek, A., Xu, J. and Yan, J. (2020). The maturity-lengthening role of national development banks. *International Review of Finance*, 23(1), 130-157.
4. Orazalin, N. (2019). Corporate governance and corporate social responsibility (CSR) disclosure in an emerging economy: evidence from commercial banks of Kazakhstan. *Corporate Governance: The International Journal of Business in Society*, 19(3), 490-507, DOI: <https://doi.org/10.1108/CG-09-2018-0290>.
5. Mertens, D., Thiemann, M. (2019). Building a hidden investment state? The European Investment Bank, national development banks and European economic governance. *Journal of European public policy*, 26(1), 23-43.
6. Tabak, B. M., Fazio, D. M. and Cajueiro, D. O. (2013). Systemically important banks and financial stability: The case of Latin America. *Journal of Banking & Finance*, 37(10), 3855-3866.
7. Acharya, V. V., Pedersen, L. H., Philippon, T. and Richardson, M. (2017). Measuring systemic risk. *The review of financial studies*, 30(1), 2-47.
8. Acharya, V., Engle, R. and Richardson, M. (2012). Capital shortfall: A new approach to ranking and regulating systemic risks. *American Economic Review*, 102(3), 59-64.
9. Engle, R., Jondeau, E. and Rockinger, M. (2015). Systemic risk in Europe. *Review of Finance*, 19(1), 145-190.

10. Caliskan, H., Cevik, E. I., Cevik, N. K. and Dibooglu, S. (2021). Identifying systemically important financial institutions in Turkey. *Research in International Business and Finance*, 56, 101374.
11. Smirnova, J. V., Romanovskaya, E. V., Zakunova, E. D., & Karaganova, K. A. (2020). Rol' sistemno znachimyh bankov v obespechenii finansovoj stabil'nosti. *Moskovskij ekonomicheskij zhurnal*, 4, 204-209 (In Russian).
12. Tashtamirov, M. R. and Varaev, A. A. (2018). Sistemno znachimye banki: sovremennoe sostoyanie i ugroza sistemnogo riska. *Uchenye zapiski Krymskogo inzhenerno-pedagogicheskogo universiteta*, 2, 178-184 (In Russian).
13. Sushkevich, D. V. (2016). Vliyanie sistemno znachimyh bankov na uroven' razvitiya finansovyh rynkov otdel'nyh stran: orientaciya na Respubliku Belarus'. *Obshchestvo: politika, ekonomika, pravo*, 9, 55-58 (In Russian).
14. Dünhaupt, P. and Herr, H. (2020). Trade, Global Value Chains and Development—What Role for National Development Banks? *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung*, 89(3), 9-33.
15. Ocampo, J. A. and Ortega, V. (2022). The Global Development Banks' Architecture. *Review of Political Economy*, 34(2), 224-248.
16. Neszmélyi, G. I. (2019). The Role of Development Banks in the Economic Development Policy of the Republic of Korea. *Public finance quarterly*, 64(2), 294-310.
17. Postanovlenie Pravleniya Nacional'nogo Banka Respubliki Kazahstan ot 23 dekabrya 2019 goda №240 «Ob utverzhdenii Pravil otneseniya finansovyh organizacij k chislu sistemno znachimyh». (2019). Adilet. Retrieved February 5, 2023, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/V1900019925> (In Russian).
18. Financial soundness indicators compilation guide. (2019). Washington, DC: International Monetary Fund, 201 p.
19. Statistics. (2023). Official website of the National Bank of Republic Kazakhstan. Retrieved February 4, 2023 from <https://nationalbank.kz/ru/page/statistika> (In Russian).
20. Ray, R., Gallagher, K. P. and Sanborn, C. A. (Eds.). (2019). *Development banks and sustainability in the Andean Amazon*. 1st edition. Routledge, New York. 292 p.
21. Frigerio, M. and Vandone, D. (2020). European development banks and the political cycle. *European Journal of Political Economy*, 62, 101852.
22. Erdem Türkelli, G. (2020). The best of both worlds or the worst of both worlds? Multilateral development banks, immunities and accountability to rights-holders. *Hague Journal on the Rule of Law*, 12(2), 251-281.

THE INFLUENCE OF SYSTEMICALLY IMPORTANT BANKS ON ENSURING THE FINANCIAL STABILITY OF KAZAKHSTAN

A. Yu. Dalke^{1*}, S. A. Svyatov¹, E. A. Ruziyeva²

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

²Almaty Technological University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the research is to assess the degree of influence of systemically important banks on the stability of the financial system of Kazakhstan, which determines the level of development and stability of the national economy as a whole, based on the indicators proposed by the International Monetary Fund.

Methodology. Among the research methods used, an analysis, comparison and generalization methods, as well as statistical analysis method and method of classification can be distinguished. The article considers scientific works concerning the issues of the influence of large banks on financial stability. The statistical data of the national regulator, the financial statements of Kazakhstan banks, the recommended IMF indicators on the research issue were studied.

Originality / value of the research. The relevance of this research is due to the fact that actually, in the context of globalization, the importance of issues related to the development of the national economy of the country, ensuring its stability and efficiency is increased. The core of the financial system of Kazakhstan is the banking sector, share of which in the financial sector makes about 80 %. In this regard, this article is aimed at solving topical issues related to the influence of systemically important banks both on ensuring the financial stability of Kazakhstan and development of the national economy as a whole.

Findings. The main objectives of the research are due to the lack of theoretical and methodological development of this issue, its growing practical relevance. The research findings suggest that the large banking institutions of Kazakhstan make significant influence on the indicators of the country's financial stability. Also, on the basis of analysis of publications from other scientists on this research topic, it was made own findings and conclusions. The materials of the article are of practical value and can be used to develop the modern methods for strengthening the financial stability of the country.

Keywords: systemically important banks, sustainable development, performance criteria, financial stability of the country.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫН ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУГЕ ЖҮЙЕЛІ МАҢЫЗЫ БАР БАНКТЕРДІҢ ӘСЕРІ

А. Ю. Дальке^{1*}, С. А. Святков¹, Э. А. Рузиева²

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

²Алматы Технологиялық Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АННОТАЦИЯ

Зерттеу мақсаты – Халықаралық валюта қоры ұсынған индикаторлар негізінде жүйелі маңызы бар банктердің Қазақстанның қаржы жүйесінің тұрақтылығына әсер ету дәрежесін бағалау, ол жалпы ұлттық экономиканың даму деңгейі мен тұрақтылығын айқындайды.

Әдіснамасы. Пайдаланылған зерттеу әдістерінің ішінде талдау, салыстыру, жалпылау әдісін, сондай-ақ статистикалық талдау және жіктеу әдісін бөліп көрсетуге болады. Мақалада ірі банктердің қаржылық тұрақтылыққа әсері туралы ғалымдардың ғылыми жұмыстары қарастырылды. Ұлттық реттеушінің статистикалық деректері, қазақстандық банктердің қаржылық есептілігі, зерттеу мәселесі бойынша Халықаралық валюта қорының (ХВК) ұсынған көрсеткіштері зерделенді.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы. Қазіргі уақытта жаһандану жағдайында елдің ұлттық экономикасын дамытуға, оның тұрақтылығы мен тиімділігін қамтамасыз етуге қатысты мәселелердің маңыздылығы артып келе жатқандығына байланысты зерттеу өзектілігі негізделген. Қазақстанның қаржы жүйесінің өзегі банк секторы болып табылады, оның қаржы секторындағы үлесі 80 %-ға жуық. Осыған байланысты бұл мақала жүйелі маңызы бар банктердің Қазақстанның қаржылық тұрақтылығын қамтамасыз етуге де, жалпы ұлттық экономиканы дамытуға да ықпалына байланысты өзекті мәселелерді шешуге бағытталған.

Зерттеу нәтижелері. Зерттеудің негізгі бағыттары осы мәселенің теориялық және әдіснамалық дамуының жеткіліксіздігіне, оның практикалық маңыздылығының артуына байланысты негізделген. Зерттеу нәтижелері Қазақстанның ірі банк институттарының елдің қаржылық тұрақтылығының индикаторларына айтарлықтай әсер ететіндігін көрсетеді. Сондай-ақ, зерттеу тақырыбы бойынша басқа ғалымдардың жарияланымдарын талдау негізінде өзіндік тұжырымдар мен қорытындылар жасалды. Мақаланың материалдары практикалық құндылыққа ие және елдің қаржылық тұрақтылығын нығайтудың заманауи әдістерін әзірлеуде қолданыла алады.

Түйін сөздер: жүйелі маңызы бар банктер, тұрақты даму, тиімділік критерийлері, елдің қаржылық тұрақтылығы.

ОБ АВТОРАХ

Дальке Алёна Юрьевна – докторант, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: alena.dalke@narhoz.kz*

Святов Серик Аманжолович – доктор экономических наук, профессор, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: ssvyatov@mail.ru

Рузиева Эльвира Абдулмитовна – кандидат экономических наук, ассоциированный профессор, Алматинский Технологический Университет, Алматы, Республика Казахстан, e-mail: earuzieva@gmail.com

МРНТИ 06.35.31

JEL Classification: H83

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-136-146>

ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТЕГІ ХЕДЖЕРЛЕУДІҢ МӘНІ

М. Д. Жумабаева¹, Г. Ж. Каримбаева², Н. С. Нуркашева^{3*}

¹Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

² Esil University, Астана, Қазақстан Республикасы

³Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Зерттеудің мақсаты – қаржы нарығында ақша нарығынан басқа, болашақ кезеңдерде активтерді сатып алу-сату нарықтары бар. Алайда, мұндай келісімшарттардың тараптары қаржы активін белгіленген күнге белгіленген бағамен сатуға немесе сатып алуға құқылы немесе міндетті. Мұндай келісімшарттар туынды құралдар деп аталады, өйткені келісімшарт бағасы базалық актив бағасының өзгеруіне тікелей байланысты деп саналады. Туынды қаржы құралдары болашақ бағаларды белгілеп қана қоймай, айырбас бағамының қолайсыз құбылмалылығынан сақтандыруға көмектеседі. Соңғы функцияны орындау үшін ел экономикасында туынды құралдар нарығы және базалық активтер нарығы болуы керек.

Әдіснамасы. Зерттеудің әдістемелік негізі – танымның диалектикалық әдісі. Зерттеу барысында жалпы ғылыми әдістер (талдау, синтез, дедукция, жіктеу, жүйелік тәсіл) және арнайы әдіснамалық әдістер (бухгалтерлік есеп және салық есебі) қолданылады.

Зерттеудің өзіндік ерекшелігі / құндылығы. Әлемдік экономиканың тұрақсыздығы жағдайында елдегі дағдарысқа қарсы басқару және реттеу, шаруашылық жүргізуші субъектілердің бизнес-портфельдерінің тиімділігін тұрақтандыру тетігі ретінде туынды қаржы құралдарын есепке алу маңызды орын алады. Тұрақсыз қаржылық дағдарыс жағдайында бизнес иелерінің қаржылық тәуекелдерін басқару жүйесінде қаржы құралдарын есепке алуды ұйымдастырудың ерекшеліктерін көрсетуге арналған осы ғылыми мақаланың практикалық маңыздылығы өте жоғары болып саналады.

Сондықтан, осы ғылыми мақалада біз қаржы құралдарын есепке алу ерекшеліктеріне теориялық ғылыми және практикалық тәсілдердің сипаттамасын береміз.

Зерттеудің нәтижелері – мақалада туынды қаржы құралдарының есебін 32 ХҚЕС «Қаржы құралдары: Ақпаратты ұсыну», 7 ХҚЕС «Қаржы құралдары: Ақпаратты ашу», 9 ХҚЕС «Қаржы құралдары» стандарттары арқылы ұйымдастырудың әдіс тәсілдері көрсетіледі. Және нақты мәліметтер арқылы бухгалтерлік есеп пен есеп беру жүйесіндегі хеджирлеудің мәні көрсетілетін болады.

Түйін сөздер: хеджирлеу, қаржы құралдары, туынды құралдар, қаржылық құралдарды тану және есепке алу, хеджирлеу баптары, хеджирлеу құралы.

КІРІСПЕ

Әлемде болып жатқан өзгерістер айырбас бағамдарының тұрақты ауытқуына әсер етіп қана қоймай, компанияның және елдің экономикасын басқару тәуекелдерін артуына ықпалын тигізеді. Мұндай жағдайларда экономистер ақша ағындарын басқарудың әртүрлі құралдарын пайдаланады, олардың бірі – хеджирлеу болып табылады.

Хеджирлеуді есепке алудың мақсаты қаржы құралдарын пайдалана отырып, тәуекелдерді басқару қызметінің бөлігі ретінде жүзеге асырылатын операциялардың әсерін қаржылық есептілікте көрсету болып табылады. Ал хеджирлеудің негізгі мақсаты сыртқы жағдайлардың (валюта бағамдары, пайыздық мөлшерлемелер, нарықтық бағалар) өзгеруіне байланысты тәуекелдер мен белгісіздіктерге ұшырауды азайту болып табылады.

Хеджирлеу – хеджирленетін баптың әділ құнындағы немесе ақша ағынындағы өзгерістерді толық немесе ішінара өтеу үшін хеджирлеу құралдарын пайдалану болып табылады. Мысалы, хеджирленетін бап жабдықты сатып алу, ал хеджирлеу құралы форвардтық келісімшарт болып табылады.

Қаржы құралдары компанияның белгілі бір тәуекелдерге ұшырауын азайту үшін пайдаланылады, бұл өз кезегінде ұйымның пайдасына немесе шығынына өз әсерін тигізеді. Әділ құнындағы өзгерістер үлестік құралдарға инвестициялар салынған жағдайда тәуекелдер басқа жиынтық кіріске де әсер ету ықтималы жоғары болады.

ЗЕРТТЕУДІҢ НЕГІЗГІ БӨЛІМІ

Әдебиетке шолу. Зерттеудің бастапқы кезеңінде біз хеджирлеудің мағынасын анықтадық. Экономикалық әдебиеттерде «хеджирлеу» түсінігінің анықтамасына әртүрлі көзқарастар кездеседі. Олардың ішінде біз И. Т. Балабанов, Редхед К., Хьюс С., С. Росс, Р. Вестерфилд және Б. Джордан, И. А. Бланк, А. Н. Буренин, М. К. Буркин, А. М. Семенов, В. А. Галанов, С. И. Пупликов, А. С. Шапкиннің еңбектерінен бұл тақырыпты тереңірек қарастыра аламыз.

Сонымен, И. Т. Балабанов «хеджирлеу – валюталық тәуекелдерді болашақта айырбас бағамының қолайсыз өзгерістерінен сақтандыру» әдісі екенін атап өтті [1, 139 б.].

К. Редхед, С. Хьюс Өз еңбектерінде «хиджерлеу – мүмкін жоғалтуларды төмендету үрдісі» және «қаржылық құралдарға немесе тауарларға қарсы позицияларды ұстана отырып своп позициясы бойынша баға тәуекелдерін төмендету үрдісі» [2, 22 б.].

С. Росс, Р. Вестерфилд және Б. Джордан «хиджерлеу – баға мен пайыздық мөлшердемелердің құбылмалы болуына фирмалардың тәуелділігін төмендету» деп көрсетеді [3, 678 б.].

И. А. Бланк «хиджерлеу – ішкі және сыртқы әсерлерден болатын мүмкін қаржылық тәуекелдерді барынша төмендету бағытында қолданылатын механизмдер, тәуекелдерді басқа тұлғаға, яғни сақтандырушыға беру үрдісі» деп көрсетеді [4].

А. Н. Буренин өзінің еңбегінде «... хеджирлеу – бұл актив құнының қолайсыз өзгерістерін бейтараптандырудан тұрады» деп жазады [5, 5 б.]. Осылайша, біздің ойымызша хеджирлеу болашақ бағаны бекітуге және фьючерстер нарығындағы бағаның тұрақсыз жағдайындағы қолайсыз дамуын бейтараптандыруға мүмкіндік береді деп айта аламыз.

Сонымен бірге, Ресей ғалымы М. К. Буркин мен А. М. Семенов үрдістер техникасын қосу арқылы хеджирлеу ұғымдарын кеңейтеді. Олар бұл валюта бағамдарының ауытқуынан болатын шығындарды азайту үшін қолданылатын құрал деп тұжырым береді. Ол негізінен сол валютада қарама-қарсы позицияны ашу арқылы қызмет істейді. Бұл авторлар хеджирлеу әдістері форвардтық, фьючерстік, опциондық операцияларды, пайыздық своптарды пайдалануды қамтиды деп көрсетті [6, 60 б.].

Мақала авторлары бұл ұстанымды толығымен бөліседі. Жалпы тәжірибеде «хеджирлеу» түсінігін қолданған кезде, біз, ең алдымен, мәміленің мақсаты – пайдаланылған қаражаттарды емес, тәуекелдерді оңтайландыру екенін атап өткіміз келеді. Хеджирлеудің басқа операциялар түрлерінен басты

айырмашылығы мен ерекшелігі сол, оның мақсаты қосымша пайда табу емес, ықтимал болатын шығындар қаупін төмендету. Бұл айырмашылық хеджирлеудің негізгі мақсатын ашады, яғни тәуекелдің оңтайлы құрылымына қол жеткізу үшін хеджирлеудің пайдасы мен оның құны арасындағы оңтайлы қатынастарды белгілейді.

В. А. Галанов «... хеджирлеу кез-келген нарық қатысушысын бағалардың, тарифтердің, пайыздық мөлшерлемелердің, валюта бағамдарының, борыштық мәмілелердің немесе міндеттемелердің орындалмауының және т.б. қолайсыз өзгерістерімен байланысты нарықтық тәуекелдерден қорғаудың маңызды құралы» деп көрсетеді [7]. Демек, хиджерлеу бұл қандай да бір тәуекелдерден пайда болуы мүмкін шығындарды немесе жоғалтулардың алдын алу үшін сақтандыру үрдісі деп те айтуға болады.

С. И. Пупликов кезекті еңбегінде «...хиджерлеу – валюталық тәуекелдерді басқару немесе оларды сақтандыру» деп көрсетеді [8, 92 б.].

А.С. Шапкиннің еңбегін зерттеудің нәтижесінде біз оның хиджерлеу терминін былайша тұжырымдамағанын анықтап отырмыз, яғни «...хиджерлеу – бұл болуы мүмкін жоғалтуларға байланысты тәуекелдерді төмендету» [9, 304 б.].

Одан әрі туынды қаржы құралдарын пайдалана отырып, хеджирлеуді есепке алу мәселелері қарастырылатын болады. Бухгалтерлік есептің теориялық және әдістемелік негіздеріне арналған оқу құрылдарында, халықаралық қаржылық есептілік стандарттарында (ҚЕХС) және Қазақстан Республикасының Салық Кодексінде де қарастырылады.

39 ХҚЕС сәйкес хеджирлеу объектісі актив, міндеттеме, тұрақты шарттық міндеттеме, жоғары ықтимал болжамды мәміле немесе шетелдік ұйымға таза инвестиция болып табылады, ол ұйымды әділ құнның немесе болашақ ақша ағындарының өзгеру қаупіне ұшыратады [10].

9 (IFRS) ХҚЕС-ның ережелеріне сәйкес хеджирлеу тиімділігін тексеру айтарлықтай жеңілдетілді және компания басшылығының тәуекелдерді бағалауына жақындады. ХҚЕС (IFRS) 9 компанияларға ішкі тәуекелдерді басқару мақсаттары үшін дайындалған ақпаратты пайдалануға мүмкіндік берді және бұдан былай компанияларды ХҚЕС бойынша бухгалтерлік есеп мақсаттары үшін қажетті күрделі талдауды орындауға мәжбүрлемейді [11].

Қазақстан Республикасының заңнамасында тәуекелдерді сақтандыру мақсатында қаржы активтерін пайдалану тәртібін нақты реттеу механизмдері жоқ. 7 ҚЕХС және Қазақстан Республикасының Салық кодексі қандай тәуекелдерді хеджирлеуге болатынын ғана айқындайды.

7-ХҚЕС-на (IFRS) сәйкес, валюталық тәуекелге әкелетін кез-келген мәміле хеджирлеуге жатқызылуы мүмкін [12].

Қазақстан Республикасының Салық кодексінде сәйкес бағаның, валюта бағамының, пайыздық мөлшерлеменің немесе хеджирлеу объектісінің өзге де көрсеткішінің қолайсыз өзгеруіне байланысты ықтимал шығындарды азайту бағытында жасалатын және ХҚЕС мен Қазақстан Республикасының бухгалтерлік есеп туралы заңнамасының талаптарына сәйкес салық төлеушінің бухгалтерлік есебінде хеджирлеу құралдары деп мойындалған туынды қаржы құралдарымен жасалатын операциялар хеджирлеу болып саналады [13].

Демек, біздің ойымызша хеджирлеу объектісі базалық активтердің құнының өзгеру қаупін мойындайды деген қорытынды жасауға болады. Хеджирлеу объектісі базалық актив құнының өзгеру тәуекелі болып есептеледі. Базалық активтері бар туында қаржы құралдары валюталық тәуекелдерді хеджирлеу құралы ретінде әрекет ете алады және оларға мыналарды жатқыза аламыз: шетел валютасы, валюта бағамдары, шетел валютасындағы несие (депозит) мөлшерлемесі, бағалары валюталық бағамдарының өзгеруімен жоғары корреляцияға ие кейбір тауарлық активтер (мысалы, мұнай – USD немесе алтын – USD).

Соңғы қадам хеджирлеуді есепке алуды туынды құралдармен және хеджирлеу процесінсіз қаржылық жағдайдағы өзгерістермен салыстыру болып саналады. Ендігі зерттеу нәтижелеріне тоқталатын, оның негізгі мазмұны тереңірек төменде келтірілді.

Хеджирлеу құралдары туынды және туынды емес қаржы құралдары ретінде екіге бөліп қарастырсақ болады.

Туынды қаржы құралдары пайда немесе шығын арқылы әділ құны бойынша бағаланады және кейбір жазбаша опциондарды қоспағанда, хеджирлеу құралы ретінде белгіленеді.

Туынды емес қаржы құралдары (қаржы активтері немесе қаржылық міндеттемелер) пайда немесе шығын арқылы әділ құны бойынша бағаланатын хеджирлеу құралы ретінде белгіленуі мүмкін. Ерекшелігі несиелік тәуекелдің ауытқуына байланысты әділ құнның өзгеруі басқа жиынтық кірісте ұсынылатын пайда немесе шығын арқылы әділ құны бойынша бағаланатын қаржылық міндеттеме болып табылады.

Валюталық тәуекелді хеджирлеу үшін хеджирлеу құралы ретінде туынды емес қаржылық активтің немесе туынды емес қаржылық міндеттеменің валюталық тәуекел құрамдас бөлігі белгіленуі мүмкін. Бұл жерде ерекшелік ұйым басқа жиынтық кірістегі әділ құн өзгерістерін тануды таңдайтын үлестік құралға инвестиция болып табылады.

Хеджирлеу құралы – таңдалған форвардтық туынды қаржы құралы, әділ құн немесе хеджирленетін баптың әділ құнындағы өзгерістерді немесе болашақ ақша ағындарын өтейтін болашақ ақша ағындары болып табылады.

Хеджирленетін бап – әділ құнның өзгеруіне немесе болашақ ақша ағындарына байланысты ұйымды тәуекелге ұшырататын актив, міндеттеме немесе жоғары ықтимал болжамды операция (опцион) болып табылады. Хеджирлеудің 3 түрі бар:

- ақша ағындарын хеджирлеу;
- әділ құнды хеджирлеу;
- шетелдік компанияға таза инвестицияны хеджирлеу.

Ақша ағынын хеджирлеу.

Хеджирлеудің бұл түрі компания сатудан ақша алуы немесе нақты сомасы әртүрлі болуы мүмкін активтерді сатып алуға жұмсауды күткенде қолданылады. Бұл сома болашақта компанияның бақылауынан тыс кез келген оқиғаларға байланысты болуы мүмкін. Яғни, шығынды көп жұмсау немесе табысты аз алу қаупі бар. Осы мақсатта көбінесе форвардтық немесе фьючерстік келісімшарттар жасалынады.

Форвардтық келісім-шарт (құрал) – тауарды, шетел валютасын және басқа да қаржы құралдарын сатып алу немесе сату шарты, ол бойынша жеткізу болашақта белгілі бір күні шартта алдын ала келісілген баға бойынша жүзеге асырылады. Форвардтық келісімшарт биржадан тыс саудаланады әрі стандартты емес шарттар болуы мүмкін.

Фьючерстік келісімшарт (құрал) – болашақта алдын ала келісілген баға бойынша тауарларды, бағалы қағаздарды сатып алу немесе сату шарты. Фьючерстік келісімшарт биржада саудаланады, стандартты шарттары бар және әдетте активті физикалық жеткізуді қамтымайды.

Әділ құнды хеджирлеу.

Хеджирлеудің бұл түрі ұйымның активті сатуға немесе міндеттемені өтеуге тікелей ниеті болмаса, бірақ активтің немесе міндеттеменің әділ құны өзгерген жағдайда өзін шығыннан қорғағысы келген жағдайда қолданылады. Мысалы, компанияда жанармайдың резервтік қоры бар болғанымен, кез келген уақытта бағаның төмендеуінен қорқып, компания оларды белгіленген баға бойынша сатуға опционға ие бола алады. Мұнда опцион хеджирлеу құралы болып табылады, ал жанармай қоры хеджирленетін бап болып табылады.

Опцион – бұл оның иесіне белгілі бір мерзімде белгіленген баға бойынша кез келген қаржы құралдарын немесе активтерді сату не сатып алу құқығын беретін белгілі бір соманы төлеуге айырбас шарты болып табылады.

Шетелдік компанияға таза инвестицияны хеджирлеу.

Хеджирлеудің бұл түрі шетелдік еншілес ұйымға инвестициялау үшін бас компания инвестиция салынатын валютада несие алған кезде қолданылады.

Бұл жағдайла хеджирлеудің үш қағидасын атап өтуге болады:

- нақты хеджирлеу құралын, нақты хеджирленетін бапты, хеджирленетін тәуекелді, хеджирлеудің тиімділігін бағалау әдістемесін нақты қарастыратын ресми құжатталған саясат (есеп саясаты емес);

- хеджирлеу тиімді болуы керек;
- хеджирлеу тиімділігінің тұрақты мониторингі.

Хеджирлеу тиімділігі хеджирленетін бап пен хеджирлеу құралы арасындағы экономикалық қатынастың болуын білдіреді.

Тиімді хеджирлеу екі мәннің кішісі болып табылады:

- хеджирлеу құралы бойынша жинақталған пайда немесе зиян;
- хеджирленетін баптың әділ құнының немесе ақша ағындарының жиынтық өзгерісі.

Ең аз шектерде олар басқа жиынтық кіріске жатқызылады, ал айырмашылық пайдаға немесе зиянға апарылады.

Мысалы:

1) 2020 жылдың 22 ақпанында бағасы 100\$ болатын сатып алу бойынша форвардтық келісім-шарт жасалды (айырбастау бағамы - $1\$ = 420$ у.е.).

Шешімі: 2020 жылдың 22 ақпанында форвардтық келісім-шартты жасау кезінде ешқандай жариялау болмайды, өйткені шарт орындалу сатысында.

2) 2020 жылдың 22 тамызында, 6 айдан кейін, валютаны сатып алған күні айырбастау бағамы 1 доллар = 430 у.е. болды.

Шешімі: 22.08.2020 мәміле жасалған күн болса, компания осы шарттан:

- егер, туынды қаржы құралы қаржы активі ретінде танылса – бұл жағдайда компания ұтады;
- егер, туынды қаржы құралы қаржылық міндеттеме ретінде танылса – бұл жағдайда компания ұтылады.

Бұл шартта компанияның ұту себебі мынада, яғни айырбас бағамы мәміле жасалған күнгі келісім-шарт күніне қарағанда жоғары болып отыр – 1000 у.е.. [$\$100 * (430 - 420)$], демек:

Дебет «Туынды қаржы құралы» (актив) – 1000 у.е.

Кредит «Басқа да жиынтық кіріс» – 1000 у.е.

Валютаны сатып алу (100 доллар * 430 у.е.):

Дебет «Валюта» – 43 000 у.е.

Кредит «Ақша қаражаттары» – 42 000 у.е.

Кредит Туынды қаржы құралы (актив) – 1000 у.е.

Демек, «Туынды қаржы құралы (актив)» шоты жабылады да басқа да жиынтық кіріс пайдаға апарылады:

Дебет «Басқа да жиынтық кіріс» – 1000 у.е.

Кредит «Хеджирлеуден түскен пайда» – 1000 у.е.

1) Егер 2020 жылдың 22 тамызында, 6 ай өткен соң, валютаны сатып алу күні айырбастау бағамы 1 доллар = 410 АҚШ доллары болса, онда 2020 жылдың 22 тамызында келісім-шартты орындау күні [100 доллар * $(420 - 410)$]:

Дебет «Басқа да жиынтық кіріс» – 1000 у.е.

Кредит «Туынды қаржы құралы (пассив)» – 1000 у.е.

Валютаны сатып алу (100 доллар * 410 у.е.):

Дебет «Валюта» – 41 000 у.е.

Дебет «Туынды қаржы құралы (пассив)» – 1000 у.е.

Кредит «Ақша қаражаттары» – 42 000 у.е.

«Туынды қаржы құралы (пассив)» шоты жабылды да, басқа да жиынтық кіріс шығынмен жабылады:

Дебет «Хеджирлеу бойынша шығын» – 1000 у.е.

Кредит «Басқа да жиынтық кіріс» – 1000 у.е.

Форвард (хеджирленген құрал) өздігінен жасалмайды, бірақ негізгі шартты (хеджирленген бап) қамтамасыз етуден тұрады.

Қаржылық есеп берудегі мәліметтерді көрсету арқылы хеджирлеу процесін бейнелеу үшін төмендегі 1-сурет арқылы көре аламыз.

07.01.2021 жылы компания жеткізілімі болатын және төлемі 500€ тұратын негізгі құралдарды сатып алу туралы келісімге қол қойды – 31.03.2022. Негізгі құралдардың пайдалану мерзімі 10 жыл. Валюта-

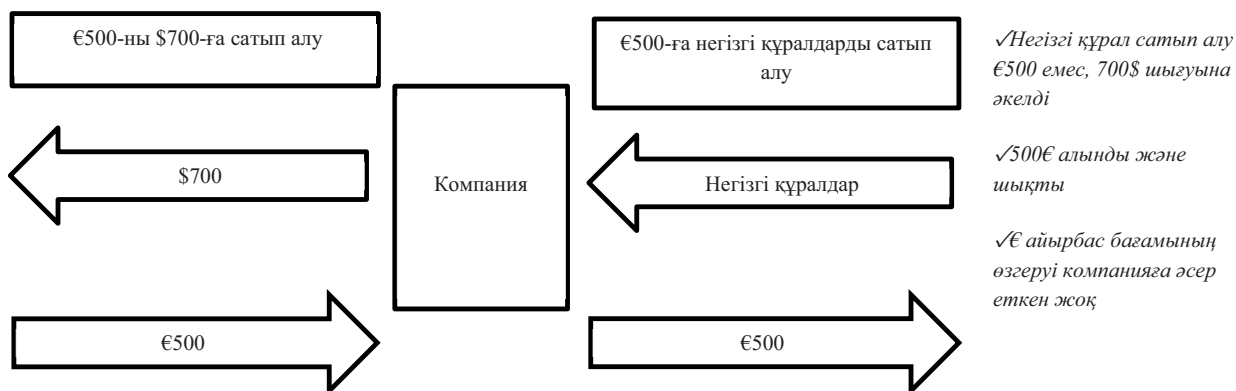
лық тәуекелдерді азайту мақсатында 21.07.21 күні компания 700 АҚШ долларына 500 еуро сатып алу бойынша форвардтық келісімшартқа отырды.

31.12.21 күні €1 = \$1,45 (500 еуро = 500 * 1,45 = \$725)

31.12.22 күні €1 = \$1,47 (500 еуро = 500 * 1,47 = \$735)

Басшылық ақша ағындарын хеджирлеу есебін қолданады. Қаржылық жыл 31-желтоқсанмен аяқталады.

Мәні:

Сурет 1 – Ұйымдағы хеджирлеу процесінің нәтижесі

Ескерту – сурет авторлардың есептеуімен жасалды

- нақты = - 700\$ (хеджирлеу 700\$ ақша ағынын қалдырады);
- мүмкін = - 735\$ (хеджирленбеген болса, 735\$ жұмсаған болар еді);
- пайда (жинақталған пайда) 21 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша = 725\$ - 700\$ = 25\$, 21 жылдың 31 наурызындағы жағдай бойынша 735 - 700 = 35\$. 2022 жылдың 31 желтоқсанындағы жағдай бойынша = 35 - 25 = 10\$.

Жоғарыда берілген есептеменің нәтижесін қаржылық есепте көрсететін болсақ, онда төмендегі 1-кестеден қорытынды алуға болады.

Кесте 1 – Бухгалтерлік жазбалар (доллар \$\$)

Негізгі құралдар	Туынды қаржы құралдары
01.07.21 Келісімшарт жасалынды	
Негізгі құралдар танылмайды, өйткені жеткізу 31.03.22	Туынды құралдарды тану: әділ құны бойынша 0-ге тең
31.12.21 2021 жылдағы есепті кезеңнің соңы	
	Туынды құралдарды қайта бағалау: Дт «Туынды қаржы құралдары» = 25 Кт «Өзге жиынтық пайдасы» = 25
31.03.22 Валютаның түсуі және негізгі құралдардың жеткізілуі	
	Есеп айырысу күніне туынды құралдарды қайта бағалау: Дт «Туынды қаржы құралдары» Кт «Өзге жиынтық кірістер» = 35-25=10 Барлығы: Дт «Туынды қаржы құралдары» = 35 Барлығы: Кт «Өзге жиынтық кірістер» = 35

Негізгі құралдарды сатып алу: Дт «Негізгі құралдар» Кт «Ақша қаражаттары» = 735 евро (ағымдағы бағам бойынша қайта есептелген келісім-шарт бойынша 500 еуро береміз)	Еуроны долларға сатып алу: Дт «Ақша қаражаттары» = 735 евро (ағымдағы бағам бойынша 500€ қайта есептеу) Кт «Ақша қаражаттары» = 700 доллар (келісім-шарт бойынша 700 доллар береміз) Кт «Туынды қаржы құралдары» = 35 (бұрын танылған ТҚҚ-ын жабамыз) <i>«Туынды қаржы құралдары» барлығы = 0</i>
Жинақталған пайданы аудару: Өзге жиынтық пайдасы → Негізгі құралдар: Дт «Өзге жиынтық кірістер» Кт «Негізгі құралдар» = 35 Барлығы: «Негізгі құралдар» = 735-35 = 700, яғни нақты шығындардың нақты сомасымен <i>«Өзге де кірістер» барлығы = 0</i>	
01.04.22 – 31.12.22 2022 есепті кезеңде негізгі құралдарды пайдалану	
Негізгі құралдардың амортизациясы: Дт «Амортизация бойынша шығындар» Кт «Негізгі құралдар» = 700/10*9/12	
Ескерту – кестені авторлар құрастырды	

Енді біз жоғарыдағы кестенің нәтижесін қаржылық есептілікке түсіретін болсақ, онда төмендегі 2 – кесте арқылы қаржылық есептіліктің үзіндісін шығаруға болады (Кесте 2).

Кесте 2 – Қаржылық есептіліктен үзінді:

Көрсеткіштер	2021 ж.	2022 ж.
ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙ ТУРАЛЫ ЕСЕП:		
Ұзақ мерзімді активтер		
Негізгі құралдар	-	(735-35) – 700/10*9/12
Қысқа мерзімді активтер		
Туынды қаржылық актив	25	-
Капитал		
Өзге жиынтық кіріс	25	25+10-35=0
ПАЙДА ЖӘНЕ ЗИЯН		
Негізгі құралдардың амортизациясы	-	(700/10*9/12)
ӨЗГЕ ЖИЫНТЫҚ ПАЙДА	25	10
Пайда және зиян есептілігіне қайта жіктелмейді		
Туынды қаржы құралдарын қайта бағалау	-	-
	-	-
Ескерту – кестені авторлар құрастырды		

Жоғарыдағы 2-кесте арқылы біз ұйымдағы туында қаржы құралдарын хиджерлеуге байланысты операцияларды қаржылық есеп беруде көрсету тәртіптерін қарастырдық.

Демек, хеджирлеу кезінде бірден екі операция орындалады. Бірінші жағдайда фьючерстік мәміле жасалады, мұнда мәміле қатысушысы белгіленген баға бойынша болашақ кезеңдерде мәмілелерді орындау бойынша міндеттемелерді қабылдайды. Екіншісі – туынды құралдармен. Яғни, бұл мәміле экономикалық субъектінің өзіне қатысты мерзімді міндеттемелерді қабылдаған қаржылық актив бағасының қолайсыз өзгерістерінен қорғайды.

Қазақстандық нарыққа келетін болсақ, фьючерстер қазіргі уақытта валюта нарығы секторында қол жетімді, олардың базалық активтері АҚШ доллары, KASE индексі және акциялардың белгілі бір атаулары болып табылады. 2020 жылы апта сайынғы валюталық фьючерс бойынша 405 мың теңге

сомасында бір сауда жасалды, фьючерстің соңғы есеп айырысу бағасы бір АҚШ долларына 402,81 теңгені құрады. 2021 жылдың қаңтар айының басына туынды құралдар нарығында саудаға қатысушылардың ашық позициялары байқалмапты [14].

ХҚЕС Кеңесінің түсіндірме комитеті валюталардың айырбастау бағамдары өзгерістерінің әсерін есепке алу тәртібін нақтылады, сондай-ақ активті, шығысты немесе кірісті тану алдында алдын ала төлем бойынша монетарлық емес активті немесе кейінге қалдырылған кіріс бойынша монетарлық емес міндеттемені тану болатын мәмілені жүзеге асыру күнін айқындау үшін түсініктемелер көрсетті [15]. Бұл жағдайда монетарлық емес баптарға: алдын ала төленген шығыстар және осы баптар бойынша ақшалай қаражаттың ешқандай сомасы болашақта төленбейді немесе алынбайды деген негізде алынған аванс кіріс баптары болып табылады. Тарихи бастапқы құны бойынша бағаланатын монетарлық емес баптар қайта есептелмейді, яғни олар тиісті операция жасалған күнге айырбас бағамы бойынша көрсетіледі.

ҚОРЫТЫНДЫ

Кез-келген хеджирлеудің мақсаты – хеджирлеу құралдары мен хеджирлеу объектісі арасындағы туындаған мәмілеге байланысты тәуекелді төмендету, яғни хеджирлеу құралы мен хеджирлеу объектісінің әділ құнының өзгеруінің пайдаға немесе зиянға өзара өтемдік әсерін мойындауды білдіреді. Басқаша сөзбен қорытындылайтын болсақ, хеджирлеу қаржылық есепте қосымша кіріс алуы немесе шығындарға тап болуы.

Демек, туынды қаржы құралдарының көмегімен біз болашақ әрекеттер үшін қабылданған міндеттемелерді ғана емес, сонымен бірге болашақ әрекеттерге арналған жоспарларды да хеджирлеуге болады. Сондықтанда, туынды қаржы құралдары болашақ бағаны бекітуге көмектесіп қана қоймай, сондай-ақ, айырбас бағамының қолайсыз құбылмалылығынан хеджирленеді деп айтсақ болады. Соған байланысты қаржылық есептегі хеджирленген баптар компанияның қаржылық нәтижесіне әсер ететін тәуекелдерді толық көрсетуі тиіс. Яғни, шетел валютасындағы кез келген ақша баптары валюталық тәуекелден хеджирленуі мүмкін, өйткені хеджирленетін тәуекелге байланысты құнның өзгеруі әрқашан пайда мен зиян туралы есептілікте көрсетіледі.

Демек, қаржы құралдарын өзінің маңызды функцияларын орындау үшін ел экономикасында туынды құралдар қаржы құралдары нарығы және базалық активтер нарығының қызмет етуі маңызды болып табылады. Ал қаржылық есеп пен есеп берудің нормативтік-құқықтық базасын дамыту және жетілдіру туынды қаржы құралдары нарығының өсуіне ықпал етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Балабанов И. Т. Риск менеджмент. – Москва: Финансы и статистика, 1996. – 192 с.
2. Редхед К., Хьюс С. Управление финансовыми рисками / пер.с англ. – Москва: Инфра-М, 1996. – 288 с.
3. Росс С., Вестерфилд Р., Джордан Б. Основы корпоративных финансов: учеб. пособие. – Москва: Изд.: Лаб.базовых знаний, 2000. – 720 с.
4. Бланк И. А. Управление финансовыми рисками: учебное пособие. – Киев: Ника-Центр, 2005. – 600 с.
5. Буренин А. Н. Хеджирование фьючерсными контрактами фондовой биржи РТС. – Москва: Научно-техническое общество им. Академика С.И. Вавилова, 2009. – 174 с.
6. Бункина М. К., Семенов А. М. Основы валютных отношений: учеб. пособие. – Москва: Юрайт, 1998. – 192 с.
7. Галанов В. А. Производные инструменты срочного рынка: фьючерсы, опционы, свопы: Учебник. – М.: Финансы и статистика, 2009. – 484 с.
8. Пупликов С. И. Рынок ценных бумаг и валютный рынок: Банковский портфель 2005 года: учеб. метод. пособие. – Минск: Топик, 2005. – 236 с.

9. Шапкин А. С. Экономические и финансовые риски. Оценка, управление, портфель инвестиций: монография. – Москва: Изд.: «Дашков и Ко», 2003. – 544 с.
10. Международный стандарт финансовой отчетности (IAS) 39 «Финансовые инструменты: признание и оценка» [Электронды ресурс] // Online.Zakon.Kz [web-сайт]. – 2005. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30165826 (Қарау уақыты: 25.01.2023).
11. Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS) 9 «Финансовые инструменты» [Электронды ресурс] // Online.Zakon.Kz [web-сайт]. – 2010. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31026893 (Қарау уақыты: 25.01.2023).
12. Международный стандарт финансовой отчетности (IFRS) 7 «Финансовые инструменты: раскрытие информации» [Электронды ресурс] // Online.Zakon.Kz [web-сайт]. – 2005. – URL: https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30164360 (Қарау уақыты: 25.01.2023).
13. Салық және бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдер туралы (салық кодексі) Қазақстан Республикасының Кодексі 2017 жылғы 25 желтоқсандағы № 120-VI ҚРЗ [Электронды ресурс] // Әділет [web-сайт]. – 2017. – URL: <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120> (Қарау уақыты: 25.01.2023).
14. KASE представляет итоги работы биржевого рынка по итогам 2020 года. – Алматы: АО «Казахстанская фондовая биржа» (KASE), 2021. – 11 с.
15. МСФО: точка зрения КПМГ. Практическое руководство по международным стандартам финансовой отчетности / Пер.с англ. – 12-е изд. – М.: Альпина Паблишер, 2016. – 3904 с.

REFERENCES

1. Balabanov, I. T. (1996). Risk menedzhment. Finansy i statistika, Moscow, 192 p. (In Russian).
2. Redhed, K. and Hyus, S. (1996). Upravlenie finansovymi riskami. Infra-M, Moscow, 288 p. (In Russian).
3. Ross, S., Vesterfeld, R. and Dzhordan, B. (2000). Osnovy korporativnyh finansov: textbook. Lab.bazovyh znaniy, Moscow, 720 p. (In Russian).
4. Blank, I. A. (2005). Upravlenie finansovymi riskami: textbook. Nika-Centr, Kiev, 600 p. (In Russian).
5. Burenin, A. N. (2009). Hedzhirovanie fyuchersnymi kontraktami fondovoj birzhi RTS. Nauchno-tekhnicheskoe obshchestvo im. Akademika S.I. Vavilova, Moscow, 174 p. (In Russian).
6. Bunkina, M. K. and Semenov, A. M. (1998). Osnovy valyutnyh otnoshenij: textbook. Urait, Moscow, 192 p. (In Russian).
7. Galanov, V. A. (2009). Proizvodnye instrumenty srochnogo rynka: fyuchersy, opciony, svopy: textbook. Finansy i statistika, Moscow, 484 p. (In Russian).
8. Puplikov, S. I. (2005). Rynok cennyh bumag i valyutnyj rynek: Bankovskij portfel' 2005 goda: textbook. Topik, Minsk, 236 p. (In Russian).
9. Shapkin, A. S. (2003). Ekonomicheskie i finansovye riski. Ocenka, upravlenie, portfel' investicij: monography. «Dashkov & Co», Moscow, 544 p. (In Russian).
10. Mezhdunarodnyj standart finansovoj otchetnosti (IAS) 39 «Finansovye instrumenty: priznanie i ocenka». (2005). Online.Zakon.Kz. Retrieved January 25, 2023, from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30165826 (In Russian).
11. Mezhdunarodnyj standart finansovoj otchetnosti (IFRS) 9 «Finansovye instrumenty». (2010). Online. Zakon.Kz. Retrieved January 25, 2023, from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31026893 (In Russian).
12. Mezhdunarodnyj standart finansovoj otchetnosti (IFRS) 7 «Finansovye instrumenty: raskrytie informacii». (2005). Online.Zakon.Kz. Retrieved January 25, 2023, from https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30164360 (In Russian).
13. Salyk zhane byudzhetke tolenetin baska da mindetti tolemder turaly (salyk kodeksi) Kazakstan Respublikasynyn Kodeksi 2017 zhylygy 25 zheltoksandagy № 120-VI KRZ. (2017). Adilet. Retrieved January 25, 2023, from <https://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1700000120> (In Russian).

14. KASE predstavlyayet itogi raboty birzhevogo rynka po itogam 2020 goda. (2021). AO «Kazahstanskaya fondovaya birzha» (KASE), Almaty, 11 p. (In Russian).

15. MSFO: tochka zreniya KPMG. Prakticheskoe rukovodstvo po mezhdunarodnym standartam finansovoj otchetnosti. 12th edition. (2016). Alpina Publisher, Moscow, 3904 p. (In Russian).

THE IMPORTANCE OF HEDGING IN FINANCIAL ACCOUNTING

M. D. Zhumabayeva¹, G. J. Karimbayeva², N. S. Nurkasheva^{3*},

¹Almaty Management University, Almaty, Republic of Kazakhstan

² Esil University, Astana, Republic of Kazakhstan

³Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study is that in the financial market, in addition to the money market, there are markets for the purchase and sale of assets in future periods. However, the parties to such contracts have the right or obligation to sell or purchase a financial asset at a fixed price on a fixed date. Such contracts are called derivative financial instruments, since it is believed that the contract price is directly related to the change in the price of the underlying asset. Derivative financial instruments help not only to fix future prices, but also to insure against unfavorable exchange rate volatility. To fulfill the latter function, the country's economy must have a market of derivative financial instruments and a market of underlying assets.

Methodology. The methodological basis of the research is the dialectical method of cognition. In the process of research, both general scientific methods (analysis, synthesis, deduction, classification, systematic approach) and special methodological techniques (accounting and tax accounting) are used.

Originality / value of the research. In the conditions of instability of the world economy, the accounting of derivative financial instruments as a mechanism of crisis management and regulation in the country, stabilization of the efficiency of business portfolios of economic entities occupies an important place. The practical significance of this scientific article, designed to reflect the specifics of the organization of accounting for financial instruments in the financial risk management system of business owners in an unstable financial crisis, is considered to be quite high.

Therefore, in this scientific article we will give a description of theoretical scientific and practical approaches to the peculiarities of accounting for financial instruments.

Findings. The article reflects the methods of regulation of accounting for derivative financial instruments through the standards of IFRS 32 «Financial Instruments: provision of information», IFRS 7 «Financial instruments: disclosure of information», IFRS 9 «Financial Instruments». Based on the data, the essence of hedging will be reflected in the accounting and reporting system.

Key words: hedging, financial instruments, derivatives, recognition and accounting of financial instruments, hedging items, hedging instrument.

ЗНАЧЕНИЕ ХЕДЖИРОВАНИЯ В ФИНАНСОВОМ УЧЕТЕ

М. Д. Жумабаева¹, Г. Ж. Каримбаева², Н. С. Нуркашева^{3*}

¹Алматинского университета менеджмента, Алматы, Республика Казахстан

²Esil University, Астана, Республика Казахстан

³Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования заключается в том, что на финансовом рынке, помимо денежного рынка, существуют рынки купли-продажи активов в будущих периодах. Однако стороны таких контрактов имеют право или обязанность продать или приобрести финансовый актив по фиксированной цене на фиксированную дату. Такие контракты называются производными финансовыми инструментами, поскольку считается, что цена контракта напрямую связана с изменением цены базового актива. Производные финансовые инструменты помогают не только фиксировать будущие цены, но и застраховаться от неблагоприятной волатильности обменного курса. Для выполнения последней функции экономика страны должна иметь рынок производных финансовых инструментов и рынок базовых активов.

Методология. Методологической основой исследования является диалектический метод познания. В процессе исследования используются как общенаучные методы (анализ, синтез, дедукция, классификация, системный подход), так и специальные методологические приемы (бухгалтерский и налоговый учет).

Оригинальность / ценность исследования. В условиях нестабильности мировой экономики важное место занимает учет производных финансовых инструментов как механизм антикризисного управления и регулирования в стране, стабилизации эффективности бизнес-портфелей хозяйствующих субъектов. Практическая значимость данной научной статьи, призванной отразить особенности организации учета финансовых инструментов в системе управления финансовыми рисками владельцев бизнеса в условиях нестабильного финансового кризиса и считается достаточно высокой.

Поэтому в данной научной статье мы дадим описание теоретических научных и практических подходов к особенностям учета финансовых инструментов.

Результаты исследования. В статье отражаются методы регулирования учета производных финансовых инструментов через стандарты МСФО 32 «Финансовые инструменты: предоставление информации», МСФО 7 «финансовые инструменты: раскрытие информации», МСФО 9 «Финансовые инструменты». На основе данных будет отражена сущность хеджирования в системе бухгалтерского учета и отчетности.

Ключевые слова: хеджирование, финансовые инструменты, деривативы, распознавание и учет финансовых инструментов, статьи хеджирования, инструмент хеджирования.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ

Жумабаева Мырзабике Достановна – экономика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессоры, Алматы Менеджмент Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: mirzabike@mail.ru, ORCID 0000-0002-0196-0682

Каримбаева Гульжан Жанадилевна – экономика ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Esil University, Астана, Қазақстан Республикасы, e-mail: karimbaewagul@mail.ru, ORCID 0000-0002-4175-9588

Нуркашева Нурсулу Султанияровна – экономика ғылымдарының кандидаты, ассистент профессор, Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы, e-mail: nursulu.nurkasheva@narhoz.kz, ORCID 0000-0002-3798-3130; AAN-9751-2020*

MPHTI 06.35

JEL Classification: M42

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-147-163>

CONCEPTUAL APPROACHES OF THE BUSINESS MODEL IN THE INTERNAL AUDIT AND ITS TYPOLOGY

K. M. Ramazanova¹, A. M. Nurgaliyeva^{1*}

¹Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of this research: defining the essence and types of business models in internal audit and identifying its main elements.

Methodology: in order to achieve the goal of the research the general scientific methods were applied: the method of content analysis helped to identify the main scientific directions related to the research of typology of internal audit effectiveness; the method of a systematic approach helped to identify and construct the main types of business models of internal audit effectiveness; the structural-functional method helped to structure information into the business models and to set the relations between its elements according to the functions; the method of graphic interpretation made it possible to visually present the developed business models based on information obtained.

Originality / value of the research: The contribution of this empirical work is the disclosure of information about different business models in internal audit based on the latest scientific articles from 2019-2021 on the databases JSTOR (<https://www.jstor.org/>), EBSCOHOST (<https://search.ebscohost.com/>), Oxford Scholarship Online (<https://academic.oup.com/>) and their graphic visualization.

Findings: the article explains the conceptual approaches to the essence of business models of internal audit services.

The main components of the internal audit effectiveness model are identified. The main types of internal audit models used by companies have been developed and graphically presented. They are «customized» model, a «outsourced» model and an «insourced» model.

Keywords: business model, typology of business models in internal audit, «outsourced» model, «insourced» model, «customized» model, agency issue.

INTRODUCTION

COVID with its remote regime and new technologies have impact on the effectiveness of internal audit [1]. We live in a world where risks are changing with a lightning speed; something that we did not expect to happen – becomes a reality. For internal auditors, these events are a strong reminder that risks need to be constantly reassessed to reflect the changing risk environment. Internal auditors in the company helps to control the risks around the corner and it is part of risk based audit approach.

All these new and existing risks made auditors to have a full range of skills and they include not only operational and financial skills, but much more, like compliance, enterprise risk management, corruption, fraud, anti-bribery and even IT/cyber security. All these new knowledge and skills influence on the determination of internal audit effectiveness and can even build up the new typology of internal audit effectiveness.

Kazakhstan has a developing economies and many problems influence on it, like risk, political issues, low production, high level of government intervention, low quality of expertise and specialists [2]. Due to this it is necessary to maintain the credible internal audit structure/model that will really work in practice. Additionally, the lack of the internal audit effectiveness creates numeral serious problems [3]. All these problems challenge the internal audit to effectively govern the companies [4].

On the example of such countries like USA and UK we can see the effect of internal audit performance and what a significant role it has on the development of the organizations, e.g. the functions of internal audit became more complex; new approaches are used in the organization of internal control and audit based on the globally accepted standards [5].

It is safe to say that successful internal audit can bring the great business value but at the same time its work should be on high level and be able to pace with the diversity of the risks in the business environment. Additionally, the big value is effective and timely communication with stakeholders, management of the company and those charged with governance and risk forecast [6].

Due to the effective functional of internal audit all stakeholders receive benefits like improved internal control process, more real-time risk assessment and data compliance, increased assurance in presented information. Digitalization, new technologies, new business models, and a rapidly evolving risk landscape signal the need for organizations to update their approaches to the typology and system of internal audit effectiveness. Singh was confident that improving internal audit effectiveness models was crucial for developing markets [7].

Consequently, internal audit activity needs to be studied deeply and its main trends should be found and followed. It is especially necessary to focus on the study of emerging new types of business models in internal audit that contribute to the development of internal audit in the organizations, making it possible to meet the diverse needs of stakeholders.

The research questions are if the business models can be standardized in internal audit area, on what types of model can be categorized the internal audit service and if the Kazakhstani commercial organizations will be able to use it in real life.

Literature Review. In recent years, the interest of researchers and practitioners in innovative business models has significantly increased, in particular, the works of the following foreign scientists deserve attention: J. A. Tweedie, E. S. N. Khoo, Y. Alduraywish, A. Z. Rammadan, O. A. Abuazza, J. P. Kinyera, M. K. Hossain, B. T. Adejumo, O. T. Makinde. The more detailed literature review is done below.

Some research works were dedicated not only to the research of audit models, but also to the effectiveness of policy, optimization of internal audit services in the relation of corporate governance structure, and its relationship between internal corporate governance and its value, the factors that impact on financial outcomes of the company and auditing framework [8; 9]. So from these articles it can be seen the direct relationship between corporate governance and the financial outcomes and further it will be used as support to the graphical structure of the business model in internal audit.

Factors that influence on the effectiveness is level of accountability of internal audit service and transparency of its work [10]. Another factor that can influence on the effectiveness is related to the health of the company environment, its structure and efficiency in the internal audit service [11]. In other words, the health of company environment can be built from the top of the company, so here again highlight the role of corporate governance or management of the organization on the efficiency of the internal audit.

Internal audit service can function well and this also can have positive effect on the conflict between stakeholders and managers, as it would bring the result in the form of lowering the cost and improved shareholders' wealth [12]. Internal audit function closely related with the corporate governance and can increase its trustworthiness and legitimacy [12; 13]. Today it is important to develop these functions in organizations via the mechanism of corporate governance [14; 15].

One of such corporate governance mechanism is the audit committee that holds meetings with internal auditors and as also mentioned above it reduce the agency problems and costs. Timely and strong internal audit system includes such components like audit committee [16], internal control [17] and internal audit service itself. These components decrease the chances of fraud, increase stakeholders' confidence and the organizations' value [18].

However, despite such positive review from scientist, there are some researchers who criticized internal audit service as such departments can be a burden on the financial budget/performance of the organizations. It requires a lot of material resources and additional managerial supervision, time on solving the day to day problems [19]. Sometimes the internal audit department imitates the functions that are already performed by

other divisions or even board members. The scientists are still open to the question of pros and cons of internal audit duties [20; 21].

There are empirical researches that explore the impact of internal audit services. For instance, Wild studied the market reactions in 260 listed USA firms for a period of 15 years from 1966 to 1980. He investigated the influence of internal audit services before and after their formation. There was a significant improvement in organizations' returns after the internal audit formation [22].

Researchers noted that internal audit improved the quality and transparency in the organizations which then led to the improvement in the organizations' performance [23]. Internal audit performed its functions and duties like monitoring and operating and had effect on increased performance of organizations.

During such studies, researchers looked at the different types of organizations, like state-owned and private ones. Privately owned organizations improved performance via corporate governance mechanisms [24].

The above mixed results show that there is a lack of consensus among the researchers regarding the effectiveness model of internal audit service and organizations performance. The issue of large or small internal audit department size or type of its formation. Therefore, it can be assumed that, if several type of business models will be shaped – it can reduce agency conflicts and even increase the organizations performance.

Methods. In order to achieve the objectives of the research several general scientific methods were used:

- the content analysis helped to identify and summarize the main scientific research related to the research of business models in the field of internal audit; based on the analysis of published sources, papers presented in the international databases JSTOR, EBSCOHOST and Oxford Academic; to understand the depth of study of the concepts of «effectiveness», «effectiveness in internal audit» and «typology of internal audit effectiveness»;

- the systematic approach helped to identify the main types of business models that can be used by companies to reveal the cohesion of these models;

- the structural and functional method, with the help of which the structure of the studied business models was formed, the stable relationships between its elements and functions are set up;

- the method of graphic interpretation helped to present visually the developed business models to show the relationship between its elements.

Results. Questions concerning the research of the essence and typology of the effectiveness of internal audit are relevant and undoubtedly have the scientific interest. It should also be noted that this research article analyzed published materials on the databases JSTOR (<https://www.jstor.org/>), EBSCOHOST (<https://search.ebscohost.com/>), Oxford Scholarship Online (<https://academic.oup.com/>); the sample was carried out according to the search: «effectiveness», «effectiveness in internal audit», «typology of internal audit effectiveness».

Table 1 provides a summary of search results according to the JSTOR database as an example.

Table 1 – Results of the analysis of search results «effectiveness», «effectiveness in internal audit», «typology of internal audit effectiveness» according to the JSTOR database for 2019-2021

№	Years	Number of publications	Document types			TOP-5 scientific categories within which articles on the analyzed query were published	
			Journals	Book chapters	Research reports	Categories	Number of articles / % of the total
1	2	3	4	5	6	7	8
Search results: «effectiveness»							
2	2019-2021	34,257	10,929	18,232	4,856	History	6,143/17.93
						Political Science	4,498/13.13
						Biological Sciences	3,601/10.51
						Sociology	3,524/10.29
						Language & Literature	2,489/7.27

Search results: «effectiveness in internal audit»							
3	2019-2021	964	217	527	145	Political Science	158/16.39
						Law	131/13.59
						Business	95/9.85
						History	87/9.02
						Public Policy & Administration	81/8.4
Search results: «typology of internal audit effectiveness»							
4	2019-2021	55	14	31	8	Political Science	13/23.64
						Sociology	9/16.36
						Law	8/14.55
						History	7/12.73
						Public Policy & Administration	7/12.73
Note – compiled by the authors							

In general, the research showed that the analyzed queries are distributed within the following scientific areas (JSTOR Categories):

- «*effectiveness*»: History, Political Science, Biological Sciences, Sociology, Language & Literature;
- «*effectiveness in internal audit*»: Political Science, Law, Business, History, Public Policy & Administration;
- «*typology of internal audit effectiveness*»: Political Science, Sociology, Law, History, Public Policy & Administration.

The total number of published works on the analyzed issues for the period 2019-2021 is 34,257, of which about 0.2 % were visited by aspects related to the typology of internal audit effectiveness, while about 2.8 % of scientific articles reflect the specifics of the work of the internal audit effectiveness itself.

In general, a comprehensive research has allowed to offer the author's interpretation of the economic category of «effectiveness in internal audit»: policy orientation, accountability, transparency, health of the internal control system and its structure [24].

Prior studies revealed a relationship between the strength of internal audit, the strength of corporate governance, fraud occurrence [25-30]. The strength of corporate governance represented by internal audit increases the monitoring activities and results in the effective internal control in the organizations. The role of corporate governance that includes audit committee and internal audit department was found in the organization's performance [31].

Internal audit service decreases the agency problem and costs as it provides service directly to Board of directors and shareholders and inspects the work of management personnel [32]. Such type of relationship is a form of agency relationship. Jensen and Meckling define an agency relationship as «a contract under which one or more persons (the principals) engage another person (the agent) to perform some service on their behalf, which involves delegating some decision-making authority to the agent» [33].

Such type of relationship causes some risk, one of them is the conflict of interest between managers and stakeholders. Managers can produce materially misstated financial statements, in case of poor performance managers would like to show the organizations' performance better than it is really [34].

The second problem can be due to ineffective management services performed [35]. In this case the problem is caused more to stakeholders than to management. One of the way of such ineffective management could be a strategy that was chosen, for instance to invest and develop the short-term projects and ideas than in long term one [36]. However, such long term projects can tangibly improve the organizations' performance or even give a good organic growth [37].

These two problems described above can be avoided if internal audit department would operate effectively in the organizations. Numerous studies indicate it and moreover board independence using the context of in-

ternal audit can statistically lower the fraud. For instance, there was a descriptive study of fraud and corporate governance structures and it was found that fraud occurred more frequently in boards without audit committees and internal audit function [38; 39]. This finding is consistent with other researches. For example, one of them is about an essential role of effective internal audit in improving the quality of financial reporting [40] and the organizations with weak financial background are more likely to have weak internal controls [41; 42].

There is a strong connection between auditor's judgement and internal control that was also mentioned by International Standards on Auditing No. 315 and several researches also confirmed that there is a significant impact of strong corporate governance and internal audit planning and effort [28; 43]. The factors that influence are the ability to monitor management with the help of internal audit, independence of the last one and solid financial and accounting expertise [44].

All factors above are also instruments that help reduce agency conflicts [45, 46]. These instruments make it possible to hire high-quality employees in internal audit department [47], which result in high-quality work in the organizations [48], and in the end such control can effectively monitor management work.

From theoretical aspect, organization with effective monitoring system through strong corporate governance makes management of the organization to work in the best interest of stakeholder's, so the effectiveness of internal control and financial performance are likely to be improved.

Hillman and Dalziel considered this relation in their research using the resource dependence theory and agency theory and confirmed that corporate governance with applicable experience and expertise improve the organizations' performance [49].

The following mechanisms should be used internal audit expertise, knowledge, independence, frequency of meeting, composition and size. This will help to monitor over management role and that its work is in line with stakeholders' interests, consequently will lead of increasing the organizations' value on the market [50].

To support this concept, there were a lot of empirical studies justify the strong relationship between corporate governance instruments like internal audit service and organizations' performance. One of them considered characteristics of internal audit and financial performance of organizations and found positive relationship between two variables [51]. The next research examined the presence of audit committees, internal audit and its influence on the organizations' performance [52].

The next view was from the fraud side, the link between weak corporate governance and level of fraud in the financial statements of organizations [29; 30]. The more powerful and strong corporate governance the less is fraud occurrence. Here also can be added research about manipulation over numbers when appropriate internal audit service is absent [53]. Furthermore, effective internal audit and its composition can lead to higher quality financial statements – less mistakes in reporting [54] and at the same time increase internal control environmental in organizations [28].

The third type of researches confirmed the link between organizations' corporate government and its disclosures in financial statements. For instance, the financial statements have more complete and detailed set of disclosures [55; 56] and at the same time such information decrease information asymmetry [57] and such organization with strong corporate governance includes more disclosures to its financial statements [58; 59] which is consistent with another research that found that the internal audit improves the quality of disclosures [60].

The study about the strong corporate and improving the information asymmetry [61] via additional and quality mandatory disclosures [62] hold under the control the managerial weak behavior. The managers tried to disclose all relevant information to stakeholders.

Figure 1 shows the elements of corporate governance and its relationship with the effectiveness of organization's internal control and firm performance [63].

From the picture it could be seen how internal audit as part of corporate governance can influence on the organizations' performance. Internal audit in its understanding can operate like in traditional way as accounting function which includes bookkeeping, double-entry, financial statements, but additionally internal audit can perform additional functions some kind of interdisciplinary functions. Such type of functions can be called modern one and includes evaluation, risk management, consulting, adding value and cannot be limited to only mentioned ones [64]. This approach allows us to seek out new roles, forms of internal audit beyond the traditional form [65].

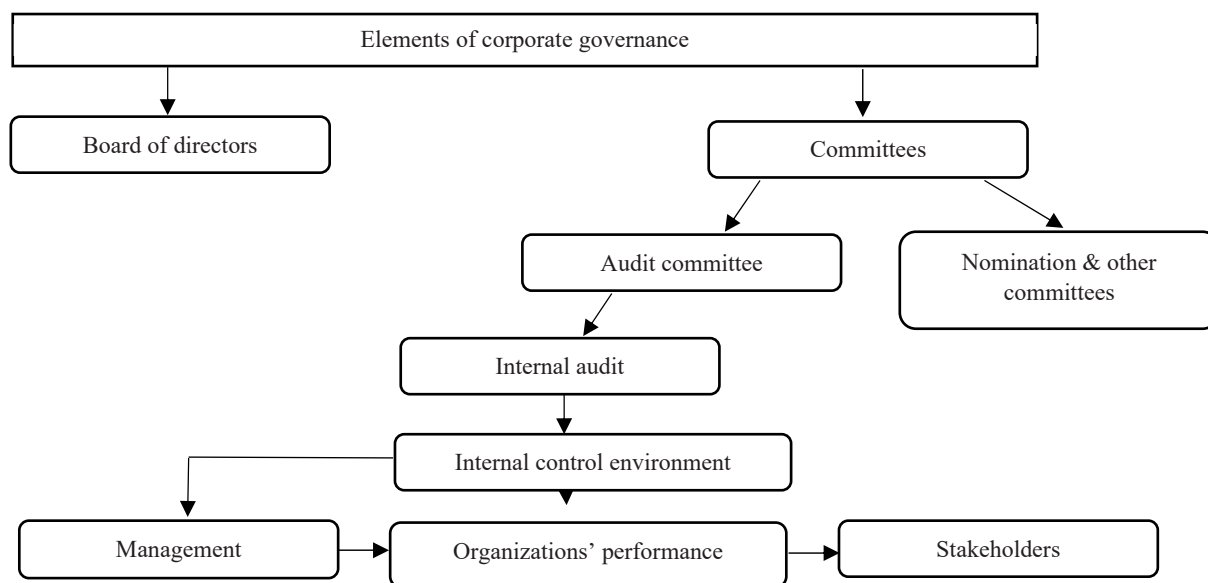

Figure 1 – Elements of corporate governance and its influence on internal control and performance of organizations

Note – compiled by the authors based on the literature [24-63]

The research also made it possible to establish the types of model used in internal audit in the nowadays context in a rapidly changing business and technology environment:

1. Insourced model works using internal resources of the organization. The work is processed by internal staff, so the development of the department and its effectiveness is also should be performed by internal resources. In a good case and condition it would lead organization to better result and can even optimize the costs and save time [66], however it does not always happen like that. In order to make the department work smoothly several minimal factors should be considered: 1) economic viability; 2) strong team; 3) job and staff requirements and responsibilities; 4) description of business activities/operations; 5) management policy.

One of the main advantages of insourced model is that the working process of internal audit department is under control of the organization itself, if any changes needed or required can be performed without external intervention but only it would work in the case that all required knowledge, resources exist within organization.

2. Outsourced model is a model that allows to appoint a third party service provider to perform the internal audit functions [67]. There are a lot of discussions of pros and cons of this approach as sometimes it also can help to reduce costs and risks and allows to focus on other areas of business strategies. As insourcing can save money in long-term prospect, but for the short-term time frame it can require more money, time to establish the desired level of effectiveness of internal audit, including skills, procedures, policies, knowledge [68].

In addition, outsourced model can bring additional complications during the work as outsource organizations can leave problems unresolved, be ineffective and slow down the whole working process. Outsourced companies would not share with internal staff with its experience and can leave with the issues and obstacles and in the case if the organization would like to back source the function of internal audit there would not be left any values from outsourced service provider. Nevertheless, there is a positive experience of outsourced models in internal audit due to lack of internal competence, new and high emerging technologies, network of outsourcing as external companies can gain more experience and expertise due to broader work practice and proficiency. Moreover, such companies can have access to very well developed Enterprise Resource Planning (ERP) systems and applications and it can be affordable and not too costly than purchasing such system only for one particular organization.

Figure 2 shows the conceptual scheme of insourced internal audit of the organization.

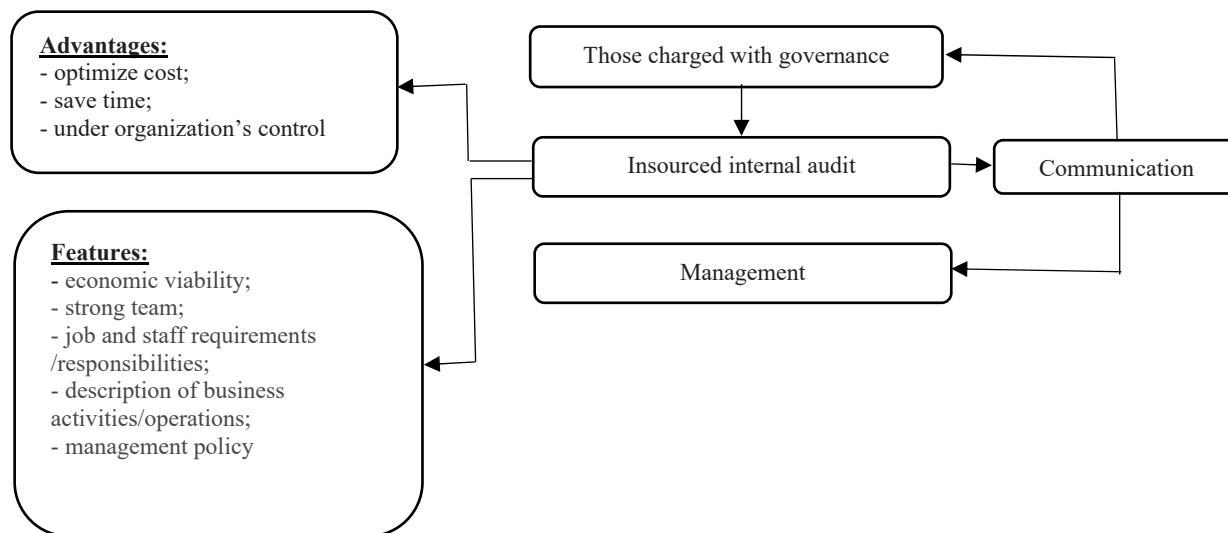

Figure 2 – Conceptual scheme of an insourced internal audit
 Note – compiled by the authors based on the literature [66].

To organize outsourced model several factors should be taken into account, including performance, human resources, financial and legal terms of outsourced service providers' companies. Additionally, all conditions should be disclosed in the contract, specifically mention the needs and goals of both sides, so the working process would be on high level and in effective way [69]. From the organization side, it would be better if the contract and work of outsourced internal audit would be under control and regularly review of agency costs and quality of work performed. Sometimes it is difficult to measure the performance, so the specific goals and key evaluation indicators should be set out (Figure 3).

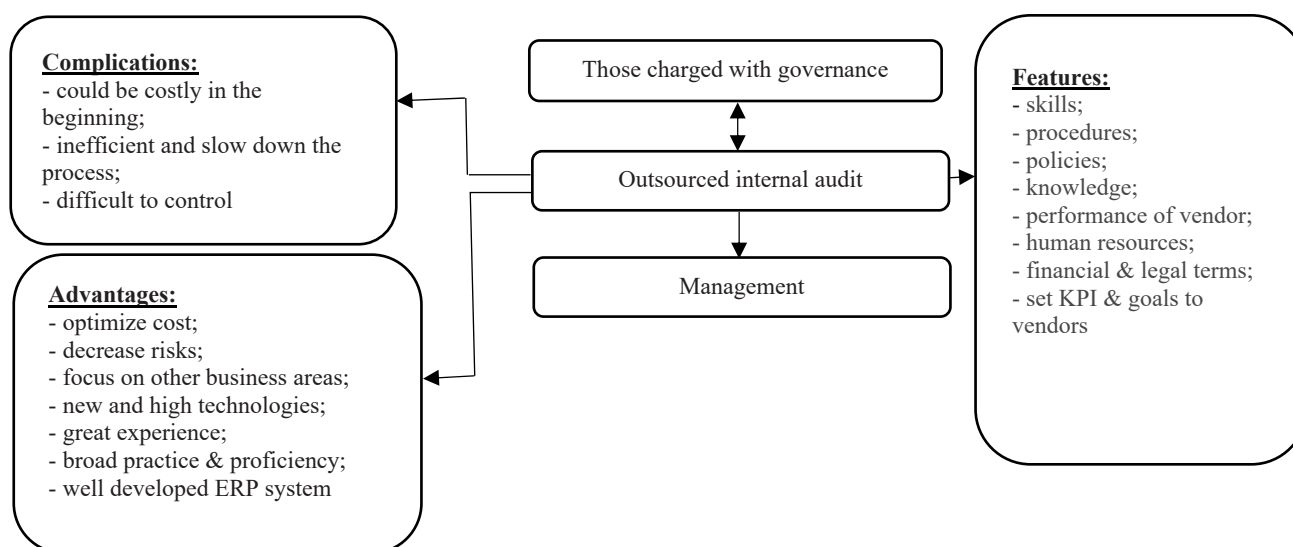

Figure 3 – Conceptual scheme of an outsourced internal audit
 Note – compiled by the authors based on the literature [67-69]

3. Customized model is a comprehensive model and can be used as a combination of outsourced and insourced model or even separately. This model is very flexible one and can be focused on the particular desires and needs of the organizations in the internal audit structure.

This model can be described as a partnership between organization and outsourced vendor within particular area [70]. Such type with a proper planning can save money, time and resources as internal staff and outsource company work under one common aim and idea. At the same time, it helps to divide the responsibilities, risk and rewards. Both sides can learn from each other, adopt experience by increasing the competencies of internal staff and vendor's employees [71]. Moreover, in such type of model the organization retains control under the process as it participates by itself and hiring the vendor company, so can monitor and review the work.

The conceptual scheme is shown on the Figure 4. It shows the main advantages and the way of communication with those charged with governance and management of the organizations.

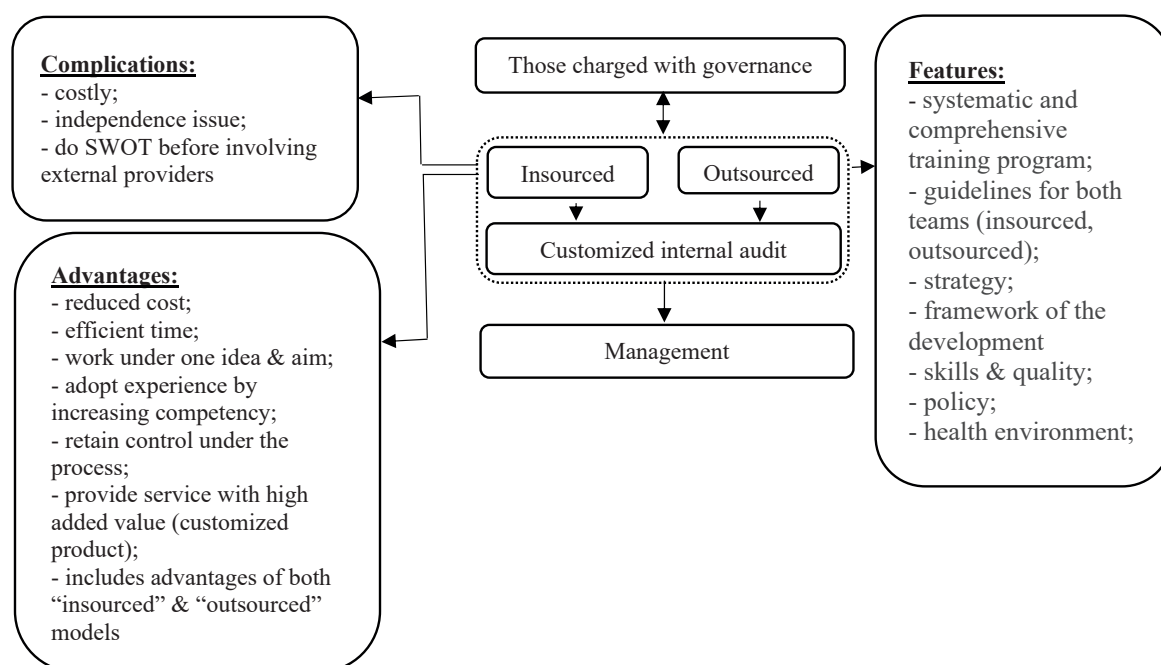

Figure 4 – Conceptual scheme of a customized internal audit

Note – compiled by the authors based on the literature [70; 71].

CONCLUSION

Discussions. The importance of internal audit is demonstrated by the demand of the organizations. The analysis above showed that there is no specific scientific rule of structure or concept rule of the business models of the effectiveness in the internal audit. Researchers do not distinguish one distinct model as the best one, as each organization try to adopt the most cost efficient and effective model according to the local Law and international requirements. Therefore, it is better to continue research in that direction for further development of this area.

Due to the lack of research on this issue, we designed three models of internal audits. The properties of the models developed here were found to be acceptable and as such they can serve as the basis for setting up the internal audit function that can be replicated or revised by the organizations or used as the theory base in the future research.

From a methodological point of view, one of the strengths of this study is that the data were collected from three different international sources. This decreases the possibility of common method error, a problem that

often occurs when all data are collected from the same source. The development of three conceptual models for the internal audit is another contribution of this study. Naturally, more research, both conceptual and empirical, is needed to further develop and test these models.

Internal audit is developing now, especially in Kazakhstan due to raw laws and it is just on the way of establishing and adopting international standards for internal audit [65]. All three models can be adopted and used in Kazakhstani organizations based on the analysis performed by the management of the company and understanding which type of model can be used in particular company. According to the research one third of organizations that have in house internal audit plans in the nearest future to try outsourced or mixed (customized) internal audit [72].

The customized internal audit is a kind of combination of insourced and outsourced internal audit function, as organizations sometimes need specialized internal audit provider for particular work. In this case the organization can hire outsourced internal audit provider. There can be said that no one organization is the best performance at any area. So it is better to find the most qualified vendor and to use it in the most effective way for fulfilling their own objectives and goals.

The obtained results described in this article allowed us to describe the different types of business models based on the content analysis in the databases: JSTOR, EBSCOHOST, Oxford Scholarship Online. The following business models of internal audit were identified: insourced, outsourced and customized business models; they were graphically constructed and considered in detail.

It should be noted that the findings of this study are based on the international databases mentioned above. Therefore, any generalizations of the findings here should be treated with caution. It is possible that the results would be different in other credentials, a possibility that should be examined in future research.

So, each organization can choose the model they more preferred based on the cost- benefit, SWOT and other types of analysis. Such important decisions should be done by those charged with governance with the discussion with management. The right business model will have impact on the effectiveness of internal audit department of organizations. Each model has its own pros and cons, all three models can help to build the strong team with a proper planning and right resources. The head of organizations knows better and can adopt the right type of models. The models described in the article can contribute and help to develop internal audit in Kazakhstani organizations and take it to the next level. In this case everyone would win, the organization, manager, stakeholders and those charged with governance.

REFERENCES

1. Албегова А. Э., Васюткина Л. В. Влияние Ковид-19 на изменение процесса бесперебойного аудита // «Международные стандарты учета и аудита: практика применения в условиях цифровой экономики»: сборник статей Международной научно-практической конференции. – Нур-Султан: ЕНУ им. Л. Н. Гумилева, 2022. – С. 21-23
2. Tsamenyi M., Enninful-Adu E., Onumah J. Disclosure and corporate governance in developing countries: Evidence from Ghana // *Managerial Auditing Journal*. – 2007. – № 22(3). – P. 319-334.
3. Singh A., Zammit A. Corporate Governance, Crony Capitalism and Economic Crises: should the US business model replace the Asian way of “doing business”? // *Corporate Governance: An International Review*. – 2006. – № 4(14). – P. 220–233.
4. Gutterman A. Responsible Business: A Guide to Corporate Social Responsibility for Sustainable Entrepreneurs. – Oakland CA: Sustainable Entrepreneurship Project, 2019. – 502 p.
5. Knechel W. R., et. al. Audit quality indicators: Insights from the academic literature // *Auditing: A Journal of Practice & Theory*. – 2013. – № 32(3). – Article 2040754. – DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2040754>.
6. Tweedie J. Accounting and the state: transparency as the art of government: Thesis. – The University of Edinburgh, 2020. – 272 p.

7. Singh A. Corporate governance, corporate finance and stock markets in emerging countries // *Journal of Corporate Law Studies*. – 2003. – № 1(3). – P. 41–72.
8. Abuazza O. A., Labib A., Savage B. M. Development of an auditing framework by integrating ISO 9001 principles within auditing // *International Journal of Quality & Reliability Management*. – 2019. – № 37. – P. 328-353.
9. Kinyera J. P. Developing policy framework for optimising internal audit services to a wide range of stakeholders in corporate governance structure: Thesis. – University of Liverpool, 2019. – 197 p.
10. Égert B., MacDonald R. Monetary transmission mechanism in Central and Eastern Europe: Surveying the surveyable // *Journal of Economic Surveys*. – 2009. – № 2(23). – P. 277–327.
11. Thomson R., Hosli M. O. Explaining legislative decision-making in the European Union // In: *The European Union decides. Political Economy of Institutions and Decisions*. – Cambridge University Press, 2006. – P. 1–24.
12. Weir C., Laing D., McKnight P. J. Internal and external governance mechanisms: their impact on the performance of large UK public companies // *Journal of Business Finance & Accounting*. – 2002. – № 5-6(29). – P. 579–611.
13. Makinde O. Developing corporate governance in Nigeria: lessons from a comparative analysis of Nigerian and Canadian corporate governance frameworks: Thesis. – The University of British Columbia, 2019. – 141 p.
14. Jacoby G., et. al. Corporate governance, external control, and environmental information transparency: Evidence from emerging markets // *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*. – 2019. – № 58. – P. 269–283.
15. Adejumo B. The Internal Audit Function as a Corporate Governance Mechanism in a Developing Economy: An Empirical Study of the Nigerian Financial Sector: Thesis. – De Montfort University, 2019. – 339 p.
16. Klein A. Firm performance and board committee structure // *The Journal of Law and Economics*. – 1998. – № 1(41). – P. 275–304.
17. MacAulay K., et. al. The impact of a change in corporate governance regulations on firms in Canada // *Quarterly Journal of Finance and Accounting*. – 2009. – № 48(4). – P. 29–52.
18. Caplan D. Internal controls and the detection of management fraud // *Journal of Accounting Research*. – 1999. – № 1(37). – P. 101–117.
19. DeZoort F. T. An analysis of experience effects on audit committee members' oversight judgments // *Accounting, Organizations and Society*. – 1998. – № 1(23). – P. 1–21.
20. Conger J. A., Finegold D., Lawler III E. E. Appraising boardroom performance // *Harvard business review*. – 1998. – № 1(76). – P. 136–149.
21. Detthamrong U., Chancharat N., Vithessonthi C. Corporate governance, capital structure and firm performance: Evidence from Thailand // *Research in International Business and Finance*. – 2017. – № 42. – P. 689–709.
22. Wild J. J. Managerial accountability to shareholders: Audit committees and the explanatory power of earnings for returns // *The British Accounting Review*. – 1994. – № 4(26). – P. 353–374.
23. Alqatan D., Chbib I., Hussainey K. How does board structure impact on firm performance in the UK? // *Corporate Board: Role, Duties & Composition*. – 2019. – № 15(2). – P. 18-27.
24. Kang J.-K. Why is there a home bias? An analysis of foreign portfolio equity ownership in Japan // *Journal of financial economics*. – 1997. – № 1(46). – P. 3–28.
25. Asare S., Cohen J., Trompeter G. The effect of management integrity and non-audit services on client acceptance and staffing decisions // *Journal of Accounting and Public Policy*. – 2005. – № 6(24). – P. 489-520.
26. Beaulieu P. R. The effects of judgments of new clients' integrity upon risk judgments, audit evidence, and fees // *Auditing: A Journal of Practice & Theory*. – 2001. – № 2(20). – P. 85–99.
27. Johnstone K. M., Bedard J. C. Engagement planning, bid pricing, and client response in the market for initial attest engagements // *The Accounting Review*. – 2001. – № 2(76). – P. 199–220.
28. Sharma D. S., Boo E., Sharma V. D. The impact of non-mandatory corporate governance on auditors' client acceptance, risk and planning judgments // *Accounting and Business Research*. – 2008. – № 2(38). – P. 105–120.

29. Beasley M. S., et. al. Fraudulent financial reporting: 1987-1997: an analysis of US public companies: research report. – 1999. – 249 p.
30. Law P. Corporate governance and no fraud occurrence in organizations: Hong Kong evidence // *Managerial Auditing Journal*. – 2011. – № 26(6). – P. 501-518.
31. Alduraywish M. Y. Evidence from the UK on Auditor's Judgment in the Risks of Material Misstatement: Determinants and Consequences: Thesis. – Griffith University, 2019. – 367 p.
32. Hossain M. K. Relationship between Internal Corporate Governance Mechanisms and Shareholder Value in the Banking Sector in Bangladesh The Mediating Effect of Non-Equity Stakeholders: Thesis. – Cardiff Metropolitan University, 2020. – 359 p.
33. Jensen M. C., Meckling W. H. Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure Gower: book chapter // *Corporate Governance*. – 2019. – Chapter 8. – P. 77–132.
34. Gay G., Simnett R. Auditing and assurance services in Australia. – McGraw-Hill Education Australia, 2012. – 712 p.
35. Harris M., Raviv A. The theory of capital structure // *The Journal of Finance*. – 1991. – № 1(46). – P. 297–355.
36. Stulz R. Managerial discretion and optimal financing policies // *Journal of financial Economics*. – 1990. – № 1(26). – P. 3–27.
37. Rammadan A. Z. Investigating the impact of various Corporate Governance Mechanisms on the Accounting Performance of Non-Financial Firms Listed on the Amman Stock Exchange: Doctoral thesis. – University of Wales Trinity Saint David (United Kingdom), 2020. – 209 p.
38. Khoo E. The impact of reputation on a firm's financial and non-financial outcomes: doctoral thesis. – University of New South Wales, 2019. – 273 p.
39. Beasley M. S. An empirical analysis of the relation between the board of director composition and financial statement fraud // *Accounting review*. – 1996. – P. 443–465.
40. Goh B. W. Audit committees, boards of directors, and remediation of material weaknesses in internal control // *Contemporary Accounting Research*. – 2008. – № 26(2). – P. 549-579.
41. Ashbaugh-Skaife H., Collins D. W., Kinney Jr W. R. The discovery and reporting of internal control deficiencies prior to SOX-mandated audits // *Journal of accounting and economics*. – 2007. – № 1–2(44). – P. 166–192.
42. Doyle J., Ge W., McVay S. Determinants of weaknesses in internal control over financial reporting // *Journal of accounting and Economics*. – 2007. – № 1–2(44). – P. 193–223.
43. Cohen J. R., Krishnamoorthy G., Wright A. M. The impact of roles of the board on auditors' risk assessments and program planning decisions // *Auditing: A Journal of Practice & Theory*. – 2007. – № 1(26). – P. 91–112.
44. Biswas P. K., Bhuiyan M. D., Ullah H. Agency problem and the role of corporate governance revisited // *SSRN Electronic Journal*. – 2008. – 19 p. – DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1287185>.
45. Fama E. F., Jensen M. C. Agency problems and residual claims // *The journal of law and Economics*. – 1983. – № 2(26). – P. 327–349.
46. Healy P. M., Palepu K. G. Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature // *Journal of accounting and economics*. – 2001. – № 1–3(31). – P. 405–440.
47. Agrawal A., Chadha S. Corporate governance and accounting scandals // *The Journal of Law and Economics*. – 2005. – № 2(48). – P. 371–406.
48. Fan J. P., Wong T. J. Corporate ownership structure and the informativeness of accounting earnings in East Asia // *Journal of accounting and economics*. – 2002. – № 3(33). – P. 401–425.
49. Hillman A. J., Dalziel T. Boards of directors and firm performance: Integrating agency and resource dependence perspectives // *Academy of Management review*. – 2003. – № 3(28). – P. 383–396.
50. Guest P. M. The impact of board size on firm performance: evidence from the UK // *The European Journal of Finance*. – 2009. – № 4(15). – P. 385–404.

51. Dunn P., Sainty B. The relationship among board of director characteristics, corporate social performance and corporate financial performance // *International Journal of Managerial Finance*. – 2009. – № 5(4). – P. 407–423.
52. McKnight P. J., Weir C. Agency costs, corporate governance mechanisms and ownership structure in large UK publicly quoted companies: A panel data analysis // *The quarterly review of economics and finance*. – 2009. – № 2(49). – P. 139–158.
53. Dechow P. M., Sloan R. G., Sweeney A. P. Causes and consequences of earnings manipulation: An analysis of firms subject to enforcement actions by the SEC // *Contemporary accounting research*. – 1996. – № 1(13). – P. 1–36.
54. McMullen D. A. Audit committee performance: An investigation of the consequences associated with audit committees // *Auditing*. – 1996. – № 1(15). – P. 87–96.
55. Wright D. W. Evidence on the relation between corporate governance characteristics and the quality of financial reporting. Working paper (University of Michigan. School of Business Administration. Research Support); No. 9601-18. – Research Support, School of Business Administration, University of Michigan, 1996. – 38 p.
56. Chen C. J., Jaggi B. Association between independent non-executive directors, family control and financial disclosures in Hong Kong // *Journal of Accounting and Public Policy*. – 2000. – № 4–5(19). – P. 285–310.
57. Chang M., et. al. Does disclosure quality via investor relations affect information asymmetry? // *Australian Journal of Management*. – 2008. – № 2(33). – P. 375–390.
58. Beekes W., Brown P. Do better-governed Australian firms make more informative disclosures? // *Journal of Business Finance & Accounting*. – 2006. – № 3-4(33). – P. 422–450.
59. Beekes W., Brown P., Zhang Q. Corporate governance and the informativeness of disclosures in Australia: a re-examination // *Accounting & Finance*. – 2015. – № 4(55). – P. 931–963.
60. Forker J. J. Corporate governance and disclosure quality // *Accounting and Business Research*. – 1992. – № 86(22). – P. 111–124.
61. Armstrong C. S., Balakrishnan K., Cohen D. Corporate governance and the information environment: Evidence from state antitakeover laws // *Journal of Accounting and Economics*. – 2012. – № 1–2(53). – P. 185–204.
62. Aman H., Beekes W., Brown P. Corporate governance and transparency in Japan // *The International Journal of Accounting*. – 2021. – № 01(56). – Article 21500037. – DOI: <https://doi.org/10.1142/S1094406021500037>.
63. Abbott L. J., Park Y., Parker S. The effects of audit committee activity and independence on corporate fraud // *Managerial Finance*. – 2000. – № 26. – P. 55–68.
64. Ramazanova K., Lambekova A. Internal audit in the commercial organisations of the Republic of Kazakhstan // *Bulletin of the Karaganda University*. – 2022. – P. 140–150.
65. Hopper T., Storey J., Willmott H. Accounting for accounting: towards the development of a dialectical view // *Accounting, Organizations and Society*. – 1987. – № 5(12). – P. 437–456.
66. Veltri Falaleeva N., Saunders C. Antecedents of Information Systems Backsourcing: book chapter // *Information Systems Outsourcing*. – Springer, Berlin, Heidelberg, 2006. – P. 83–102.
67. Oshri I., Kotlarsky J., Willcocks L. The handbook of global outsourcing and offshoring: the definitive guide to strategy and operations / I. Oshri, J. Kotlarsky, L. Willcocks. – Springer, 2015. – 365 p.
68. Whitten D., Chakrabarty S., Wakefield R. The strategic choice to continue outsourcing, switch vendors, or backsource: Do switching costs matter? // *Information & Management*. – 2010. – № 3(47). – P. 167–175.
69. Platz L. A., Temponi C. Defining the most desirable outsourcing contract between customer and vendor // *Management Decision*. – 2007. – № 10(45). – P. 1656–1666.
70. Tsai W.-H., et. al. A MCDM approach for sourcing strategy mix decision in IT projects // *Expert Systems with Applications*. – 2010. – № 5(37). – P. 3870–3886.
71. Hirschheim R., Dibbern J. Information Technology Outsourcing in the New Economy – An Introduction to the Outsourcing and Offshoring Landscape: book chapter // In: *Information Systems Outsourcing*. 2nd edition. – Springer, 2006. – P. 3–23.

72. Selim G., Yiannakas A. Outsourcing the internal audit function: a survey of the UK public and private sectors // *International Journal of Auditing*. – 2000. – № 3(4). – P. 213–226.

REFERENCES

1. Albegova, A. E. and Vasyutkina, L. V. (2022). Vliyaniye Kovid-19 na izmeneniye protsessa bespereboynogo audita. «Mezhdunarodnyye standarty ucheta i audita: praktika primeneniya v usloviyakh tsifrovoy ekonomiki»: a collection of articles of the International Scientific and Practical Conference, Nur-Sultan: L.N.Gumilev ENU, 21-23 (In Russian)
2. Tsamenyi, M., Enninful-Adu, E. and Onumah, J. (2007). Disclosure and corporate governance in developing countries: Evidence from Ghana. *Managerial Auditing Journal*, 22(3), 319-334.
3. Singh, A. and Zammit, A. (2006). Corporate Governance, Crony Capitalism and Economic Crises: should the US business model replace the Asian way of “doing business”? *Corporate Governance: An International Review*, 4(14), 220–233.
4. Gutterman, A. (2019). *Responsible Business: A Guide to Corporate Social Responsibility for Sustainable Entrepreneurs*. Oakland CA: Sustainable Entrepreneurship Project, 502 p.
5. Knechel, W. R. and et. al. (2013). Audit quality indicators: Insights from the academic literature. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 32(3), 2040754, DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2040754>.
6. Tweedie, J. (2020). *Accounting and the state: transparency as the art of government*: Thesis. The University of Edinburgh, 272 p.
7. Singh, A. (2003). Corporate governance, corporate finance and stock markets in emerging countries. *Journal of Corporate Law Studies*, 1(3), 41–72.
8. Abuazza, O. A., Labib, A. and Savage, B. M. (2019). Development of an auditing framework by integrating ISO 9001 principles within auditing. *International Journal of Quality & Reliability Management*, 37, 328-353.
9. Kinyera, J. P. (2019). *Developing policy framework for optimising internal audit services to a wide range of stakeholders in corporate governance structure*: Thesis. University of Liverpool, 197 p.
10. Égert, B. and MacDonald, R. (2009). Monetary transmission mechanism in Central and Eastern Europe: Surveying the survivable. *Journal of Economic Surveys*, 2(23), 277–327.
11. Thomson, R. and Hosli, M. O. (2006). Explaining legislative decision-making in the European Union. In: *The European Union decides. Political Economy of Institutions and Decisions*. Cambridge University Press, 1–24.
12. Weir, C., Laing, D. and McKnight, P. J. (2002). Internal and external governance mechanisms: their impact on the performance of large UK public companies. *Journal of Business Finance & Accounting*, 5-6(29), 579–611.
13. Makinde, O. (2019). *Developing corporate governance in Nigeria: lessons from a comparative analysis of Nigerian and Canadian corporate governance frameworks*: Thesis. The University of British Columbia, 141 p.
14. Jacoby, G. and et. al. (2019). Corporate governance, external control, and environmental information transparency: Evidence from emerging markets. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 58, 269–283.
15. Adejumo, B. (2019). *The Internal Audit Function as a Corporate Governance Mechanism in a Developing Economy: An Empirical Study of the Nigerian Financial Sector*: Thesis. De Montfort University, 339 p.
16. Klein, A. (1998). Firm performance and board committee structure. *The Journal of Law and Economics*, 1(41), 275–304.
17. MacAulay, K. and et. al. (2009). The impact of a change in corporate governance regulations on firms in Canada. *Quarterly Journal of Finance and Accounting*, 48(4), 29–52.
18. Caplan, D. (1999). Internal controls and the detection of management fraud. *Journal of Accounting Research*, 1(37), 101–117.

19. DeZoort, F. T. (1998). An analysis of experience effects on audit committee members' oversight judgments. *Accounting, Organizations and Society*, 23(1), 1–21.
20. Conger, J. A., Finegold, D. and Lawler III, E. E. (1998). Appraising boardroom performance. *Harvard Business Review*, 76(1), 136–149.
21. Detthamrong, U., Chancharat, N. and Vithessonthi, C. (2017). Corporate governance, capital structure and firm performance: Evidence from Thailand. *Research in International Business and Finance*, 42, 689–709.
22. Wild, J. J. (1994). Managerial accountability to shareholders: Audit committees and the explanatory power of earnings for returns. *The British Accounting Review*, 26(4), 353–374.
23. Alqatan, D., Chbib, I. and Hussainey, K. (2019). How does board structure impact on firm performance in the UK? *Corporate Board: Role, Duties & Composition*, 15(2), 18–27.
24. Kang, J.-K. (1997). Why is there a home bias? An analysis of foreign portfolio equity ownership in Japan. *Journal of Financial Economics*, 46(1), 3–28.
25. Asare, S., Cohen, J. and Trompeter, G. (2005). The effect of management integrity and non-audit services on client acceptance and staffing decisions. *Journal of Accounting and Public Policy*, 6(24), 489–520.
26. Beaulieu, P. R. (2001). The effects of judgments of new clients' integrity upon risk judgments, audit evidence, and fees. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 2(20), 85–99.
27. Johnstone, K. M., & Bedard, J. C. (2001). Engagement planning, bid pricing, and client response in the market for initial attest engagements. *The Accounting Review*, 76(2), 199–220.
28. Sharma, D. S., Boo, E. and Sharma, V. D. (2008). The impact of non-mandatory corporate governance on auditors' client acceptance, risk and planning judgments. *Accounting and Business Research*, 38(2), 105–120.
29. Beasley, M. S., Carcello, J. V., Hermanson, D. R. and Commission, C. of S. O. of the T. (1999). *Fraudulent financial reporting: 1987-1997: An analysis of US public companies*. 249 p.
30. Law, P. (2011). Corporate governance and no fraud occurrence in organizations: Hong Kong evidence. *Managerial Auditing Journal*, 26(6), 501–518.
31. Alduraywish, M. Y. (2019). *Evidence from the UK on Auditor's Judgment in the Risks of Material Misstatement: Determinants and Consequences: Thesis*. Griffith University, 367 p.
32. Hossain, M. K. (2020). *Relationship between Internal Corporate Governance Mechanisms and Shareholder Value in the Banking Sector in Bangladesh The Mediating Effect of Non-Equity Stakeholders: Thesis*. Cardiff Metropolitan University, 359 p.
33. Jensen, M. C. and Meckling, W. H. (1919). Theory of the firm: Managerial behavior, agency costs and ownership structure Gower: book chapter. *Corporate Governance*, Chapter 8, 77–132.
34. Gay, G. and Simnett, R. (2012). *Auditing and assurance services in Australia*. McGraw-Hill Education Australia, 712 p.
35. Harris, M. and Raviv, A. (1991). The theory of capital structure. *The Journal of Finance*, 1(46), 297–355.
36. Stulz, R. (1990). Managerial discretion and optimal financing policies. *Journal of financial Economics*, 1(26), 3–27.
37. Rammadan, A. Z. (2020). *Investigating the impact of various Corporate Governance Mechanisms on the Accounting Performance of Non-Financial Firms Listed on the Amman Stock Exchange: Doctoral thesis*. University of Wales Trinity Saint David (United Kingdom), 209 p.
38. Khoo, E. (2019). *The impact of reputation on a firm's financial and non-financial outcomes: doctoral thesis*. University of New South Wales, 273 p.
39. Beasley, M. S. (1996). An empirical analysis of the relation between the board of director composition and financial statement fraud. *Accounting review*, 443–465.
40. Goh, B. W. (2008). Audit committees, boards of directors, and remediation of material weaknesses in internal control. *Contemporary Accounting Research*, 26(2), 549–579.
41. Ashbaugh-Skaife, H., Collins, D. W. and Kinney Jr, W. R. (2007). The discovery and reporting of internal control deficiencies prior to SOX-mandated audits. *Journal of Accounting and Economics*, 44(1–2), 166–192.

42. Doyle, J., Ge, W. and McVay, S. (2007). Determinants of weaknesses in internal control over financial reporting. *Journal of Accounting and Economics*, 1–2(44), 193–223.
43. Cohen, J. R., Krishnamoorthy, G. and Wright, A. M. (2007). The impact of roles of the board on auditors' risk assessments and program planning decisions. *Auditing: A Journal of Practice & Theory*, 26(1), 91–112.
44. Biswas, P. K., Bhuiyan, M. D. and Ullah, H. (2008). Agency problem and the role of corporate governance revisited. *SSRN Electronic Journal*, 19 p., DOI: <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.1287185>.
45. Fama, E. F. and Jensen, M. C. (1983). Agency problems and residual claims. *The Journal of Law and Economics*, 26(2), 327–349.
46. Healy, P. M. and Palepu, K. G. (2001). Information asymmetry, corporate disclosure, and the capital markets: A review of the empirical disclosure literature. *Journal of Accounting and Economics*, 31(1–3), 405–440.
47. Agrawal, A. and Chadha, S. (2005). Corporate governance and accounting scandals. *The Journal of Law and Economics*, 48(2), 371–406.
48. Fan, J. P. and Wong, T. J. (2002). Corporate ownership structure and the informativeness of accounting earnings in East Asia. *Journal of Accounting and Economics*, 33(3), 401–425.
49. Hillman, A. J. and Dalziel, T. (2003). Boards of directors and firm performance: Integrating agency and resource dependence perspectives. *Academy of Management Review*, 28(3), 383–396.
50. Guest, P. M. (2009). The impact of board size on firm performance: Evidence from the UK. *The European Journal of Finance*, 15(4), 385–404.
51. Dunn, P. and Sainty, B. (2009). The relationship among board of director characteristics, corporate social performance and corporate financial performance. *International Journal of Managerial Finance*, 5(4), 407–423.
52. McKnight, P. J., & Weir, C. (2009). Agency costs, corporate governance mechanisms and ownership structure in large UK publicly quoted companies: A panel data analysis. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 49(2), 139–158.
53. Dechow, P. M., Sloan, R. G., & Sweeney, A. P. (1996). Causes and consequences of earnings manipulation: An analysis of firms subject to enforcement actions by the SEC. *Contemporary Accounting Research*, 13(1), 1–36.
54. McMullen, D. A. (1996). Audit committee performance: An investigation of the consequences associated with audit committees. *Auditing*, 15(1), 87–96.
55. Wright, D. W. (1996). Evidence on the relation between corporate governance characteristics and the quality of financial reporting. Working paper (University of Michigan. School of Business Administration. Research Support); No. 9601-18. Research Support, School of Business Administration, University of Michigan, 38 p.
56. Chen, C. J., & Jaggi, B. (2000). Association between independent non-executive directors, family control and financial disclosures in Hong Kong. *Journal of Accounting and Public Policy*, 19(4–5), 285–310.
57. Chang, M., D'Anna, G., Watson, I., & Wee, M. (2008). Does disclosure quality via investor relations affect information asymmetry? *Australian Journal of Management*, 33(2), 375–390.
58. Beekes, W., & Brown, P. (2006). Do better-governed Australian firms make more informative disclosures? *Journal of Business Finance & Accounting*, 33(3-4), 422–450.
59. Beekes, W., Brown, P., & Zhang, Q. (2015). Corporate governance and the informativeness of disclosures in Australia: A re-examination. *Accounting & Finance*, 55(4), 931–963.
60. Forker, J. J. (1992). Corporate governance and disclosure quality. *Accounting and Business Research*, 22(86), 111–124.
61. Armstrong, C. S., Balakrishnan, K., & Cohen, D. (2012). Corporate governance and the information environment: Evidence from state antitakeover laws. *Journal of Accounting and Economics*, 53(1–2), 185–204.
62. Aman, H., Beekes, W., & Brown, P. (2021). Corporate governance and transparency in Japan. *The International Journal of Accounting*, 56(01).

63. Abbott, L. J., Park, Y., & Parker, S. (2000). The effects of audit committee activity and independence on corporate fraud. *Managerial Finance*.
64. Ramazanova, K., & Lambekova, A. (2022). Internal audit in the commercial organisations of the Republic of Kazakhstan. *Bulletin of the Karaganda University*, 140–150.
65. Hopper, T., Storey, J., & Willmott, H. (1987). Accounting for accounting: Towards the development of a dialectical view. *Accounting, Organizations and Society*, 12(5), 437–456.
66. Falaleeva, N. (2003). Antecedents of IS Backsourcing. *Information Systems (AMCIS)*.
67. Oshri, I., Kotlarsky, J., & Willcocks, L. (2015). *The handbook of global outsourcing and offshoring: The definitive guide to strategy and operations*. Springer.
68. Whitten, D., Chakrabarty, S., & Wakefield, R. (2010). The strategic choice to continue outsourcing, switch vendors, or backsource: Do switching costs matter? *Information & Management*, 47(3), 167–175.
69. Platz, L. A., & Temponi, C. (2007). Defining the most desirable outsourcing contract between customer and vendor. *Management Decision*, 45(10), 1656–1666.
70. Tsai, W.-H., Leu, J.-D., Liu, J.-Y., Lin, S.-J., & Shaw, M. J. (2010). A MCDM approach for sourcing strategy mix decision in IT projects. *Expert Systems with Applications*, 37(5), 3870–3886.
71. Hirschheim, R., & Dibbern, J. (2006). Information Technology Outsourcing in the New Economy—An Introduction to the Outsourcing and Offshoring Landscape. In *Information Systems Outsourcing* (pp. 3–23). Springer.
72. Selim, G., & Yiannakas, A. (2000). Outsourcing the internal audit function: A survey of the UK public and private sectors. *International Journal of Auditing*, 4(3), 213–226.

ІШКІ АУДИТТЕГІ БИЗНЕС-МОДЕЛЬДІҢ ТҰЖЫРЫМДАМАЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ

К. М. Рамазанова¹, А. М. Нурғалиева^{1*}

¹Нархоз Университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Мақсаты: ішкі аудитте бизнес-модельдердің мәні мен түрлерін және оның негізгі элементтерін анықтау.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы: JSTOR (<https://www.jstor.org/>), EBSCOHOST (<https://search.ebscohost.com/>), Oxford Scholarship Online (<https://academic.oup.com/>) дерекқорлар бойынша 2019-2021 жылдар аралығындағы соңғы ғылыми мақалаларға негізделген ішкі аудитте әртүрлі бизнес модельдер туралы ақпаратты ашу және олардың графикалық визуализациясы

Әдістемесі: зерттеу мақсатына жету үшін жалпы ғылыми әдістер қолданылды: мазмұнды талдау әдісі ішкі аудит тиімділігінің типологиясын зерттеуге, негізгі ғылыми бағыттарды анықтауға мүмкіндік берді; жүйелік тәсіл әдісі ішкі аудит тиімділігінің бизнес-модельдерінің негізгі түрлерін анықтауға және құруға көмектесті; құрылымдық-функционалдық әдіс бизнес-модельдегі ақпаратты құрылымдауға және функцияларға сәйкес оның элементтері арасында байланыс орнатуға көмектесті; графикалық интерпретация әдісі алынған ақпарат негізінде әзірленген бизнес-модельдерді көрнекі түрде ұсынуға мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері: мақалада ішкі аудит қызметтерінің бизнес-модельдерінің мәніне тұжырымдамалық тәсілдер ашылады.

Ішкі аудит тиімділігі моделінің негізгі компоненттері анықталды. Компаниялар қолданатын ішкі аудит модельдерінің негізгі түрлері әзірленді және графикалық түрде ұсынылды. Олар «кастомизациялық» модель, «аутсорсинг» моделі және «инсорсинг» моделі. Зерттеу нәтижелері ішкі

аудит теориясын тереңдетуге, ішкі аудиттегі бизнес-модельдердің тұжырымдамалық типологиясын кеңейтуге мүмкіндік берді.

Түйін сөздер: бизнес-модель, ішкі аудит саласындағы бизнес-модельдердің типологиясы, «аутсорсингтік» модель, «инсорсингтік» модель, "кастомизациялық" модель, агенттік мәселелер.

КОНЦЕПТУАЛЬНЫЕ ПОДХОДЫ БИЗНЕС МОДЕЛЕЙ ВО ВНУТРЕННЕМ АУДИТЕ И ИХ ТИПОЛОГИЯ

К. М. Рамазанова¹, А. М. Нурғалиева^{1*}

¹ Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования: определение сущности и видов бизнес-моделей во внутреннем аудите и выявление ее основных элементов.

Методология: для достижения цели исследования применялись общенаучные методы: метод контент-анализа позволил выявить основные научные направления, связанные с исследованием типологии эффективности внутреннего аудита; метод системного подхода помог выявить и построить основные типы бизнес-моделей эффективности внутреннего аудита; структурно-функциональный метод помог структурировать информацию в бизнес-модели и установить связи между ее элементами в соответствии с функциями; метод графической интерпретации позволил наглядно представить разработанные бизнес-модели на основе полученной информации.

Оригинальность / ценность исследования: Вкладом данной эмпирической работы является раскрытие информации разных бизнес-моделей в сфере внутреннего аудита основанная на последних научных статьях за период с 2019-2021 JSTOR (<https://www.jstor.org/>), EBSCOHOST (<https://search.ebscohost.com/>), Oxford Scholarship Online (<https://academic.oup.com/>), а также их графическая визуализация.

Результаты: в статье раскрываются концептуальные подходы к сущности бизнес-моделей служб внутреннего аудита.

Определены основные компоненты модели эффективности внутреннего аудита. Разработаны и графически представлены основные типы моделей внутреннего аудита, используемые компаниями. Это «кастомизированная» модель, «аутсорсинговая» модель и «инсорсинговая» модель. Результаты исследования позволили углубить теорию внутреннего аудита, расширить концептуальную типологию бизнес-моделей во внутреннем аудите.

Ключевые слова: бизнес-модель, типология бизнес-моделей в сфере внутреннего аудита, «аутсорсинговая» модель, «инсорсинговая» модель, «кастомизированная» модель, агентская проблема.

ОБ АВТОРАХ

Ramazanova Karlygash – Ph.D. student, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: karlygash.ramazanova@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4584-5838>

Nurgaliyeva Aliya – Ph.D., Assistant Professor, Narxoz University, Almaty, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya.nurgalieva@narxoz.kz, ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6044-6926>*

МРНТИ 06.91.23

JEL Classification: M12; M54

DOI: <https://doi.org/10.52821/2789-4401-2023-1-164-176>

УПРАВЛЕНИЕ ТАЛАНТАМИ КАК ФАКТОР ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ КОМПАНИЙ

Р. К. Амантаева^{1*}, Н. Т. Сарганова¹

¹Костанайский региональный университет имени Ахмета Байтурсынова,
Костанай, Республика Казахстан

АННОТАЦИЯ

Цель исследования – улучшить понимание в области управления талантами, изучить значения, основные практики и раскрыть взаимосвязь Управления талантами с другими функциями Управления человеческими ресурсами для возможности использования в практике повышения качества управления персоналом.

Методология. При написании статьи использовался метод кабинетного исследования, т. е. проведен общий обзор литературы, которая имеет основополагающее значение для отслеживания эволюции, профессионального развития и основных практик управления талантами.

Оригинальность / ценность исследования заключается в том, что Управление талантами на сегодняшний день стало одним из важных стратегических направлений в организациях и в бизнесе в целом. Несмотря на важность развития талантов исследований в этом направлении пока мало. Авторами данной статьи проведен сравнительный анализ исследований в области Управления талантами. Данный анализ показывает важность внедрения концепции Управления талантами для конкурентного преимущества в настоящих бизнес-реалиях.

Результаты исследования. Для достижения поставленных целей были проанализированы существующие исследования, а также недавно опубликованные статьи в данной области. Приведена практика управления талантами, которая важна для казахстанских компаний в современных условиях организации труда.

Ключевые слова: управление талантами (УТ), управление человеческими ресурсами (УЧР), развитие, конкурентоспособность кадров.

ВВЕДЕНИЕ

Управление талантами представляет собой концепцию, которая включает в себя процессы найма, развития, обучения персонала, которые играют важную роль в развитии и успехе предприятия. Организациям, работающим в современном мире, становится все труднее привлекать и удерживать перспективных людей. Поэтому фирмам необходимо не только фокусироваться на поиске высокопотенциальных сотрудников, но и эффективно использовать таланты, которые у них уже есть, в соответствии с целями организации и стратегиями УТ. Кроме того правильная стратегия УТ позволяет сотрудникам совершенствоваться, что побуждает их оставаться в организации для дальнейшего роста и развития. В этом исследовании концепция УТ обсуждается как новая перспектива УЧР. Дается сравнительная характеристика старого и нового современного подхода при УТ.

Обзор литературы. В данной статье рассмотрены академические, научно-популярные исследования зарубежных и отечественных ученых по УТ. Это тема исследования является современной и очень актуальной, учитывая ее связи с УЧР, управлением знаниями и динамически развивающимися маркетинговыми возможностями.

Сегодня УТ стало ведущим направлением УЧР. Брбах и Ройл в своих исследованиях писали, что управление человеческим капиталом представляет собой смесь навыков, знаний, опыта мотиваций и т. д. Из-за этого важно понять, как лучше управлять талантливым сотрудником, контролировать его, инвестировать в него, повышать знания и производительность, тем самым повышать эффективность компании [1]. Льюис и Хекман убеждены, что концепция УТ достаточно новая, что привлекает внимание исследователей и организаций [2].

Ван Зил утверждает: «Спрос на талантливых сотрудников всегда был высок. Несмотря на то, что большинство организаций применяют в практике УТ, на сегодняшний день существует множество вопросов, которые необходимо прояснить» [3].

Гаррой и Хирш в своей работе «Управление талантами: Вопросы фокуса и соответствия» убеждены, что: «Современный мир из-за усиленной конкуренции диктует новые правила, формы и характер работы» [4]. Китайский ученый Чуай в своей работе писал: «Организации сосредоточились на своих не материальных активах, таких как знания и талантливые сотрудники, что делает бизнес среду сложной, неопределенной и непредсказуемой» [5].

МакДоннелл в своих исследованиях ссылался на то что: «Передовые организации нанимают, управляют и удерживают высокоэффективных и талантливых сотрудников, что приносит им несомненный успех на рынке. Это и объясняет растущий спрос и конкуренцию на квалифицированных сотрудников на местном и даже глобальном уровне» [6].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ ИССЛЕДОВАНИЯ

Еще в начале XX века, руководители компаний начали замечать, что талантливые сотрудники приносят успех фирме с помощью новых креативных идей и вносят наибольший вклад в развитии и продвижении организации. Также, разучившись поддержкой своих квалифицированных сотрудников, можно извлекать наибольшую выгоду в соответствии с целями бизнеса [7].

Само понятие «Управление талантами» возникло относительно недавно. В 1998 году Дэвид Уоткинс, генеральный директор корпорации Softcare, впервые использовал данный термин в научной статье, а 2004 подробнее раскрыл его в своем труде «Системы управления талантами» [8].

Несмотря на то, что концепция управления талантами и персоналом довольно молодое направление в менеджменте, взаимосвязь между работой предприятия и развитием человеческого потенциала была выявлена задолго до появления самого термина. Ярким представителем, кто реализовывал на практике УТ, направленные на улучшения условий жизни рабочих и сокращении текучести кадров был Генри Форд [9].

В конце 1990-х авторы книги, «Война за таланты», основанная на результатах исследований человеческих ресурсов, проведенных в компании McKinsey (международная консалтинговая компания), дают термину «талант» следующее определение. Талант – совокупность таких способностей человека как умение, опыт, дар и интеллект, а также способность учиться и развиваться [10]. Данное исследование перевернуло представление о понятие «Управление талантами» у крупных организаций. Генеральные директора и менеджеры по персоналу передовых компаний, таких как General Electric, Procter&Gamble, стали обращать внимание на работу с талантливым персоналом в их корпорациях.

В повседневной жизни понятие «Талант» стало действительно важным для бизнеса. Талант – это понятие, которое включает в себе одновременно триумф, мастерство, лидерство, практичность, творчество и time management (управление временем). Другим определением данного понятия является способность лица выполнять работы в течение определенного периода времени с применением своего творчества, а также вдохновлять других на достижения успеха.

На рисунке 1 показаны фундаментальные характеристики понятия «Талант», которое включает в себя: лидерство, способности, современность, время, Soft skills (гибкие навыки) [7].

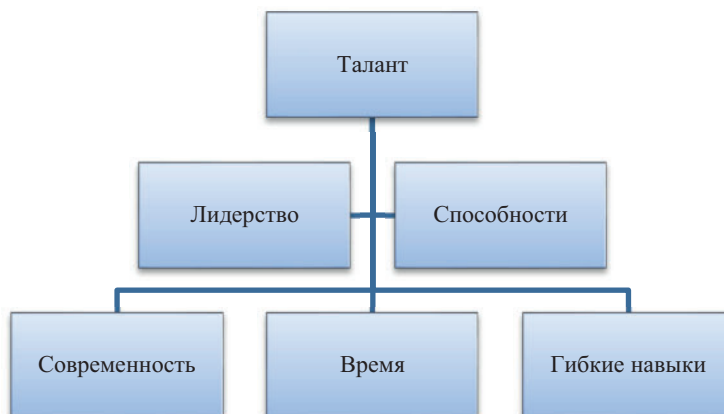

Рисунок 1 – Фундаментальные характеристики понятия «Талант»
Примечание – составлено автором на основе источника [7]

Как упоминалось ранее УТ имеет сходные черты с УЧР, более того они используют общие практики, что, в конечном итоге, ведет к успеху организации [7]. Успех в области человеческих УЧР достигается при взаимодействии процессов, показанных на рисунке 2, а УТ позволяет бизнесу привлекать высокопотенциальных сотрудников в бизнес и эффективно использовать их. Помимо привлечения новых сотрудников, не стоит забывать о действующем персонале, таланты которых нужно раскрыть и использовать на благо организации. Поэтому понимание УЧР, основанное на развитие талантов стало одним из важнейших факторов успеха, а концепция УТ была внедрена во многие предприятия [7].

Рисунок 2 – Основные критерии успеха в области управления человеческими ресурсами
Примечание – составлено автором на основе источника [7]

С началом информационной эпохи перевес в сторону нематериальных активов, а именно талантов возрос в десятки раз. Поскольку конкурентное преимущество необходимо каждой компании, можно сделать вывод о том, что талантливые сотрудники считаются неотъемлемым активом любой организации, и как любой актив требует затрат на привлечение, удержание и развитие этих компетенций в соответствии с потребностями организации, а также разработки мотивационных стимулов [11].

Также важно понимать существенное усиление конкуренции в привлечении талантов и изменения в реальности для высокопотенциальных работников. На рисунке 3 показаны различия между старыми и новыми реалиями привлечения талантливых сотрудников.

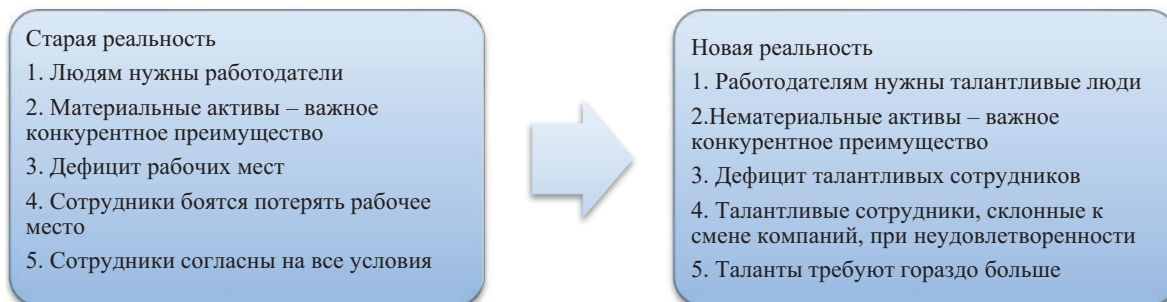

Рисунок 3 – Взаимосвязь и взаимообусловленность конкурентных преимуществ

Примечание – составлено автором на основе источника [11]

На рисунке 4 показаны три основных ресурса для бизнеса: люди, технологии и материальные активы. Управление человеческими ресурсами – это методы и приемы управления, включая использование и рост человеческих ресурсов для развития технологий и инноваций, и как следствие важный источник прибыли [7].

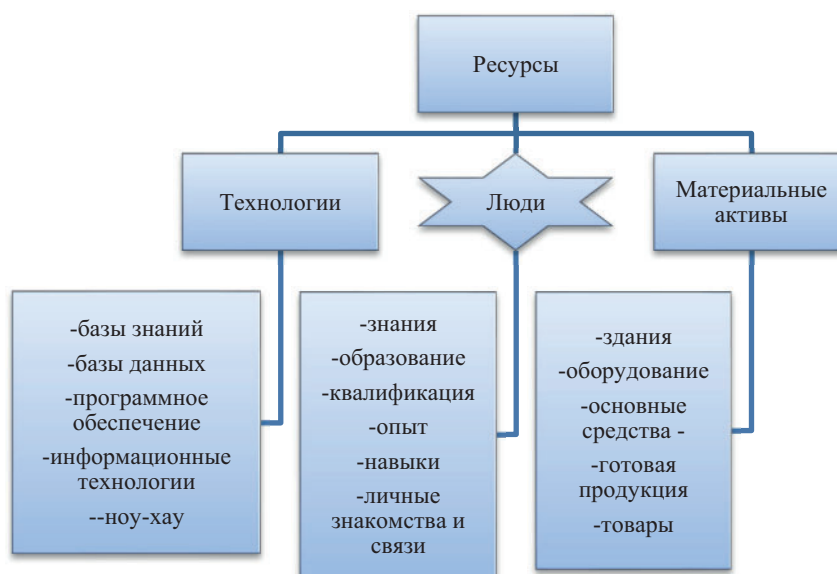

Рисунок 4 – Основные ресурсы для бизнеса

Примечание – составлено автором на основе источника [7]

На сегодняшний день человеческий капитал является самым значимым. И дело все в том, что именно человеческие ресурсы определяют качество всех остальных ресурсов. Если у вас высококвалифицированных и компетентных сотрудников, то остальные ресурсы просто не будут работать.

Другим ярким примером важности человеческих ресурсов в нынешнее время является исследование, на которые ссылаются в книге Уильяма Хайтмана «Фабрика умственного ума: превращение парадокса производительности в ценность для вашего бизнеса». По данным двух исследований, которые представлены в книге и проиллюстрированы на рисунке 5, в 1975 году капитализация компании, т. е. ее стоимость складывалась из 85 % – это материальные активы, а вот на нематериальные активы (технологии и люди) приходилось лишь 15 %. В 2015 году ситуация кардинально поменялась. Средняя компания, которая котируется на биржах развитых стран, на 15 % их капитализации определяли мате-

риальные ресурсы, а нематериальные активы составляли 85 %. При этом технологии составляли только 25 %, а 60 % приносили именно человеческие ресурсы [12].

Ежегодно компания Solability проводит исследования по индексу интеллектуального капитала стран. Согласно рейтингу интеллектуального капитала 2021 года, то сегодня в тройку лидеров входят Южная Корея, Китай, Сингапур. Россия в данном списке занимает 16 место, а Казахстан 46 [13].

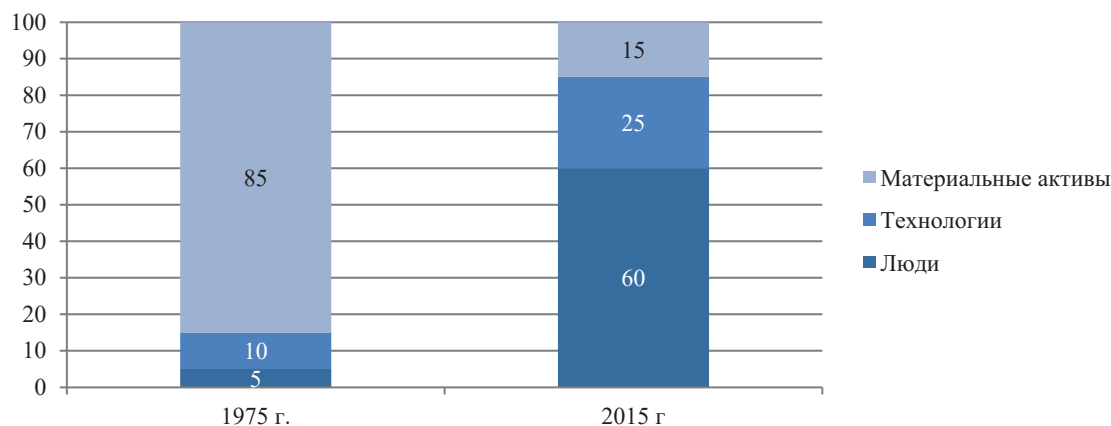

Рисунок 5 – Сравнительная характеристика изменения ценности основных ресурсов в бизнесе

Примечание – составлено автором на основе источника [12]

Исходя из исследований можно сделать вывод, что основным активом успешной организации является человеческий капитал, так как именно он играет фундаментальную роль в конкурентоспособности организации, что выдвинуло УЧР на передний план.

Для экономического роста нашей страны нужно, прежде всего, наращивать количество производительных, высокоэффективных и перспективных сотрудников. А это возможно только при внедрении концепции УЧР, и соответственно УТ.

Если система УТ находится на уровне становления, первоначальной задачей для руководителей является выстраивание и реализация следующих пяти циклических действий, согласно рисунку 6 [11].

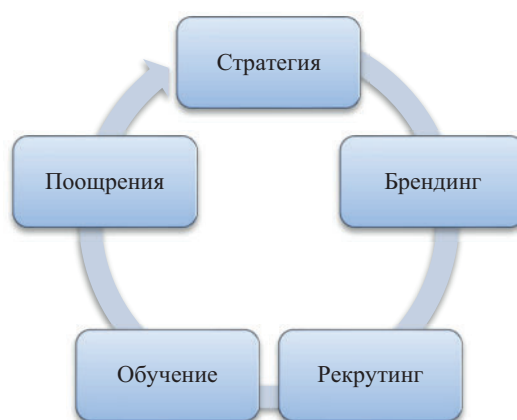

Рисунок 6 – Процесс построения концепции Управления талантами

Примечание – составлено автором на основе источника [11]

Следует принять во внимание, если УТ не используется эффективно со стратегической точки зрения, либо внедряется не каждый ее аспект, то внедрение УТ будет не результативно. Важно понять,

что УТ само по себе является интегрированным процессом, оно будет успешным, если построено как единый процесс [14].

1. *Принять установку на таланты (Стратегия).* Нет числа организациям, которые ошибочно полагают, что люди приживутся где угодно [15]. Для оптимального роста кадров и их эффективной работы требуются подходящие условия. Для профессионального применения управления талантами отдел кадров нуждается в помощи топ-менеджеров. HR менеджеры не боятся консультировать и устранять слабых сотрудников, поскольку понимают, что из-за них компания несет убытки. При кадровом планировании руководители должны понимать, что их задачи по привлечению, найму, развитию и сохранению напрямую связаны с основными целями организации, что побуждает менеджеров прилагать дополнительные усилия для выполнения своих обязанностей из-за важности роли для совершенствования всей организации.

Таланты, в настоящее время, требуют управления из-за неопределенности среды, таких как нехватка навыков, требования к сотрудникам, баланс между работой и личной жизнью. Мастерство управления талантами проявляется в способности организаций улучшать стратегии, политику и программы по привлечению, развитию и удержанию талантливых сотрудников (Таблица 1) [11].

Таблица 1 – Сравнительная характеристика при формировании стратегии по управлению талантами

Старая реальность	Новая реальность
Людам нужны работодатели	Убежденность, что залог успеха – это качественный продукт, созданный талантливыми работниками.
Управление талантами – обязанность отдела кадров	За управление талантами отвечают все руководители, HR менеджеры, отдел кадров
Руководитель работает с сотрудниками, которых «унаследовал»	Руководитель устраняет слабых сотрудников, заменяя их перспективными
Примечание – составлено авторами на основе [11]	

Приведем практические примеры по управлению талантами наиболее известных компаний мира.

Toyota Motor Corporation – крупнейшая автомобилестроительная корпорация. Руководители Toyota считают что люди – это основная ценность, поэтому нужно прислушиваться к работникам и использовать их идеи в процессе планирования. Нужно возвращать работников, которые будут жить философией компании, лидеры должны служить проводниками и примером для рабочих. Все сотрудники Toyota работают на общую цель – занять место в истории [16].

Google – американская корпорация, инвестирующая в интернет-поиск и рекламные технологии. Успех Google во многом обусловлен отказом руководства от традиционных принципов управления и созданием инновационной рабочей среды [17].

Правительство Республики Казахстан в 1993 году приняло установку на поиск и развитие талантов по средствам международной стипендиальной программы «Болашак», где талантливые специалисты могут пройти академическое обучение, либо научно-производственную стажировку в ведущих компаниях и университетах мира. Целью данной программы является подготовка кадров для приоритетных секторов экономики Республики Казахстан [18]. За последние четыре года в Вузах мира подготовлено свыше 3000 инженерно-технических специалистов, реализующих свой потенциал на производственных площадках страны [19].

2. *Сделать предложение о работе в организации привлекательным (Брендинг).*

3. Привлечение талантов зависит от брендинга, т. е. репутация организации является важным фактором привлечения ключевых сотрудников. Люди, в не зависимости от рода деятельности, ищут компании, которые предлагают интересные задачи, большие возможности и перспективы. Порой условия труда и корпоративная культура являются более значимыми факторами, нежели заработная плата (Таблица 2) [11].

Таблица 2 – Сравнительная характеристика управления талантами исходя из репутации организации

Старая реальность	Новая реальность
Большое количество работников, рутинная работа	Новые задачи, увлекательные направления работы
Традиционная структура управления	Изменчивая, гибкая организация
Хорошая заработная плата и пенсионный фонд	Большие возможности и перспективы
Примечание – составлено авторами на основе [11]	

Билл Гейтс, основатель корпорации Microsoft утверждает «Когда у вас на руках горячий продукт со всех сторон сбегаются инвесторы, жаждущие вложить деньги в вашу компанию, талантливые ребята с головой начинают подумывать – ммм..., все только и говорят о его компании, я бы тоже не отказался у него поработать, а когда в компанию приходит один умный человек, вскоре появляется и другой. Талантливые люди любят работать в кругу себе равных...» [20].

Основатели корпорации Google Ларри Пейдж и Сергей Брин считают, что главная ценность любой компании талантливые сотрудники. «Если у вас есть правильные сотрудники и достаточно смелые мечты – как правило, у вас все получится» – Ларри Пейдж, соучредитель и генеральный директор компании Google [17].

4. Перестроить стратегию найма (Рекрутинг).

Большинство процветающих компаний много лет назад осознали, что наиболее эффективные методы работы с талантами напрямую связаны с культурой и стратегией организации, т. е. УТ – это то, как организация реализует свою стратегию.

Одной из важных практик управления талантами является привлечение талантливых сотрудников. Организации должны следовать конкретным процедурам по привлечению талантливых сотрудников путем четко выстроенной стратегии за пределами организации, также и внутри, для повышения квалификации уже существующих сотрудников (Таблица 3).

Таблица 3 – Сравнительная характеристика управления талантами в области рекрутинга

Старая реальность	Новая реальность
Работать с тем, что имеем	Привлекать таланты со стороны на всех уровнях
Нанимать, когда освобождаются должности	Постоянно охотится за талантами
Нанимать по необходимости	Разработать стратегию по привлечению талантливых кандидатов
Примечание – составлено авторами на основе [11]	

В Google талантливых работников называют «умными креативщиками». Первыми «умными креативщиками» были ее основатели. Они привлекли в компанию лучших инженеров и давали им как можно свободы в работе. «Найти и удержать умных креативщиков – главная задача руководителя компании. В большинстве организаций подбор персонала возлагается на кадрового менеджера, но мнение одного человека всегда субъективно, поэтому создайте комитет по найму сотрудников, члены этого комитета представители разных отделов компании рассмотрят кандидата с разных сторон и составят мнение о нем. в Google комитет очень серьезно подходит к подбору персонала. Каждого кандидата ждет многоступенчатый отбор: изучение резюме и характеристик, личные встречи, собеседования и интервью. В дополнение, к стандартным вопросам, спрашивают кандидатом об их интересах и склонностях, задают неожиданные вопросы» [17].

5. Непрерывное развитие и обучение (Обучение)

Качество организации – это качество рабочей силы, которой она обладает. Лучший способ иметь талант наверху – значит иметь талант внизу. Для их развития нужна карьера, вдохновение, сильные и слабые стороны, симпатия и антипатия. Поэтому легче определить, что мотивирует сотрудника и возвращать талант для себя (Таблица 4) [11].

Таблица 4 – Сравнительная характеристика при непрерывном развитии персонала в области управления талантами

Старая реальность	Новая реальность
Развитие происходит само собой	Процесс развития включен в стратегию организации
Развитие означает обучение	Развитие означает интересную работу, коучинг и обучение
Таланты принадлежат к конкретному отделу	Таланты легко передвигаются между подразделениями, чтобы максимально использовать их сильные стороны
В обучении нуждаются только нерезультативные работники	Все работники нуждаются в обучении и развитии
На работу берут только с образованием	Дайте шанс у кого нет образования.
Примечание – составлено авторами на основе [11]	

В апреле 2015 года Starbucks, американская компания по продаже кофе и одноименная сеть кофеен, предложил оплатить своим сотрудникам онлайн-обучение в Университете штата Аризона [21].

Компания Walt Disney, мировой лидер индустрии развлечений, объявила, что оплатит полную стоимость обучения и всех расходных материалов своим сотрудникам, которым нужно высшее образование или ученая степень. Это означает, что руководители заинтересованы в своем развитии своего персонала [15].

В 2021 году Amazon, крупнейшая в мире платформа интернет-магазинов, для удержания талантливых сотрудников и сокращения текучки кадров, предложил оплатить обучение для более чем 750 тыс. своих сотрудников. Компания взяла на себя расходы на учебу и сопутствующие материалы в течение четырех лет для сотрудников с почасовой оплатой, которые работают в компании более трех месяцев [22].

На сегодняшний день актуальность знаний имеет все меньшую продолжительность, что увеличивает потребность в постоянном обучении. Например, совсем недавно знаний полученных в процессе обучения хватало на 10 лет без дополнительного образования. Сейчас ситуация кардинально поменялась, и актуальность навыка во многих профессиях длится не более 2-х лет [23].

Для решения данной проблемы в Республике Казахстан в июле 2021 года была утверждена «Концепция обучения в течение всей жизни», целью которой является создание системы непрерывного образования, обеспечивающей охват населения, независимо от возраста формальным, неформальным и информальным образованием для повышения его конкурентоспособности и базовых компетенций на рынке труда [24].

Также в прошлом году был разработан Атлас новых профессий и компетенций. Анализ 9 приоритетных отраслей выявил 239 новых, 95 трансформирующихся и 129 исчезающих профессий в ближайшие 5-10 лет. Определив, какие специалисты потребуются в будущем Правительству Республики Казахстан и руководителям организаций. Необходимо обеспечить их качественную подготовку на всех уровнях образования, что является важным условием для продуктивной занятости [23].

5. Дифференцировать и вдохновлять (Поощрения)

Необходимо выстроить систему, в которой наиболее способные сотрудники быстрее получают повышение и зарабатывают больше. Также необходимо не забывать о корпоративной культуре. Примерами поощрения могут служить новые программы или системы, основанные на результатах работы, расширенные льготы, абонементы для разных потребностей персонала, новые технологии, облегчающие или повышающие качество труда, различные тимбилдинги и тренинги (Таблица 5) [15].

Таблица 5 – Сравнительная характеристика при дифференцировании в области управления талантами

Старая реальность	Новая реальность
Делаются одинаковые вложения во всех сотрудников	На талантливых и результативных работников делаются соответствующие вложения
Работников не нужно хвалить	Работникам нужно знать, что их ценят
Оплата труда не имеет отличий	Дифференцированная оплата труда
С коллегами можно только работать	Проводить для коллектива яркие корпоративные мероприятия и тренинги
Примечание – составлено авторами на основе [11]	

Сэм Уолтон основатель и генеральный директор Walmart Store утверждает «Нет лучшего способа добиться от человека стабильно хороших результатов, чем дать ему понять, как высоко Вы оцениваете производительность и эффективность труда» [25].

Walmart – американская компания, управляющая крупнейшей в мире сетью оптово-розничной торговли. Сеть Walmart это товарищество, где каждый работник – это часть команды, который полноправно участвует в жизни магазинов.

На заре существования Walmart Сэм очень жалел каждую копейку и экономил на всем, в том числе и на зарплатах персонала. Со временем он понял, что довольные клиенты появляются в магазинах, где работает довольный персонал. Уолтан поднял сотрудникам зарплату, создал систему стимулирующих выплат, сделал рядовой персонал владельцами акций компании. Сотрудники Walmart чувствуют себя частью семьи. И как у каждой семьи у нее есть традиции. Каждую субботу в 6:30 утра проходит общее собрание директоров. Уолтен убежден, если продавцы работают 6 дней в неделю, то и начальство тоже. На этих собраниях обсуждаются важные вопросы, но в остальное время Walmart не забывает о веселье – устраивают чемпионаты, розыгрыши и веселые распродажи [25].

Истории успеха лидирующих компаний, внедривших систему «Управления талантами» показывают растущую тенденцию по развитию управления талантливым персоналом на предприятиях. Управление талантами – новый этап управления перспективными сотрудниками, отвечающий современным требованиям мировой экономики. Процесс внедрения концепции должен основываться на принципах меритократии, приоритете корпоративной культуры, постоянного обучения, и материальном и не материальном поощрении [26].

Можно предположить, что в ближайшие 5-10 лет концепция внедрения УТ кардинально изменится, особенно благодаря доступности и использованию социальных сетей. Инновации в технологиях могут значительно улучшить способность компаний быстро находить таланты по всему миру и более эффективно сопоставлять предложения талантов со спросом.

ПОЛУЧЕННЫЕ РЕЗУЛЬТАТЫ (ВЫВОДЫ)

Одна из самых важных проблем, с которой сталкивается бизнес, чтобы процветать состоит в том, чтобы иметь квалифицированных сотрудников и поддерживать их долгосрочную занятость.

Управление Талантами – это то, как работодатели нанимают и развивают максимально продуктивный персонал для долгосрочной перспективы в данной организации. При стратегическом внедрении этот процесс может помочь улучшить общую производительность бизнеса и обеспечить его конкурентоспособность.

Руководители компаний должны запомнить, что успех их сотрудников влечет за собой повышение их собственных зарплат и продвижение по карьерной лестнице. Роль талантливого персонала в планировании заключается в следующем:

- 1) инвентаризация талантов, т. е. текущие таланты, работающие в организации и их роль;
- 2) прогнозирование потенциальных потребностей в талантах;
- 3) планы действий – от найма до увольнения;
- 4) контроль и оценка – это позволяет отделу кадров контролировать все процессы и информацию.

В современном мире, где доступ к информации стал легче, уровень образованных людей стал выше, а взгляды на карьеру изменились, каждая компания имеет свою собственную политику развития талантов, поскольку не существует единых стандартов, которые должны применяться во всех организациях. Но, тем не менее, есть определенное представление, о том, как нужно обращаться с талантливыми сотрудниками для развития компании. Применяя эти принципы, менеджеры могут разрабатывать и совершенствовать стратегию фирмы, что оказывает прямое влияние на производительность и лояльность сотрудников. Вышеупомянутое УТ оказывает сильное влияние на сохранение сотрудников, поэтому менеджеры должны обратить внимание на наличие систематических программ на развитие и обучение талантливых сотрудников.

СПИСОК ИСТОЧНИКОВ

1. Brbach R., Royle T. Talent on demand? Talent management in German and Irish subsidiaries of a US multinational corporation. *Personnel Review* // University of Bradford. Collections: Management and Law Publications. – 2010. – № 39(4). – P. 414-431. – DOI: 10.1108/00483481011045399.
2. Lewis, R. E. and Heckman, R. J. Talent management: A critical review // *Human resource management review*. – 2006. – № 16(2). – P. 139-154. – DOI: 10.1016/j.hrmr.2006.03.001.
3. Van Zyl, E. S., Mathafena, R. B. and Ras, J. The development of a talent management framework for the private sector // *SA Journal of Human resource management*. – 2017. – №15 (1). – P.1-19. – DOI: 10.4102/sajhrm.v15i0.820.
4. Garrow, V. and Hirsh, W. Talent management: Issues of focus and fit // *Public Personnel Management*. – 2008. – № 37(4). – P. 389-402. – DOI: 10.1177/009102600803700402.
5. Chuai X., Preece D., Iles P. Is Talent management just «old wine in new bottles»? The case of multinational companies in Beijing // *Management Research News*. – 2008. – № 31(12). – P. 901-911. – DOI: 10.1108/01409170810920611.
6. McDonnell A., Collings D. G., Mellahi K., Schuler R. Talent management: A systematic review and future prospects // *European Journal of International Management*. – 2017. – № 11(1). – P. 86-128. – DOI: 10.1504/EJIM.2017.081253.
7. Sefer Gumus and etc. An application in Human resource management for meeting differentiation and innovativeness requirements of business: Talent management // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2013. – № 99. – P. 794-808. – DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.10.551.
8. Садова К. В. Управление талантами как современный подход к повышению эффективности компании // *Вестник Волжского университета им. В. Н. Татищева*. – 2016. – № 3(2). – С. 189-198.
9. Форд Г. Генри Форд. Моя жизнь, мои достижения. – М.: ЭксмоРДЦ, 2017. – 224 с.
10. Майклз Э. Война за таланты. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2012. – 224 с.
11. Отчет по результатам исследования «Система управления талантами для государственных служащих» [Электронный ресурс] // Ассоциация HR менеджеров Казахстана [web-портал]. – 2020. – URL: <https://www.astanacivilservicehub.org/ru/research2020?page=1#content-start> (Дата обращения 12.12.2022).
12. Heitman W. *The Knowledge Work Factory: Turning the Productivity Paradox into Value for Your Business*. – McGraw Hill, 2019. – 352 p.
13. Рейтинг интеллектуального капитала 2021 года [Электронный ресурс] // Solability [web-портал]. – 2021. – URL: <https://solability.com/the-global-sustainable-competitiveness-index/the-index/intellectual-capital> (Дата обращения: 12.12.2022).
14. Yalcin V, Pelin V. and etc. The Effects of Using Talent Management With Perfotmance Evaluation System Over Employee Commitment // *Procedia – Social and Behavioral Sciences*. – 2012. – № 99. – P. 340-349. – DOI: 10.1016/j.sbspro.2012.09.1009.
15. Чински Мэтьюсон Р. Управление талантами. Руководство по выращиванию сильной команды. – М.: Альпина Пабlishер, 2020. – 216 с.
16. Лайкер Д. Дао Toyota. 14 принципов менеджмента ведущей компании мира. – М.: Альпина Пабlishер, 2021. – 400 с.
17. Шмидт Э., Игл А., Розенберг Д. Шмидт, Розенберг, Игл: Как работает Google. – М.: Эксмо-Пресс, 2017. – 416 с.
18. Международная стипендия «Болашак». Общая информация. [Электронный ресурс] // Bolashaq [web-портал]. – 2022. – URL: <https://bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii> (Дата обращения: 14.12.2022).
19. Нурлихина Г. Б., Тулегенов Т. Б. Управление человеческими ресурсами в условиях модернизации экономики Казахстана // *Вестник КазНПУ*. – 2017. – № 3(53). – С. 3-9.
20. Гейтс Б. Дорога в будущее. – М.: Русская Редакция, 1996. – 312 с.
21. Starbucks оплатит сотрудникам обучение в Университете Аризоны [Электронный ресурс] // RUNYweb [web-портал]. – 2014. – URL: <http://www.runyweb.com/articles/life/work-and-education/starbucks-asu-team-up-for-employee-education-program.html> (Дата обращения: 12.12.2022).

22. Amazon предложил оплатить четыре года учебы в вузах своим сотрудникам [Электронный ресурс] // Forbes Kazakhstan [web-портал]. – 2021. – URL: https://forbes.kz/news/2021/09/10/newsid_258487 (Дата обращения: 12.12.2022).
23. Национальный доклад «Рынок труда Казахстана: развитие в условиях новой реальности», 2021 [Электронный ресурс] // Центр развития трудовых ресурсов [web-портал]. – 2021. – URL: <https://ias.enbek.kz/ru/node/1179> (Дата обращения: 14.12.2022).
24. Об утверждении Концепции обучения в течение всей жизни (непрерывное образование) [Электронный ресурс] // Әділет: Информационно-правовая система правовых актов Республики Казахстан [web-портал]. – 2021. – URL: <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000471> (Дата обращения 14.12.2022).
25. Уолтон С. Как я создал Wal-Mart. – М.: Альпина Паблишер. - 2022. – 222 с.
26. Полевая М. и др. Управление Талантами: трактовка, систематизация, опыт // Управленческие науки. – 2018. – № 8(4) – С. 104-111. – DOI: 10.26794/2404-022X-2018-8-4-104-111.

REFERENCES

1. Brbach, R. and Royle, T. (2010). Talent on demand? Talent management in German and Irish subsidiaries of a US multinational corporation. *Personnel Review*. University of Bradford. Collections: Management and Law Publications, 39(4), 414-431, DOI: 10.1108/00483481011045399.
2. Lewis, R. E. and Heckman, R. J. (2006). Talent management: A critical review. *Human resource management review*, 16(2), 139-154, DOI: 10.1016/j.hrmr.2006.03.001.
3. Van Zyl, E. S., Mathafena, R. B. and Ras, J. (2017). The development of a talent management framework for the private sector. *SA Journal of Human resource management*, 15(1), 1-19, DOI: 10.4102/sajhrm.v15i0.820.
4. Garrow, V. and Hirsh, W. (2008). Talent management: Issues of focus and fit. *Public Personnel Management*, 37(4), 389-402, DOI: 10.1177/009102600803700402.
5. Chuai, X., Preece, D. and Iles, P. (2008). Is Talent management just «old wine in new bottles»? The case of multinational companies in Beijing. *Management Research News*, 31(12), 901-911, DOI: 10.1108/01409170810920611.
6. McDonnell, A., Collings, D. G., Mellahi, K. and Schuler, R. (2017). Talent management: A systematic review and future prospects. *European Journal of International Management*, 11(1), 86-128, DOI: 10.1504/EJIM.2017.081253.
7. Sefer Gumus and etc. (2013). An application in Human resource management for meeting differentiation and innovativeness requirements of business: Talent management. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 99, 794-808, DOI: 10.1016/j.sbspro.2013.10.551.
8. Sadova, K. V. (2016). Upravlenie talantami kak sovremenniy podhod k povysheniyu effektivnosti kompanii. *Vestnik Volzhskogo universiteta im. V.N. Tatishcheva*, 3(2), 189-198 (In Russian).
9. Ford, G. (2016). Genry Ford. *Moya zhizn', moi dostizheniya*, Eksmo RDC, Moscow, 224 p. (In Russian).
10. Mayklz, E. (2012). *Voyna za talanty*. Mann, Ivanov i Ferber, Moscow, 224 p. (In Russian).
11. Otchet po rezultatam issledovaniya “Sistema upravleniya talantami dlya gosudarstvennyh slyzhashchih”. (2020). *Associaciya HR menedzherov Kazakhstana*. Retrieved December 12, 2022, from <https://www.astanacivilservicehub.org/ru/research2020?page=1#content-start> (In Russian).
12. Heitman, W. (2019). *The Knowledge Work Factory: Turning the Productivity Paradox into Value for Your Business*. McGraw Hill, 352 p.
13. Rejting intellektual'nogo kapitala 2021 goda. (2021). *Solability*. Retrieved December 12, 2022, from <https://solability.com/the-global-sustainable-competitiveness-index/the-index/intellectual-capital> (In Russian).
14. Yalcin, V., Pelin, V. and etc. (2012). The Effects of Using Talent Management with Performance Evaluation System Over Employee Commitment. *Procedia – Social and Behavioral Sciences*, 99, 340-349, DOI: 10.1016/j.sbspro.2012.09.1009.
15. Chinski Metyuson, R. (2020). *Upravlenie talantami. Rukovodstvo po vyrashchivaniya sil'noy komandy*. Alpina Publisher, Moscow, 216 p. (In Russian).

16. Layker, D. (2021). Dao Toyota. 14 printsipov menedzhmenta vedushchey kompanii mira. Alpina Publisher, Moscow, 400 p. (In Russian).
17. Shmidt, E., Igl, A. and Rozenberg, D. (2017). Kak rabotaet Google. Eksmo-Press, Moscow, 416 p. (In Russian).
18. Mezhdunaronnaya stipendiya «Bolashaq». (2022). Obshaya informatsiya. Bolashaq. Retrieved December 14, 2022, from <https://bolashak.gov.kz/ru/o-stipendii> (In Russian).
19. Nurlihina, G. B. and Tulegenov, T. B. (2017). Upravlenie chelovecheskimi rasursami v usloviyah modernizatsii Kazakhstana. Vestnik KazNPU, 3(53), 3-9 (In Russian).
20. Geyts, B. (1996). Doroga v budushcheye. Russkaya Redaktsiya, Moscow, 312 p. (In Russian).
21. Starbucks oplatit sotrudnikam obucheniye v Universitete Arizony. (2014). RUNYweb. Retrieved December 12, 2022, from <http://www.runyweb.com/articles/life/work-and-education/starbucks-asu-team-up-for-employee-education-program.html> (In Russian).
22. Amazon predlozhit oplatit' chetyre goda ucheby v vuzakh svoim sotrudnikam. (2021). Forbes Kazakhstan. Retrieved December 12, 2022, from https://forbes.kz/news/2021/09/10/newsid_258487 (In Russian).
23. Nacionalnyy doclad «Rynok truda Kazakhstana: razvitie v usloviyah novoy real'nosti». (2021). Centr razvitiya trudovykh resursov. Retrieved December 14, 2022, from <https://iac.enbek.kz/ru/node/1179> (In Russian).
24. Ob utverzhdenii Konceptcii obucheniya v techenii vsej zhizni (nepreryvnoe obrazovanie). (2021). Adilet. Retrieved December 14, 2022, from <https://adilet.zan.kz/rus/docs/P2100000471> (In Russian).
25. Uolton, S. (2022). Kak ya sozdal Wal-Mart. Alpina Publisher, Moscow, 222 p. (In Russian).
26. Polevaya, M. and etc. Upravleniye Talantami: traktovka, sistematizatsiya, opyt. Upravlencheskiye nauki, 8(4), 104-111, DOI: 10.26794/2404-022X-2018-8-4-104-111.

TALENT MANAGEMENT AS A FACTOR IN INCREASING COMPANY EFFICIENCY

R. K. Amantayeva^{1*}, N. T. Sartanova¹

¹A. Baitursynov Kostanay Regional University, Kostanay, Republic of Kazakhstan

ABSTRACT

The purpose of the study is to improve understanding in the field of talent management, to study the meanings, main practices and to reveal the relationship of Talent Management with other functions of Human Resource Management for the possibility of using it in the practice of improving the quality of personnel management.

Methodology. The article uses desk research to conduct a general review of the literature, which is fundamental to tracking evolution, professional development, and key talent management practices.

The originality / value of the study lies in the fact that Talent Management has become one of the important strategic directions in organizations and in business in general today. Despite the importance of talent development, research in this area is still scarce. The authors of this article carried out a comparative analysis of research in the field of Talent Management. This analysis shows the importance of implementing the concept of Talent Management for competitive advantage in today's business realities.

Findings. To achieve these goals, existing studies were analyzed, as well as recently published articles in this field. The talent management practice presented in the study is important for Kazakhstani companies in the modern conditions of labor organization.

Keywords: talent management (TM), human resource management (HRM), development, personnel competitiveness, personnel planning.

**ТАЛАНТТЫ БАСҚАРУ КОМПАНИЯЛАРДЫҢ ТИІМДІЛІГІН
АРТТЫРУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ**

Р. Қ. Амантаева^{1*}, Н. Т. Сартанова¹

¹Ахмет Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай, Қазақстан Республикасы

АҢДАТПА

Зерттеудің мақсаты – таланттарды басқару саласындағы түсінікті жақсарту, мағыналарын, негізгі тәжірибелерін зерттеу және персоналды басқару сапасы арттыру тәжірибесінде қолдану мүмкіндігі үшін таланттарды басқарудың адам ресурстарын басқарудың басқа функцияларымен байланысын ашу.

Әдіснамасы. Мақаланы жазу кезінде кабинеттік зерттеу әдісі қолданылды, яғни, таланттарды басқарудың эволюциянысын, кәсіби дамуын және негізгі тәжірибесін қадағалау үшін іргелі болып табылатын әдебиеттерге жалпы шолу жүргізілді.

Зерттеудің бірегейлігі / құндылығы таланттарды басқару бүгінгі күні ұйымдарда және жалпы бизнесте маңызды стратегиялық бағыттардың біріне айналғаны болып табылады. Таланттарды дамытудың маңыздылығына қарамастан, бұл саладағы зерттеулер әлі де аз. Осы мақаланың авторлары таланттарды басқару саласындағы зерттеулерге салыстырмалы талдау жасаған. Бұл талдау бүгінгі іскерлік шындықтарда бәсекелестік артықшылықтар үшін Таланттарды басқару тұжырымдамасын енгізудің маңыздылығын көрсетеді.

Зерттеу нәтижелері. Қойылған мақсаттарға жету үшін белгілі зерттеулер, сондай-ақ осы саладағы соңғы жарияланған мақалалар талданды. Еңбекті ұйымдастырудың заманауи жағдайында қазақстандық компаниялар үшін маңызды таланттарды басқару тәжірибесі келтірілген.

Түйін сөздер: таланттарды басқару (ТБ), адам ресурстарын басқару (АРБ), даму, кадрлардың бәсекеге қабілеттілігі, кадрлық жоспарлау.

ОБ АВТОРАХ

Амантаева Раушан Кадырбековна – докторант, Костанайский Региональный университет имени Ахмета Байтұрсынова, Костанай, Республика Казахстан, e-mail: raunur88@mail.ru*

Сартанова Налима Телгораевна – кандидат экономических наук, профессор, Костанайский Региональный университет имени Ахмета Байтұрсынова, Костанай, Республика Казахстан, e-mail: nalimas@mail.ru, ORCID <https://orcid.org/0000-0002-4342-4113>.

Central Asian Economic Review №1 (148) 2023
Жазылатын индекс / – 74002

Редакторлары / Редакторы – **А.Ж. Сарсембаева**
Компьютерде беттеген / Компьютерная верстка – **А.Т. Акылова**

Басуға / Подписано к печати 24.02.2023
Пішімі / Формат 70×100^{1/8}.
Көлемі б.т./ Объем 22,0 п.л. / Есептік б.т. / Уч-изд. 20 п.л. / Шартты б.т./ Усл. 16,0 п.л.
Таралымы / Тираж 300 дана /экз.

«Фортуна полиграф» баспасы» ЖШС / ТОО «Издательство «Фортуна полиграф»
050063, Алматы қаласы, 1-ықшам ауданы, 81-үй / 050063, г. Алматы, 1-микрорайон, д. 81.
Epolygraf@bk.ru
Тел: +7 701 787 32 92, +7 771 574 57 05,
+7 701 940 76 86

NARXOZ
UNIVERSITY
